

27 જાન્યુઆરી ૧૯૮૮

૨૭/૧૦/૮૮

ગોરાધૂની સંસ્થા

(૧૯૮૮ ૨ ૪)

૨૫/૯

૧-૪-૮૮

કચ્છ અને અમદાવાદ—

અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૧૬૦૭

આવૃત્તિ ૧લી

૫૧ ૮૦૦૦

સુદક્ષિણા—

કૌશલ સુદક્ષિણા

બી. જી. રાઉ—રાણપુર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૭૪૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રા. ૧૧૭૪૭ ૨૫૫૧૨

વિષય ૧-૩

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

અનુક્રમણિકા

૧	એક તેતરને કારણે	...	...	...	...	...	૧
૨	એક અબળાને કારણે	...	...	...	...	...	૧૬
૩	ચાંચેણ પરમાર...	...	...	...	...	...	૨૬
૪	રતનજી પરમાર ...	...	...	...	...	...	૩૨
૫	જમદેવ પરમાર ...	...	...	...	...	...	૩૭
૬	વણવા પરમાર ...	...	...	...	...	...	૪૪
	આશમભાઈ પરમાર	...	...	...	...	...	૫૦
	દીકરી...	...	...	...	...	...	૬૫
૭	સામત ખુમાણ...	...	...	...	...	...	૭૧
૧૦	કાળો મરમલ ...	...	...	...	...	...	૮૮
૧૧	કાળો ખાચર ...	...	...	...	...	...	૯૪
૧૨	ધણનું માન ...	...	...	...	...	...	૯૮
૧૩	મૂળ ખાચર ...	...	...	...	...	...	૧૦૧
૧૪	કાળો કરપડો ...	...	...	...	...	...	૧૧૮
૧૫	ફકીરી કરપડો ...	...	...	...	...	...	૧૧૩
૧૬	વીસામણ કરપડો	...	...	...	...	...	૧૧૬
૧૭	જેઠો વડદર ...	...	...	...	...	...	૧૨૬
૧૮	ચોમલો ચાવડો...	...	...	...	...	...	૧૩૩
૧૯	ઢેઢ કન્માની કુવા	...	...	...	...	...	૧૩૮
૨૦	મોત સાથે પ્રીતલી	...	...	...	...	...	૧૪૧
૨૧	કાલા બાઈબો...	...	...	...	...	...	૧૪૫
૨૨	કાંધણ મેર ...	...	...	...	...	...	૧૫૨
૨૩	કાળજી મેર ...	...	...	...	...	...	૧૬૦
૨૪	કાંધીબો મેર ...	...	...	...	...	...	૧૬૫
૨૫	જમત કુદા કાંમડ	...	...	...	...	...	૧૭૫
૨૬	રીસ્ટા મોન્વણી...	...	...	...	...	...	૧૭૫
૨૭	મૂળ મેર ...	...	...	...	...	...	૧૭૫
૨૮	બાણેજનું લોહી...	...	...	...	...	...	૧૭૫
૨૯	આશ નવલ ...	...	...	...	...	...	૧૮૪
૩૦	કામળાનો કોલ...	...	...	...	...	...	૧૯૬
૩૧	પરજોતર ...	...	...	...	...	...	૨૦૩

અર્પણ

—

જે આ રસધારનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે
તે

વીર-વીરાંગનાઓને

ભૂતકાળનાં અને અત્યારે રહ્યાં સહ્યાં હોય તેમને.

આટલું સુધારજો

એક અબજાને કારણે. પા. ૨૨

હંસા અને આસાજીના લોહી-મિશ્રણ પછી જત પરમાર વચ્ચે ભ્રમ-વ્યવહારની વાત કાઢીઆવાડ સર્વસંગ્રહ' પા. ૨૪૦ ને આધારે લખી. સમર્થનમાં આવું લક્ષ-અંગનો પણ સાંભળ્યા. પરંતુ ત્યાર બાદ મૂળી મુકામે પરમારોની એવી માન્યતા હોવાનું જાણ્યું કે અત્યારે જે લોકો જતોને દીકરી આપે છે તે તો પંસાને લેખે. આથી પરમારો એ લક્ષ પ્રતિ સારી દૃષ્ટિથી નથી જોતા.

રતનજી પરમાર પા. ૨૨

એમના જામકાલીન જામ રાવળ ન કે રોય. કોઈ અન્ય જામ હોવાનો સંભવ ખરેખર. રાવળ જામ બહુ દાનેશ્વરી હોવાથી એવું નામ ખોલાવું હશે.

“દીકરો!” પા. ૬૫

આ વાર્તામાં ‘રાખવાળા’ નામ તો સરલચુકથી વપરાઈ ગયું છે. સાચું નામ લાખાવાળા; લાખાપાદરનાં તોગણ બાંધનાર. પરંતુ તે ઉપરાંત આ વટના માણેના સાચાં નામ હામ હપણાં જ મળ્યાં. તે નીચે મુજબ.

દીકરીનું નામ; હીરખાઈ. કાગળ કુંડલામાં નહીં, પણ ચલાળામાં ઓઘડવાળાને ઘેર.

લાખાપાદરની લૂંટ કરનાર ભોળે કામળીઓ નહીં, પણ, શુંદાળા ગામનો દેવાધત વાંકે.

લાખાવાળા ફરી વાર કુંડલે નહીં ગયેલા, પણ ચલાળે, ઓઘડવાળા અને એના બધીજાની તકરાર પતાવવા.

લાખો કરપડો પા. ૧૦૭

લાખાની વહુ સેનબાઈ પોતાની મેળે બળ નથી મુવાં. પણ ગામ બહાર એક બાપરી નીચે પોતાના ભાણેજ તથા દીકરાનાં માથાં દીધાથ્યુ (જુઓ પાનું ૬૬)

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘રસધાર’ના આ બીજો ભાગ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ વાંચનારી આલ્પ સમજ ધરતાં આનંદ થાય છે. એના પહેલા ભાગનો જેટલો પ્રીતિભર્યો સત્કાર થયો છે તેટલો જ આ ભાગનો થશે એમાં મને લેશમાત્ર શંકા નથી.

આ પુસ્તકના સંપાદનકાર્ય સંબંધમાં સહજ ઉલ્લેખ કરવો મને આવશ્યક જણાય છે. રસધારે જે લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી છે તે માટે લગભગ બધો જ યશભાગ મને મળ્યો છે. મારે નિઃસંકાયપણે કહી દેવું ઘટે કે એ અધિકાર મારો નથી. મેં તો સૌરાષ્ટ્ર આપેલી લાગવગ, ઓળખાણ, પિંજન ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરી રસધાર માટે જુદા જુદા માણસો અને જુદું જુદું સાહિત્ય માત્ર ભેગું કર્યું. તે બધામાંથી યથોચિત દોહન કરી પોતાની અનુપમ વાણીમાં તેને ઉતારવાનું કાર્ય મારા ભાઈ ઝવેરગંદ મેઘાણીનું છે. એટલે ‘રસધાર’ને માટે મને અપાયેલો સર્વ યશ આજે આમ જાહેર રીતે તે ભાઈના શિરે હુ ચકાવું છું અને એવા બંધુ મને મારા કાર્યમાં સહકારી તરીકે મળ્યા છે તે માટે મારો આનંદ જાહેર કરું છું.

‘રસધાર’ના ત્રીજા ભાગ માટેનું વસ્તુ લગભગ તૈયાર છે, અને બીજી પણ કેટલીએક ખાણો હાથ લાગી છે. એટલે ‘રસધાર’ના પાંચ ભાગ બહાર પાડવાની અમારી મુરદ પાર પડશે. એ વાતમાં અમને હવે શ્રદ્ધા આવી છે. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના આહોકોને આમ સૌરાષ્ટ્રનું જ સાહિત્ય ધરવાના અમારા મનોરથ મહાપ્રભુ પાર પાડે છે, તે માટે તેનો ઉપકાર.

સૌરાષ્ટ્રનાં તમામ રજવાડાની અને ગીરાસીઆ-રજપુતો-કાઠીઓ વિગેરે શાખાઓના ઇતિહાસ બહાર પાડવાની પણ અમારી ઉમ્મેદ છે. એ પ્રકારનું સાહિત્ય જે જે ભાઈઓ પાસે હોય તે ભાઈઓ તે સંબંધમાં અમને સહાય કરે એટલી અમારી માગણી છે.

(પાના ૪થી ચાલુ)

પર લઈને ખેડેલાં, ત્યારે પોડારાઓએ જાપરીની આસપાસ કાંઠા સળગાવ્યા આગ લાગી, તેમાં બળી ગયાં. સોનબાઈના પ્રાણ છૂટ્યા ત્યાં સુધી એણે પોતાના લાણેજ અને દીકરાના શરીર ઉપરથી અંગાગ ખેંચા હતા.

ધર્મીનું માન પા. ૯૮

જેની ભેંસો ચોરાઈ હતી તે કાઠીઆણીએ જસદણથી પાછા આવીને એક દુહો કહ્યો છે:—

(મેં) જાણ્યું બીમડ બગશે, નરપતના ઉતારના નાહ;

(ત્યાં તે!) સૂતા તણે સવાદ, (તને) લાગ્યા લાખશુરાઉત.

ધ્રુવાશા—રસધાર ભાગ ૧ પા. ૧૦૨

“વોળદાન રેકરીઆએ તલવારથી ઘાસ વાદ્યું” એ વાતનો કાઠીઆઈઓએ ઇનકાર કરેલ છે. અમે એ આખી વાર્તા આપનાર એક રાવળ પાસેથી આ હકીકત સાંભળેલી. એના આધાર રૂપે ઉઠાવેલો દુહો પણ આપેલો. પણ એ વાતના સત્યાસત્યનું એક કે બીજી બાજુ કશું પ્રમાણ ન હોવાથી કાઠીઆઈઓનો વિરોધ અમે માન્ય રાખીએ છીએ.

૨૧ નવઘણુ—(રસધાર ભાગ ૧—પા. ૧૯૯)

મોટી મારડથી હીરાલાલ રામજી નામના એક મચ્છોયા આયર બંધુએ લખી જણાવ્યું છે કે—“૧૯૯ મેં પાને ‘દેવાતનો ભાઈ ખુટવાથી તેના વંશજને મછોયા આયરોની દીકરીને સોરડીઆ આયરો પરણતા નથી” એમ તમે લખ્યું છે આ વાત ખોટી છે. એ આયર ‘મછોયા’ નહીં પણ પંચોળી!”—આ ખુલાસો અમે મંજુર રાખીએ છીએ અમારી માહિતીમાં ફેર હતો પણ એમાં કવિશ્રી પાંગણશીઆઈ દોષિત નથી. એ માહિતી તો અમને પરચારી મળેલી, તેથી દોષ અમારો છે.

આભાર

આ રસધારની પ્રાપ્તિ માટે નીચેના સજ્જનોનો આભાર માનવા રજા લઈએ છીએ.

૧. રાણપુરના તાલુકદાર શ્રી કુંવરસિંહજી આલમભાઈએ તથા એમના ભત્રીજા પૃથ્વીરાજજીએ પરમારોની માહિતી આપી.

૨. કાફી વિભાગની હકીકતોમાં મોટી મદદ નાગડકાના દરબારશ્રી હમીરભાઈ ખાચરની મળી.

૩. ઝાલાભાઈઓનું વૃત્તાંત મૂળ નામદાર લીબડી હાંકર સાહેબ શ્રી દોલતસિંહજીએ સ્વચ્છું, અને હકીકતો બલાળાના ૯૦ વરસના 'ટુલુ દરબારશ્રી રૂખડમાઈએ પૂરી પાડી.

૪. મેરોની કથાઓ અને 'પરજોત' નો પ્રસંગ મેળવી આપનાર અમારા રતેહ-બંધુ શ્રી મોહનલાલ વાલજી રૂપાણી. બરડા તાબે અડવાણા મહાલના એ પ્રજાપ્રિય વહીવટદાર છે. બરડામાં ગોલાવીને હોંશબેર એમણે અમને પ્રવાસ કરાવ્યા. મેરોમાં પિયળા કગવી, અને મોટવાડા વાળા શ્રી ગીંગા બારોટનો સુચાગ કરાવી દીધો. શ્રી ગીંગા-ભાઈએ ઘણી હકીકતો મમતાપૂર્વક પૂરી પાડી છે.

૫. પોરબંદરવાળા આત્મ-બંધુ શ્રી જગજીવન પાદેકે મેર વિભાગ તપાસી દીધો. અને બાકી તો 'રસધાર' ભાગ ૧ ભો પ્રગટ થતાંજ પોતાનો બધો ખર્ચનો 'રસધાર' ને અર્પણ કરવાનું એમણે આપો-આપ વચન આપ્યું. તેમની પ્રથમ પ્રસાદી 'આઈ જસલ'.

૬. કવિશ્રી પીંગળશી ભાઈએ ગયા વખતની માફક આ વખતે પણ હકીકતો તપાસવાની મમતા બતાવી. ગયો સંગ્રહ એમને બહુ જ ગમ્યો હતો. "ટેલ-કન્યાની દુવા" અને "જગદેવ પરમાર" એ બંને બેટા એમની જ દીધેલી છે. બાંજે ક્યાંય કદાચ આ બે રત્નોનો પતો ન લાગત.

૭. કવિશ્રી શંકરદાસ ભાઈએ પણ કવિતાનો વિભાગ બહુ જ કાળજીથી સરખો કર્યો. એ તો સદાય અર્ધે વેણે પણ સહાય કરવા તૈયાર.

૮. કવિશ્રી દારણુભાઈની મમતાનાં મિઠ ફળો હજી લવિષ્યમાં અવશ્ય ચખાટી શકશું.

૯. મારવાડમાં બરધોઇ ગામના નિવાસી બારોટજી અવ્યક્તદાનજી સૌરાષ્ટ્રમાં અચ્છી રીતે જાણીતા છે. એમની વિદ્વતા પણ જાણીતી છે. એમણે આ સોરઠી સાહિત્યને સાંભળીને તેને મળતાં, મારવાડી ચારણી-સાહિત્યનાં કેટલાં રત્નો દીધાં છે. અમને શોચ થાય છે કે આ ખીજ ભાગમાં જગ્યા ન રહી. ત્રીજામાં તમે એ જોશો; જોઈને જરૂર રાચશો.

બાકી રહ્યા માનવંતા દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા, અને માનવંતા કેપ્ટન સાહેબ શ્રી જોરાવરસિંહજી ગોહિલ. સારા સારા ચારણુ ભાઈઓનો મેળાપ જ એ બંનેની મારફત થઈ શક્યો છે. એમનું બંનેનું, પોતાનું જ સાહિત્ય-સેવન પણ અમને તો બહુ ખપમાં આવે છે. એ બંને તો અમારી કાયમની પેંગો.

પ્રકાશક

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

ભાગ ૨ જે

એક તેતરને કારણે

પરશુરામે આ પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરીને
પ્રાક્ષણેને ંહેંચી દીધી હતી. પણ એ વિનામહેનતે મળી
ગએલી ધરતીનું રક્ષણ પ્રાક્ષણે ન કરી શક્યા. અસૂરો
ધરણી માતાની કાયાને ખુંદવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓએ
લેળા ધડને આળુ પવત ઉપર એક અગ્નિકુંડ પ્રગટાવ્યો.
એ અગ્નિકુંડની આળમાં ચાર મોટા દેવતાઓએ જવના
દાણા છાંટ્યા, તે જ ઘડીએ એક પછી એક ચાર વીર પુરૂષો
પ્રગટ થયાં. સાળે કળાએ શોભતો તેજસ્વી નર નીકળ્યો,
તે સાળકી કહેવાયો. ચારે ભુજામા હાથીઆર ધારણ કરીને
હાજર થયો તે અટુબાળ કહેવાયો. કુંડમાંથી નીક-
ળતાં નીકળતાં પગમાં પોતાનું ચીર ભરાવાથી જે પડી
થયો તેનું પટીઆર નામ પડ્યું. એ ત્રણે તો હાથ જોડીને

જાણા માગતા માગતા નીકળ્યા, એટલે દેવતાઓ નિરાશ થયા. આખરે અશ્વિના જડકામાંથી ‘માર માર’ની ત્રાડ દેતો જે બહાર આવ્યો, આવીને ‘પર’ નામના રાક્ષસને જેણે લાંછાયો, તે પરમાર નામે ઓળખાણો. આણુ, ઉજેણી અને ચિતોડ ઉપર એના વંશની આણુ વર્તી ગઈ. ચિતોડગઢનાં તોરણ બાંધનાર આ પરમાર વંશનો જ એક પુરૂષ હતો.

એ જ વંશનો એક પેલો સિંધના રણવગડામાં પણ ઉતરી આવ્યો. એ પેલા ચલાવનાર મૂળ પુરૂષ સોઢાજી. મોઢા પરમારોના હાથનો ઉપરકોટ તાલુકો એક વખત એની પડતી દશામાં છુટી ગયો, ને નગર પારકરનો નાનો તાલુકો રહ્યો. ત્યાંનું બેસણું પણ ગયું, ને થરપારકર રહ્યું. થરપારકરનું રાજ એટલે તો રેવીના રણનું રાજ: રાજ-બણીને રિહિ મિહિમાં ઢાર સિવાય બીજું કંઈ એ ન હોય. માલધારી રાજ પોતાનો માલ ચારીને ગુજારે કરતા, નેસ-હામાં રહીને રાજમહેલની મઝા લેતા, રાટલો અને દૂધ ખાદોળીને અમૃતના ઓડકાર ખાતા, રેથતની સાથેસાથ રહીને જીવ સાટે રક્ષા કરતા. તેથીજ

જંગ પોરસ, રસણે અમૃત, લુજ પરચો રજકાર;
સોઢા વણ સૂઝે નહીં, હોય નવડહાતાર.

(સોઢાએના અંગમાં દાન દેવાની જેવી હોંશ આવે, જીભમાં જેવું અમી વરસે, અને લુજમાં જેવું પાણી હોય તેવું બીજમાં નથી હોતું.)

બાપુ રતનુજી તો કેલાસમાં પધારી ગયેલ, પણ મ
જેમબાઈ હજી બેઠાં હતાં. મા જેમબાઈને ચાર દીકરા હતા
અખોજી, આસોજી, લખધીરજી ને મુંજોજી. મા અને દીકરા
ગોડી પારસનાથજીનાં પરમ ભક્ત હતાં.

સંવત ૧૪૭૪ની અંદર પારકરમાં કાળો દુકાળ પડ્યો. તા-
ઠામાં જેમ બાણી કુટે, તેમ માલધારીઓનાં ઢોર ટપોટપ મરવ
માંડ્યાં. બે હજાર સોઢાઓ પોતાનાં ઢોર લઇને દુકાળ વર્તે
સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલી નીકળવા જ્યારે તૈયાર થયા, ત્યારે આ
ભાઈઓને ચિંતા થઈ કે પારકા મુલકમાં આપણી રૈયતને
રક્ષા કેણુ કરશે ? માટે અખોજી બોલ્યા કે “ ભાઈ લખધી-
રજી ને મુંજો માણસોની સાથે જાઓ: હું ને આસો આંહી
રહેશું.” લખધીરજી ને મુંજોજી પોતપોતાની હાંસલી ઘોડ
ઉપર પલાણી તૈયાર ઉભા, ત્યારે મા જેમબાઈ બોલ્યાં કે
“ બાપ, આપણી રૈયતને પરદેશમાં મા કયાંથી મળશે ?
માટે હું ચ સાથે ચાલીશ.”

માતાજી રથમાં બેઠા, અને બે હજાર સોઢાઓ એના રથને
વીંટી લઇને પોતપોતાનાં ઢોર હાંકતા હાંકતા, રસ્તે ચારતા:
ચારતા, દર મઝલ મુકામ કરતા ચાલી નીકળ્યા.

પણ લખધીરજીને તો નીમ હતું કે રોજ પોતાના ઇંક
દેવ ગોડી પારસનાથનાં દર્શન કર્યા પછી જ અજ પાણ
ખાયે. આ દેવતાની પ્રતિમા પીલુ ગામમાં હતી. રોજ રોજ
મળાતે, જ્યાં મુકામ પડ્યું હોય ત્યાંથી લખધીરજી હાંસલીને
માણી દેવીને પીલુ જઈ પહોંચે, ત્યાર પછી અનાજ આરોજે.

એ રીતે તો જેમ જેમ લાંબો પહોલો થતો ગયો, તેમ તેમ પીલુ પહોંચવામાં મોડું થવા મંડ્યું. એક પહોર, બે પહોર, ચાર પહોરના, ને પછી તો બપોળે દિવસના કડાકા થવા લાગ્યા. પછી એક રાતે લખધીરજીના સ્વપનામાં ઇષ્ટદેવ આવ્યા ને બોલ્યા: “ભિટા, કાલ પ્રાગડના દોરા ફૂટતાં જ તને એક ગાયતું ધણ આમું મળશે. એમાંથી એક કુંવારી કાળી ગાય મેં ખરે ચાલતી હશે. એ ગાય પોતાનો માથલો પગ ઉંચો કરીને તારી સામે જોઈ જમીન ખોતરશે. ખોતરેલી જમીનમાં ખોદજો, તો તને એક પ્રતિમા જડશે. એ પ્રતિમાનાં દર્શન કરી રોજ જમજં, રથમાં પધરાવીને સાથે લઈ જજો, ને જથ રથ લીધો રહી જાય, ચરકે નહીં, ત્યાં તારાં મુકામ કરી કાચમ રહેજો. તારી ફોતેડ થશે.”

ખંડે દિવસ પ્રભાતે સ્વપનાની વાત આચી પડી. પાંચાળ. ભૂમિમાં માંડવ ડુંગરની ધાર ઉપર જ ગાય મળી, ને મૂનિ જડી. એ માંડવરાજની પ્રતિમાને માતા જોમખાંડ ખોળામાં લઈને ખેડાં, અને સાનાના થાળ સરખી પાંચાળ.—ભૂમિમાં મોતીના દાણા જેવાં ગામડાં જોતા જોતા અગ્નિપુત્ર પરમારો આગળ આવ્યા. કેવો છે એ પાંચાળ દેશ ?

કંકુવરાણી ભે.મકા, સરવો સાલેમાળ,
નર પટાધર નીપજે પડ જોવો પાંચાળ.

(રે: પાંચાળની જમીન રાતી છે. ચુંદર સાલેમાર ડુંગર છે અને એ ભૂમિમાં શરવીર પુરૂષો નીપજે છે.)

ગૂઠે વસ્તરે ગેરરીયાં પગ પીંડીને તાલ
પનઘટ પર પરવરે પડ જોવો પાંચાળ.

(પાંચાળની સ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને કાઠીઆણીઓ અને ચારણીઆણીઓ હોવાથી એનો પહેરવેશ કાળા રંગનો છે, અને દેહનો વર્ણુ ગોરો છે. એ રમણીઓ લચકાતે પગે નદીને તીરે પાણી ભરે છે.)

આદરથી ઉરે સરસ, નાક નેણુનો તાલ,
ચાર હાથનો ચોટલો પડ જોવો પાંચાળ.

(એ ગોરીઓના પેટ જેવાં રૂપાળાં, તેથી વધુ રૂપાળી એની છાતી છે. તેથી એ વધુ રંગીઆમણાં એનાં નાક અને નેણુ છે. માથે લાંબા ચોટલા છે)

નર નારી બન્ને ભલાં, કદી ન આંગણુ કાળ,
આંવ તેને આદર કરે પડ જોવો પાંચાળ.

આછાં પાણી વીરડે, ધરતી લાંપડીયાળડે
સરસયાં સારસ લવે પડ જોવો પાંચાળ
નદી બગડે નીરજણાં, મલપતા પીએ માલ
ગાળે કમુંબા ગોવાળીઆ, પડ જોવો પાંચાળ.

*ડાંગો માંડણુ ઠીક છે, કદી નહીં ત્યાં કાળ;
ચારપગાં ચરતાં ફરે પડ જોવો પાંચાળ.

તાતા તોરીંગ મૃગફલણા લીલા પીળા લાલ,
એવા વહેરા ઉછરે પડ જોવો પાંચાળ

(હરણ જેવી કાળ ભરનારા પાણીદાર ઘોડા-રંગ રંગના,
-નીપજે છે.)

ફાંપણ ખડ વાળી. *ડાંગો ને માંડણુ ને કુગર છે.

કુકડકંઠા મૃગદ્વંષ્ટા શતરૂને હૈયે સાલ
નવરંગ તોરીંગ નીપજે પડઃજોવો પાંચાળ.

કુકડાના જેવી ઉભી ગરદનવાળા, અને દુશ્મનોના
હૃદયમાં ખટકનારા લોડા નીપજે છે.)

કળ કોળી, કળ લીંગિળી, વનસપત્ની હરમાળ,
(પણ) નર પટાધર નીપજે ભોંય દેવકો પાંચાળ.

(કુળમાં જુઓ તો કળ કોળીનાં જ કુળ વસે છે. (કોળીની
વખ્યા બહુ મોટી છે.) કળમાં કળ લીંગિળી બહુ થાય છે, અને
નરપતિમાં હરમાળ વધુ નીપજે છે. એમ છતાં ત્યાં
વનસપત્નીમાં તો વીર પુરૂષો પાકે છે.)

• ચાલતાં ચાલતાં એક દિવસ એક રૂપાળા પ્રદેશની
જરૂર એક નાની નદીની બરાબર વચમાં દેવનો રાત્રી ઉભો
રહ્યો. ઘણા બળદ જોડીને ખેંચ્યો, પણ પૈડાં ચસકયાં
રહ્યાં. નાડાં બાંધી બાંધીને રથ તાણ્યો, પણ નાડાં તૂટી ગયાં.
અધીરજીએ પોતાની પાઘડીનો છેડો ગળે વીંટી, પ્રતિમાની
સામે હાથ જોડી કહ્યું કે “હે દેવ ! તે દિવસ સ્વપ્નમાં
તમે કહેલું મને યાદ છે કે જ્યાં રથ થાંભે ત્યાં મારે ગામ
પાધી રહેવું. પણ પ્રભુ, આ નદીને અધગાળે કાંઈ ગામ
પધાશે ? સામે કાંઠે પધારો તો ત્યાં જ આપની સ્થાપના
હશે”. એટલું બોલીને પોતે જરા પૈડાને હાથ દીધો, ત્યાં તો
મારસપાણીની લોં છોય તેમ રથ રહ્યો. લાગ્યો. સામે કાંઠે
જઈ ઉભાળા છોડ્યા, નાનાં જુવડાં ઉભાં કસી દીધાં, અને
શોપાસના નિર્જન મુલક ઉપર પરમારોની સિંધી ગાયો

સૈંસો, બકરાં, ઘેટાં ને ઉંટ, બધાં પોતાને ગળે બાંધેલી ટોકરીનો શણકાર ગજવતાં ગજવતાં હોદેરથી ચરવા લાગ્યાં. એ નેરામાં રથ થાંભી ગયો હતો તે અત્યારે પણ ‘નાડા તોંડીઉ’ એ નામથી ઓળખાય છે.

પરંતુ પારકી ભુમિમાં ધણીની રજા વિના કેમ રહેવાય ? પરમારનો દીકરો, અને વળી પ્રભુનો સેવક લખધીરજી તપાસ કરવા મંડ્યો. ખબર પડી કે વઢવાણના રાજા વીસળદેવ વાઘે લાનો એ મુલક છે. નાના બ ઇમુન્જીના હાથમાં આખી વસ્તીને જળાવી લખધીરજી વઢવાણ આવ્યા. દરબારગઢની ડેલીએ બેઠા બેઠા વીસળદેવ ઓપાટ રમતા હતા. ત્યાં જઈને પરમારે ઘોડી ઉપરથી ઉતરી ઘોડીના પગમાં લોઠાની તાળાબંધ નેવળ નાખી, બગલમાં લગામ પરોવીને રાજાને જઈ રામ રામ કયો. કઢાવર શરીર, પાણીદાર છતાં બખ્તિભાવભીની એ મોટી આંખો, અને હજુ તો ગઈ કાલે જ આણુના અગ્નિ-કુંડમાંથી ‘માર માર’ કરતો પ્રગટ થયો હોય એવો દેવતાઈ તેજસ્વી ચહેરોઃ જોતાં તો એક જુગની જૂની ઓળખાણ હોય તેમ પરમાર-પુત્ર વીસળદેવજીના હૈયામાં વસી ગયો. મહેમાન કયાં રહે છે, કેમ આવેલ છે, નામ શું છે, એવું કાંઈ પૂછ્યા વિના પાધરો રાજાએ સવાલ કયો કે

“ઓપાટે રમશો ?”

“જેમી મરજી.”

“ઘોડી બાંધી ઘો.”

“ ના બાપુ, ઘોડી મારી હેવાઈ છે. બીજે નહીં બંધાય. એક તરણું પણ મોંમાં નહીં લ્યે. હું બેસીશ ત્યાં સુધી ઉભી જ રહેશે. ”

હાંસલી પણ બાણે વાતચીત સમજી હોય તેમ એણે કાન સૂરી માંડીને હણહણાટી દીધી. વીસળદેવજીના હૈયામાં વધુ પ્રેમ પૂરાણો; અને ચોપાટ ખેલવામાં લખધીરજીનો સાથેલ હાથ જોઈને તો વીસળદેવ પૂરો માંહ પામી ગયા.

સાંજ પડી એટલે વિસળદેવે આજખાણ પૂછી. લખધીરજીએ બધી વાત કહી સંભળાવી કે “ દુકાળ વર્તાવા વસ્તીને લઈને આવ્યો છું. રાત્ર આપો તો માલ ચારીએ ”.

વીસળદેવ બોલ્યા “ એ ભાં તો ઉજ્જડ પડી છે. તમે પચાવી પડ્યા હોત તો પણ બની શકત. પણ તમે નીતિ ન તજી, તેથી હું એ આખી ધરતી તમને જ સોંપું છું. સુખેથી ગામ બાંધો. પણ ઉભા ગંડા. એક સરત છે. રોજ આંહી ચોપાટ રમવા આવવું પડશે. ”

લખધીરજી એ સરત કબૂલ કરી, હાંસલીના મોયલા પગમાંથી નેવળ છોડી, રાંગ વાળી, પોતાના પગલ તરફ ચડી ગયા. ડાયરો જોઈ રહ્યો કે “ વાહ રજપૂત ! ”

ડાયરાની આંખમાં એ વેણ બોલતી વળતે લાલ લોહી ભર્યું હતું.

૨

પ્રતિમાની કરતાં પુન, દેવ હસ્યા દા વાર,
પરમાઈને પીડવા ભૂપ મુંબ સર ભાર.

એક દિવસ સાંજે લખધીરજી વઢવાણથી ચોપાટે રમી પાછા ફર્યા ત્યારે મુંઝજીએ વાત કહી કે “ ભાઈ, આજ તો હું પૂજા કરતો હતો ત્યારે માંડવરાજ બે વાર મારી સામે જોઈને હસ્યા. ”

ચતુર લખધીરજીએ વાત રોળી ટોળી નાખી, પણ અંતરમાં એને ફાળ પડી ગઈ કે નક્કી મુંઝજીને માથે ભાર છે. તે વગર પ્રતિમા હસે નહીં.

એ વાત તો વિસરાઈ ગઈ. રોજ સવારે હાંસલી પર પલાણીને લખધીરજી વઢવાણ જાય, ને સાંજે પાછા આવે. બધા પરમારો દિવસ રાત હીલોળા વે છે.

૩

“માડી, સાંભળ્યું કે !”

“શું છે છાટી ?”

“આ ઓઢ્યો રજપૂત રોજ રોજ મારા બાપુ પાસે ચોપાટે રમવા આવે છે એ ખબર છે ને ?”

“હા. એ રોયો આવે છે ત્યારથી દરમારે ચોરડે આવવાનું થયેલું કરી નાખ્યું છે. કેણુ જાણે શું કામજુ કરી મેલ્યું છે. ”

“મા, તમે ખડુ બોળાં છો. સાચી વાત કહું ? એ રજપૂત ઓઢ્યો છે સિંધમાંથી. એને એક જીવાન દીકરી છે. મારા બાપુને પરણવું છે. એટલે આ રજપૂતને જમીન

ઠાઠી આપી છે, ને રાજ આંહી ચોપાટ રમવા ચલાવે છે. ચોતે પણ ત્યાં જાય છે.”

વીસળદેવનાં રાણી અને એની વડારણુ વચ્ચે એક દિવસ આવી વાત થઇ. લખધીરણની લાગવગ વીસળદેવણુ ઉપર એટલી બધી જામી ગયેલી કે એના વિના ખાવું ન ભાવે. આ રાજપ્રીતિ વઢવાણુના દરબારી નોકરોથી નહોતી ખમાતી. લખધીરણનો પગ કાઢવા માટે કામદારે આવી ખટપટ રાણીવાસમાં ઉભી કરી હતી.

રાણીને હાડોહાડ ચ્યાપી ગઇ કે નક્કી રાંડ શોકથ આવશે. એનાં રૂંવાડાં સડ સડ ઉભાં થઈ ગયાં. એનું પીયર સાયલે હતું. પીયરીઆં ચલાડ જાતના રજપૂત હતા. પોતાના ભાઈ ભત્રીજાને ખોત્રાવીને કાળી નાગણુ જેવી રાણી પુકાડી ઉઠી કે “મારું ચલાણુ છે ત્યાં લગી તમે ઉલે ગળે વઢવાણુમાંથી ખાવા પામે છે. રાજા નવી લાવશે એટલે તમારો પગરવ પણ આંહીથી નીકળી જશે. માટે મારા ભાઈઓ હો તો જાઓ, એ કાળમુખા રજપૂતોના લખાચા બીજી નાખો. એને મારીને પારકરનો રસ્તો પકડવો.”

તે દિવસ સંવત ૧૪૭૪ની ફાગણ શુદ્ધ ત્રીજ હતી. પ્રતિમાજી હસ્ત્યાં હતાં તેનું પરિણામ આવી પહોંચ્યું. ચલાડના થોડા સાયલેથી ચડી ચૂક્યા. પણ પરદેશીઓને મારવાનું કાંઈક નિમિત્ત તો પ્રથમ જોતવું જોઈએ. તેથી પરમારોના પડાવ પડયો હતો તેટલામાં જ એક તેતરને ચલાડોએ તીર મારી વીંધ્યો. ધાબલ થયેલો તેતર ચોતરફ શિકારીઓ વચ્ચે ઘેરાઈ જવાથી પરમારોના ઉચાળામાં પેસી ગયો, ને જોમખાઈ માતા પૂજા કરતાં હતાં તેની પ્રતિમાના બાજક હેઠળ ચીસો પાડતો, થરથરતો લપાઈ ગયો. માતાએ

એ લોહીતરખોળ પ'ખીને છાતીસરસું લઇને પ'પાળવા માંડ્યું.

ત્યાં તે ચલાડ આવી પહોંચ્યા ને બોલ્યા કે “ અમારો શિકાર સાંપી ઘો. ” જવાબમાં માતાજીએ કહેવરાવ્યું કે

સરણ ગયો સાંપે નહીં, રજપૂતાંરી રીત
મરે તોય મૂકે નહીં, (જો) ક્ષત્રી હોય ખચીત.

ચલાડોને તો એટલું જ લેતું હતું. એણે તલવારો ખેંચી માતાએ કહેવરાવ્યું કે “ શા માટે ઠાલા ઝેર વાવો છો ? તમે કહો તો મારાં ઘેટાં આપું. કહો તો તમારા સરદારને માત્રી દીકરી આપી વાંલાં સગાં કરું, પણ મારી એથે આવેલું પ'ખી તો ન સાંપુ. ચલાડો ન માન્યા, ત્યાં પછી,

મુંબને માતા કહે, સૂણ સોઢાના સામ,
દળમાં બળ ઢાળો હવે કરો લલેરાં કામ.

માતાની આજ્ઞા મળતાં બે હજાર સોઢા ઉસા થઈ ગયા.

વાર સનીચર શુદ્ધ પખે ટાઢા પૂરણ ત્રીજ,
રણ બાંધે રતનેસરો ધારણ મુંબે ધીજ.

રંગભૂમિમાં રણ હુવો, રૂધિર ગયો રંગરેલ;
રમત રાજવી રમ ગયો ક્ષત્રી મુંબે ખેલ.

ઈંદ્રપુરીથી એ સમે પરીઆં અષર'પાર
સમળા થે સર પર ફરે, પરણવા મુંબ પજમાર

વેમાનોમાં વેગથી પરીઆં કરે પોકાર.
મુંબે મહીપત જો મરે, વરૂં તરત આવાર.

રીતે મુંજે રણ રહ્યો પારકરો પરમાર
વનમાં જોતી વાટડી ક્યારે આવ કુમાર.

આ અવનિથી ઉઠ ગયો સોઢાનો સરદાર
પાડ ચલાડાં પાંચસો પડ્યો મુંજ પરમાર.

સંવત ચૌદ ચમોતરે સોઢે કર્યો સંશ્રામ
રણ બાંધે રતનેસરે નવખંડ રાખ્યું નામ.

પડયા ચલાહડ પાંચસે, સોઢા વીસું સાત,
એક તંતરરે કારણે અલ* રાખી અખીઆત.

ધ્રુવ ચણે, મેડ ડગે, ગમ મરડે ગિરનાર
મરડે કેમ મૂળી ધાણી પગ પાછા પરમાર ?

ચલાડો મર્યા, મુંજેજી મર્યા, પણ શરણે આવેલા તંતરને
પરમારની જનેતાએ ન સોંપ્યો.

લખધીરજી તો તે વખતે વીસળદેવની ડેલીમાં ચોપાટ
રમવામાં તદ્દલીન હતા. એને આ દગાની ખબર નહોતી.
રાણીએ લખધીરજીને પણ તેજ દિવસ, ત્યાં ને ત્યાં ટુંકો
કરવાનું કાવતરું રચેલું. સાંજ પડી એટલે વીસળદેવને રાણીએ
અંદર બોલાવી લીધા; કહ્યું કે “હવે આંહી બેસો.”

“પણ મહેમાન એકલા બેઠા છે.”

“મહેમાનને એકલા નહીં રાખું. હમણાં એના બાઇડની
હારેજ સરગાપુરીનો સાથ પકડાવી દઈશ”

“રાણી, શું બોલો છો ?”

“ ઠીક બોલું છું. એ વાઘરાંની લીકરી હારે તમારે પરણવું છે, કાં ? ”

“ તમે આ શું વાત કરો છો ? ”

“ હું બધું ચ બોલું છું. પણ આજ તો મારા ભાઈઓએ એ તમામને જમણરીમાં પહોંચતા કર્યા હશે ! ”

વીસળદેવ બધો ભેદ સમજ્યો; દોડતો દોડતો ડેલીએ આવ્યો; લખધીરજીને કહે કે “ ભાઈ, જલ્દી ભાગ. દારે માથે આક્રમ છે. ફરી આવીશ મા ! ”

જમ હઈને લખધીરજી થોડી ઉપર પલાશ્યો; પણ ગઢ વળાટવા જાય ત્યાં તો રાણીના કાવતરાખાને આડા કર્યા.

“ મને કેવું રીતે જવા દે ? ”

“ હા, તારી હાંસલી દેતો જા.”

“ ખુશીથી, પણ દરવાજો. આંહી બજારમાં હું ગરામીઓ ઉઠાને ભાથે આવીશ તો મારી આખર જશે.”

દરવાજો પહોંચીને હારાલીના ઉમામાં પગની એડી મારી ત્યાં હાંસલી હડીને એક નાડા વા જઈ ઉભી. લખધીરજી બોલ્યો કે “ આ, રામ રામ ! રજપૂતનાં થોડાં ને રજપૂતનાં પડ્યા. એ ચ એક માથે જ દેવાય, એ હવેથી ભૂલશે નહીં. ”

હાંસલીને જાણે પાંખ. આવી ઘાતું ચે દોડવા જાય. પણ શું કરે ? પગમાંથી લોટ ની નેવળ. કાઠનાં લખધીરજી ખૂસી ગયેલો હતો. પાછળ વઢવાણની વાજ હતી એટલે

ઉતરીને નેવળ છાડાય તેમ નહોતું. પછી તો હાંસલીને જલંગો મારવાનું જ રહ્યું. હાંસલી ધરતી ઉપર ચાલે તે કરતાં ત્રણગણું તો હવામાં ઉડવા લાગી. એમ કરતાં રસ્તામાં એક ૧૮-૨૦ હાથનો વેંકળો આવ્યો. પાણી ભરપૂર હતું. જે ઘડીએ હાંસલી ટપીને ખીજે કાંઠે પહોંચી તે ઘડી નેવળ તૂટી ગઈ. ત્યારથી એ વેંકળાનું નામ મોઢા-દપ કહેવાય છે.

રસ્તામાં લખધીરજીને ફાળ પડી ગઈ હતી.

ધરતી મોઢાં ઢાંડીયાં યોગમ ચડ્યો ગોબાર.

શોએ લખધીર તે સમે, અપશુકન થાય અપાર.

મુકામ ઉપર આવીને જુએ તો મા મુંજાળના ચળતું માથું ખોજામાં-સમીને ઢીઠાં-ઢાંતાં. એક તેતરને કારણે મુંજો મરે, એ વાત સાંભળીને લખધીરજીની છાતી સવા વેંત ઉઝી ચડી. માને કહે કે “મા, આજ રોવાનું ન હોય. આજ તો ધોળ મંગળ ગાવનો દિવસ છે. આજ તમારી કુંખ દીપાવીને મુંજો સ્વર્ગે ગયો. જુઓ મા, જોયું મુંજાનું મોઢું ? હમણું ઉઠીને જાણે તમને ઠગકો દેશે ! આવું માત તો તમારા ચારે દીકરાને માટે માગજો, માડી !”

“બાપ લખધીર, તારો બાપ સ્વરગે સીધાવ્યા તે દી આ મુંજો પેટમાં હતો. મારાથી એની સંગાથે જવાણું નહીં. આજ તારા બાપની ને મારી વચ્ચે વીશ વીસ વરસનું છેલ્લું પડી ગયું. હવે તો મુંજાને સથવારે જ મને રાજ થઇને જાવો દે.”

એહ ખડકાવીને માતાજી દીકરાનું શ્રમ લઈને સતી થયાં. આજ પણ એ જગ્યાએ જોમખાઈ માતાનો પાળીઓ છે. આજ પણ જે ખાઈને છાતીએ ધાવણ ન આવતું હોય તે એ પાળીઆને પોતાનું કાપડું, અડાડી આવે તો ધાવણની શેડા છૂટે છે.

મા અને ભાઈને -સ્વર્ગ* વળાવીને લખધીરજી શોકમા નહોતો પડી ગયો. એણે એ ઠેકાણે ગામ ખાંધ્યું. એક સખારણુ મીઠું દૂધ આપી જતી, તેને જાહેન કહેલી. એનું નામ મૂળી હતું મૂળીની માગણીથી પરમારે ગામનું નામ મૂળી રાખ્યું.* એ રીતે આજનું મૂળી સોઠા પરમારોની રાજધાની બન્યું. એ પછી તો પાંચસો પાંચસો ચોમાસા પાંચાળની રદીઆળી કાચા ઉપર વરસી ગયાં છે.

એક અખળાને કારણે

મોટા લખધીરજી થાથી પેઢીએ મૂળીની ગાદી ઉપર નાના લખધીરજી અને હાલોજી થયા.

સિંધમાં તે સમયે એક સૂમર રાજા રાજ કરતો હતો. સૂમરાના દરબારમાં હેખતખાન નામના એક જતની મોકરી હતી. સૂમરાના કાનમાં કોઈએ મે. ધની રીડી કે હેખતખાનના ઘરમાં સૂમરી નામની એક પદ્મણી જેવી કન્યા છે. કામ દેવના ભુવા જેવા ગાંડાનર સૂમર એ હેખતખાનની કન્યાનું માથું મોકલાવ્યું.

હેખતખાને ના પાડી; જવજ વાળ્યો કે “રાજના હીરા મોતીના હારની બેડીઓ પહેરવવા કરતાં તો મારી સૂમરીને હું કોઈ મારા જેવા ગરીબના ઘરની ઘરવાણી બનાવીશ.”

સૂમરાએ નકર સાંભળીને હુકમ કર્યો કે “નાસવા માંડ. જ મહીને જળરક્તનીથી તારી છોકરી ઝુંટવી લઈશ.”

હેખતખાન નરદાન પોતાના કપીલાને લઈ પોતાના રસાલાની સાથે લગવા માંડ્યો. જુજમાં આવીને એણે રાવનું શરણ માગ્યું. રાવે તે પે. રસમાં આવી જઈ આશરો દીધો, પણ રાવના અમીર ઉમરાવોએ તે કામદારે સિંધ સામે આંગણી ચીંધીને બતાવ્યું કે “સૂમરાનાં લાલ્લાં

રાવળ : જામ પછે છે કે “કેમ હસવું આવ્યું ? ”

“ ના, કાંઈ નહીં. ”

“ ના, કહો. કહેવું જ પડશે. ”

“હસવું તો એમ આવ્યું કે રાવળ જામ જેવો નગરનો ખાદશાહ એક નમાલા લાખપસાવમાં તે આટલો બધો થું રોકાઈ ગયો હતો ? એમાં કયાં કરણની જેમ મોત વખતે હાઠ તોડીને સાતું દેવાનું હતું તે થાળી ઠરી નય ન્યાં મુઘી રોકાઈ ગયા ?”

યાળીને ઠેલું મારીને રાજા ઉભા થઈ ગયા. એની બ્રહ્મ પંચાઈને ભેળી થઈ ગઈ. આંખમાંથી દેવતા ઝરવા મંડ્યા. જતાં જતાં રાણીને કહ્યું કે “જે દિવસ તારા પીયરવાળા કોઈ લાખપસાવ દેશે, તે દિવસ હું તારી મેડીએ પગ મોકાશ.”

તે દિવસથી પરમાર રાણીને જીવતે રંડાપો મળ્યો. એંથામાં સીંદુર, માથામાં તેલ, અને કપાળમાં કંકુ નાખવા એણે બંધ કર્યો. વીનો દીવો બાળીને દિવસ રાત દીવા સામે મેઠ. બેઠી એ આરદા કરવા લાગી કે “સૂરજ ધાણી ! હું પોતે દુહાગણ બની તેને તો કાંઈ અફસાસ નથી. પણ મારાં માવતરનું ઉંચું એસણું હેઠું ન ઉતરે તેની સાંભાળ રાખજો ! ”

રાણી પારકરનાં દીકરી હતી. પારકરવાળાં પીયરીયાંનું તો લાખપસાવ દેવાનું ગળું નહોતું. એ બિચારા બહેનનું દુઃખ સાંભળીને બેસી રહ્યા.

એમ કરતાં કરતાં એ વાત મૂળીમાં આવી પહોંચી. મૂળીમાં તે વખતે રતનજી પરમાર રાજ કરે. રતનજીના હૈયામાં ઘા પડ્યો. એણે કહ્યું કે “હાય ! હાય ! પરમારોની ઢીકરી પરમાર વંશની કીર્તિને માટે જીવતે રંડાયો ભોગવે ? આણુનું બેસણું લાજે છે ! હું એ જડેનનો ભાઈ બનીશ. હું પરમાર છું.”

એણે કામદારને બોલાવીને કહ્યું કે “મૂળી બલે કના ઘડી જાય. લાખપસાવ નહીં પણ કોડપસાવ દેવા છે. માટે રાજની તમામ સમૃદ્ધિ ભેળી કરો !”

પરમારે પોતાના દસોંદીને બોલાવીને કહ્યું કે “કવિરાજ, આવતી કાલે તમને કોડપસાવ દેવાના છે.”

ચારણે જવાબ દીધો કે “બાપુ, જો મને જ કોડપસાવ આપશે તો રોવળી જામ માનશે નહીં. માટે આ ગામમાં નગરનો જ દસોંદી પરબત મેસણ આપ્યો છે તેને દઈએ, તો જ વાત સાચી કરે.”

“રંગ છે ચારણ !” કહેતાં તો પરમારની છાતી કુલાણી.

નગરના ચારણને બોલાવીને કોડપસાવ સમજ્યાં. શ્રી શ્રી સામગ્રી હતી ?

સાંઠા નવસો સાત, સાતસો ધેન સરંગાં,
મેખી ત્રણસો સાડ, તવા સો ઢોઢ તરંગાં;
નાણું લખ પચાસ, હેમ બાજોઠ અમૂલખ;
હેમ દીયા દસ હાર સવાધા સાડ સમૂલખ;

હથ કટાર હોં હેમકી રતન જડિત દે આખ્યા
ગણુતર ટીંઝા ગામ પર પરબત મેસણુ થાખ્યા,
લેગા હો ભરવાડ, હાથ હીયો ને હાજે,
સમખ્યો ઘોડો હીર તે સંગ ચાકર તાબે
કાંડપસા રત કરી, ચતુરાઈથી ચોગણી,
જામનગરનું જોર તે મરડ દીયો મળી ધણી.

(નવસો સાઠ સાંઢીઆ, સાતસો રંગજેરંગી ગાયો, ત્રણસો
સાઠ લેંસો, દોઢસો ઘે હા, પચાસ લાખ રોકડ, સોનાના
ખાજોઠ, ૧૬ સોનાના હાર, શરીરના પૂરેપૂરા સહ
પોષાક, વગેરે.)

કવિરાજને કચેરીમાં નવો પોષાક પહેરાવતી વખત
કીનખાપની સુરવાળમાં નાડી નાખવા માટે હીરની જરૂર
પડી. રતનજીએ હુકમ કયો કે “હીર લાવો.”

નોકર દોડતો ગયો. મનમાં થયું કે ખાપુ હીર નામને
ઘોડો પણ દાનમાં દઇ દેવાના પોરસમાં આવ્યા છે. એટલે
તેણે રતનજીના જીવથી ચે વધુ બહાલા હીર ઘોડાને છોડી,
માથે રેશમનો સાજ સજી, કચેરીમાં હાજર કયો. કહ્યું કે
“ખાપુ, આ હીર.”

ચારણે ખૂમ પાડી કે “એલા અભાગીઆ ! એ નહી
એ નહીં, નાડીનું હીર લાવ્ય.”

રતનજી મહોં મલકાવીને બોલ્યા કે “હવે ખસ ! હવે

‘‘હરિ: હોડો પાછો મારી હોડારમાં બંધાય નહીં. મારા ચાકરે
એવી જૂલ કરીને તો મને સવાયો ઉજળો કરી દેખાડયો.’’

* * * *

નવાનગરના દરબારમાં જઈને રાવળ બ્રમના હસોંદીએ
પરમારને રંગ હર્ષ કસ્યો પીધો. રાવળ જામ મોઢામાં
આંગળી ઘાલીને જોઈ રહ્યા. પરમાર રાણી સાથે અબોલડા
છોડવા પડ્યા.

રાણી, રતનજી અને મૂળીનો ચારણ; ત્રણમાં કેળ
ચોટું ! પરમાર વંશની કીર્તિનાં આ ત્રણ કેવાં અલોકિક
કિરણો ! *

* કોડપસાવ આપવાથી મળી તાલુ ના એટલે, અથો ગરીબ બની
ગયો. આદશાદ તરફથી અમીનખાન તો નું સૈન્ય ખંડના ઉચરાયવા
આવ્યું, તેને ખુણી ભરી ન શકાઈ. તેથી અમીનખાન ગરબની ઉપ-
બંધા થાય નાખ્યો. રતનજીએ યુદ્ધ કર્યું તમા ને નરાયો. આ દિશ-
પામલમાં જ પરમારોની ચાર ચોત્તિસી ચેટીલા, થાન, ચાખારી ને
હરિ: હોડો પાછો મારી હોડારમાં બંધાય નહીં.

જગદેવ પરમાર (ખીજ અને ત્રીજા)

ધારાનગરીના જગદેવ પરમારે સિદ્ધરાજ સોલંકીના માથાને સાટે પોતાનું માથું વાઢી આખ્યાની વાત મશકર છે. નગરપારકરના સોઠા વંશમાં પણ એક પરમારનું નામ જગદેવ પડેલું. દુશ્મનની છાતી ફાટી જાય, અને જગત બધાની માતા-ઓની છાતીએથી ધાવણની શેઠા વધટે, એવો નવજોબનવંતો એ જગદેવ એના સાસરાને ઘેર ગયો હતો. સાસરાનો હરખ કયાંય સમાતો નહોતો, અને ચોરડાના કમાડની ચીરાડમાંથી કાળી કાળી બે આંખ તાણીને એની રાણી કંથને નિગખ્યા કરતી હતી.

ત્યાં તો કાંઈક બોલી ઉઠ્યું કે “ જુઓને ! આજ-કાલની કુધયું પણ કેવી ગાલાવેલી બની છે ! ”

ખીજએ પૂછ્યું “ કેમ બાઈ ? ”

“ નહીં તો આમ હોય ? જેને માથું તો શું પણ માથાનો એક મોવાળો વાઢી હેતાં ચ વસમું લાગે, એવાનું “ જગદેવ ” નામ પાડે ? ”

પાસે બેઠેલ જગદેવજી બોલ્યા, “ બાઈ, માથાં આપનાર તો છે, પણ લેનાર કયાં ? ”

“ આ રહ્યો હું લેનારો; લાવો ! ” પાસે બેઠેલ એક આરણ્યથી બોલતાં બોલાઈ ગયું.

“ આ લે ત્યારે ! ” એટલું બોલીને જગદેવે તલવાર બેચી ગળું મોળી નાખ્યું, અને બીજે હાથે લાંબા લાંબા રક્ષમી કેશ વાળું માથું ઝાલીને હાથ ચારણ તરફ લાંબો કર્યો.

“ ઓય માડી ! ” કાળી રાડ પાડીને ચારણ બાગ્યો. પાછળ જગદેવનું ધડ બાગ્યું. એક હાથમાં લોહીથી તરબોળ તરવાર; બીજા હાથમાં લટકતું પ્રતાપી મસ્તક; આંખોમાં સત જળહળે છે; અને એ દોડતા ધડને માથે લોહીનો ધધકતો ફુવારો ઉડી રહ્યો છે. કપાએલા મળામાંથી “ આ લે, આ લે ” એવા અસ્પષ્ટ અવાજો નીકળી રહ્યા છે. આખી મેદની આ દેખાવ એકને ધ્રુણ રહી છે. કોઈ પગે લાગે છે. કોઈ શ્રીફળ વધેરે છે. કોઈ લોહીનું તિલક કરે છે. અને મોઢા આ નળ દોડયો જાય છે ચારણ !

આખરે કોઈએ ગળીનો ત્રાગડો નાખ્યો ત્યારે ધડ પડ્યું. * * *

મૂળીની ગાદી ઉપર પણ ફરીવાર એજ પ્રતાપી નામ પડ્યું. એ જગદેવજી પણ ભરજોખનમાં હતા. નેણાંમાંથી અમૃત નીતરે એવી એને એક રાણી હતી.

એક દિવસ ડેલીની બેઠકમાં જગદેવજીએ ચોપાટ માંડેલી લામા એના બે સાળા બેઠેલા; અને પોતાનો ભેડ એક ચારણ બેઠેલો. રમતાં રમતાં રાજ્ય ત્રણે રમત જીતી ગયા. ચોથી માંડી ચારણને હાકલો કર્યો કે “ હાં ભેડ, આ વખતે ચોથું પડ આખીનેજ ઉભા થવું છે હો ! ”

પાસા ફેંકાવા માંડયા. જગદેવજીની સોગડી એક ૫ એક પાકવા લાગી. છેલ્લી એક સોગડી રહી.

જગદેવે હાકલ કરી કે “ હાં ભેડ ! ખરાખર અઢાન દાણીઆ આવે હો કે ! હમાણું એની પાકીને મારી ધરમાં પહોંચીએ ! ખરાખર અઢાર ! ”

“ જે માતા ” કહીને ચારણે પાસા ફેંકયા. ધરતી ઉપર સોળ દાણા દેખાણા, બીજો એક પાસો હતો રડતો હતો. ત્યાં તો અનુમાન બાંધીને ‘ શાહબાશ ’ શબ્દ બોલવાની સાથે જ શત્રુની સોગડી ઉપર જગદેવજીએ ધા કર્યો. આહીં લાકડાની સોગડીના ચૂરા થયા ત્યાં તો બીજી બાજુ પાસો પણ બે દાણે થંભી ગયો !

“ વાહ ભેડ, વાહ ભેડ ! માગ માગ ! જે માગ તે આપું. ”

સાળાઓનાં મોઢાં લેવાઈ ગયાં ! વાઢે તો લોહીનું ટીપું થે ન નીકળે ! ચારણની પડખે ચડીને સાળાએ કાનમાં કહ્યું કે “ માગને માથું ! સત્યવાદી છે ! જોઈએ તો ખરા !

“ બાપુ, માથું તો તમારું માથું ! ” ચારણે જીભ કચરી.

“ માથું ? લે હમણું વાઢી લાવું ! ” એટલું બોલતો પરમાર ખડો થયો. રાણીવાસને પગથીએ ધબ ધબ ધબ

લે ચડવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓના ઘેરામાં થઇને સડેડાટ રાણીને ઓરડે પહોંચ્યો. ત્યાં તો સ્ત્રીઓના જુથમાંથી નોખાં પડીને રાણી રાજની પાસે ચાલ્યાં આવ્યાં.

“રાણીજી !” જગદેવ શાંત અવાજે બોલ્યા. “માથું આપી આવ્યો છું. એ તો હું કમણાં પલકમાં વાઢી આપીશ. પણ તમારે તમારી સાત પેઢી તારવી છે ?”

રાણી બોલ્યાં “હા.”

“પરમારની કીર્તિ ઉપર કળશ ચડાવવો છે ?”

“હા.”

“ઓલથે ભવ પાછા મળવું છે ?”

“હા.”

“તો જ્યો આ તરવાર, અને એવો ઘા કરો કે એક ઘાયે માથું થાળીમાં જઈ પડે. પછી સ્વહસ્તે જ ચારણને દાન કરો. મને સફળતિ મળશે. છે હીંમત ?”

ઉભી હતી ત્યાંથી ઢોટ કાઢીને રાણી કંથને લેટી પડી, પલવારમાં છુટી પડી, ઓઢણાની લેટ બાંધી, હાથમાં નાગી તલવાર લીધી.

અને સ્વામીએ નમાવેલ ગરદન ઉપર ‘જે અમ્મે’ ઉચ્ચારી તલવાર ઝીંકી-સોનાના થાળમાં માથું ઝીલાઈ ગયું. ‘રંગ છે રજપુતાણી’ એવો ઉદ્ગાર કાઢવા તલ્પતી એ કપાયેલા મસ્તકની કેવી સોહામણી સુખસુદા !

બે ઘડી ઉભી રહીને રાણી ટગર ટગર જોઈ રહી.
પછી હુહો કહ્યો:

મેં તો પેલો પરખીઓ તોરણુ દેતાં પગ્ગ,
મરશે, ભડશે, મારશે, ખળસર વાશે ખગ્ગ.

(હિ ક્ષત્રી ! તોરણુ તું પરણવા આવેલો તે વખતે જ
મેં તો પારખી કાઢેલું કે તું મારીશ, લડીશ, રણસંઘ્રામમાં
ખડગ ચલાવીશ, અને મરીશ.)

પછી તો હાથમાં માથાવાળો થાળ લીધો, અને
“જે અમ્મે” “જે અમ્મે” અવાજ કરતી રજપૂતાણી મેડી-
ઓથી ઉતરવા માંડી. આખો દરબારગઢ એની સામે હોંકારા
દેવા લાગ્યો. માણસા નાસવા મંડ્યાં. ચંડિકા ડેલીની બેઠક
પાસે પહોંચીને સાદ કરવા લાગી કે “કયાં ગયો ચારણ ?
આ લે બાપ ! આ લે આ માથું.”

ચારણે ખડકાર નીકળીને આ જગદગ્ધાનું રૂપ જોયું.
જેતાં જ એ ચીસ નાખીને લાગ્યો; અને એની પાછળ
“લેતો જા, બાપ, લેતો જા” બોલતી સતી થાળ સોતી દોડી.

ચારણ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. ઘરમાં બાર વરસની
ચારણી શેટલા ઘડતી હતી. ચારણે બૂમ પાડી,

“ચારણ્ય ! મને સંતાડ !”

“શું થયું !”

“બાપુનું માથું માગ્યું....મા માથું કાપીને દેવા
આવ.....મને સંતા....સંતા.”

“ ધિકાર છે ચારણ ! માથું, અને માથા પછી લેતો નથી ? ”

ચારણ કેાડીમાં સંતાઇ ગયો. ત્યાં તો રાણીનો સ્વર સંભળાણો કે

“ લેતો જા આપ ! લે તો જા માથું. ” સતી આવી પહોંચ્યાં.

ચારણી હાથ ધોઇને ગહાર નીકળી. ખોળો પાથરીને ખોલી કે “ શાબાસ સતી ! શાબાસ જગદમ્બા ! આવો માડી ! હાલ્યાં આવો ! ચારણ માગતા આવ્યા છે, ને ક્ષત્રી હેતા આવ્યા છે. એમાં શું ? લાવો વધાવી લઉં. ” ચારણીએ પાલવમાં માથું ઝીલ્યું.

‘ જે અમ્બા ! જે મા ! ’ કરતી રાણી પાછી વળી. “ જે અમ્બા ! જે માતા ” સ્વર ઝીલતી ચારણી પણ માથું લઇને રાણીની પાછળ ચાલી નીકળી. દરબારગઢની મેડીએ જઇને ચારણીએ ધડ પડેલું જોયું. એણે હાકલ કરી કે “ ગંગાજળ લાવો. ”

એની હાકલમાં કેઇ નવખંડના ધણીની આજ્ઞા ગાળુ ઉઠી. માણસો દોડ્યાં, અને ઘટો ભરીને ગંગાજળ કેાઇને ઘેરથી લઇ આવ્યાં. ચારણીએ ધડ અને માથું બે ચ ધોયાં. માથું ધડ ઉપર ઘોડયું, અને પછી સૂરજની સામે હાથ જોડીને ખોલી.

“ હે દેવતા ! જો આ રાજાએ શુદ્ધ હૃદયથી દાન દીધું હોય, જો આ રાણીએ સાચા ઉમંગથી માથું વાઢ્યું હોય,

અને જો હું સાચી ચારણ્ય હોઉં, તો મારી લાજ રાખજે
બાપ ! ”

ચારણીએ રાજના શબ્દને ગળે હાથ ફેરવ્યો. અને રાજ
આજસુ મરડીને બેઠો થયો.

* * * *

ત્યારથી પરમાર વંશમાં ‘જગદેવ’ નામ નથી પડતું.

વર્ણવા પરમાર

સોરાષ્ટ્રને ઉત્તર કિનારે ટીકર નામનું એક છસો વરસનું જૂનું ગામ છે. એ ગામની ચે ઉત્તરે મરડક નામની એક ધાર, બનાબર બેઠેલા ઉંટનો આકાર ધરીને પડેલી છે. એ ધારથી ત્રણ ગાઉ આગે ઉત્તરમાં, ગ્રાળ નામનાં પાંચ ગાડના જુંડની વચ્ચે એક મીઠા પાણીનો વીરડો છે, એક પુરૂષનો પાળીઓ છે, ને એક સતીના પંજની ખાંભી છે. આસપાસ ધગધગતી રેતીનું રણ પર્યું છે. ચૌદ ચૌદ ગાઉ સુધી મીઠા પાણીનું એકેય ટીપુ નથી મળતું, કે નથી કોઈ વિસામો લેવાની તરૂ-છાંચડી. દિવસને વખતે કોઈ મુસાફર એ રણમાં ચાલતો નથી. ચાલે તો ચોકાં વાળાઓ એની પાસે પૂરું પાણી છે કે નહીં તેની ખાત્રી કર્યા પછી જ જવા આવે છે. રાતે ચલેલો વટેમાર્ગ સવારને પહોરે રણને સામે કાઠે એક ધર્મશાળાએ પહોંચી વિસામો લ્યે છે. એને 'વર્ણવા પીરની જગ્યા' કહેવામાં આવે છે.

આ વર્ણવા પરમાર કોણ હતો ? પચીસ વરસનો એક ક્ષત્રી જુવાન હતો તો *સૈયા નહાતો હતો. અંગ-ઉપરથી અટલસના પોશાક હતો ઉતર્યા નહોતા. હાથમાં હતો મીઠળ હીંચકતો હતો. પ્રેમીની આંખના પાંચ

---

*ક્ષત્રીઓમાં એવી રીત છે કે પરગ્યા પછી દસ દિવસ સુધી રાજ સવારે નહાય, ને પાછો એનો એ પોશાક પહેરી લ્યે.

પલકારા જેવી પાંચ જ રાત હજી તો માણી હતી. આખા દિવસ એને ઘેરીને ક્ષત્રી-ડાયરો એના સંયમની ચોટી કરતો; અને ત્યાર પછી તો એ કંકુની ટસર જેવા રાતા ઢાલીઆમાં, સવામણુ ઝની એ તળાઈમાં, સમદરડીણુ સરખા એ ઘોળા ઓછાડમાં, ગોરી રજપુતાણીનું હાંફતી છાતી ઉપર પડ્યાં પડ્યાં રાત્રીના ત્રણ પહોર તો ઠોણુ બાણે કેટલા વેગથી વીતી જતા; રાત્રીથી બાણે એ ક્ષત્રી—બેલડીનાં સુખ નહોતાં સહેવાતાં, નહોતાં જોવાતાં.

આજ છઠ્ઠા દિવસનું સવાર હતું. રાત આડા કેટલા પળ રહ્યા છે તે ગણ્યા કરતી રજપુતાણી એના માઠ ઉપરથી કમાડની તરડ સાંસરવી ચોરે બેઠેલા બંદીવાન સ્વામીને જોયા કરતી; પણ વર્ણવાનું તાપું તો એ ખીંડલી બારી સામે શી રીતે ઉંચું થઈ શકે ? કધાડી સમશેરો સરખી કેટલી એ આખો એના ઉપર પડેલો ભરતો હતો. એ તો ક્ષત્રીનાં પરજોતર !

ત્યા તો ગામમાં ચીંચા પડી, ઘરે ઘર વાછરૂ રોવા ગાળ્યાં, ભુંગીઓ ઢાલ ગાળ્યો, અને ચારણે ચોરે આવીને નાકલ કરી કે

ક્ષત્રી લાંબા ખાટ ગઢથી જતાં ગાવડી,

દેખી ત્રણવા દોડ, મત લજાવ્યે માવડી.

ગામનું ઘણું લેખીને મીચાણા લાગતા હતા. ભાલો લઈને વર્ણવો ચોરેથી જ લોડે પલાણ્યો. મીચાણાની ગાળીઓનો મે વરસતો હતો, તેમાં થઈને વર્ણવો પહોંચ્યો. બીજા

રજપૂતોને પાછળ મેલીને ઢોડયા આવતા આ મીઠળખંધા વર-
શબ્દને જોતાં તો મીયાણાને પણ મનમાં થયું કે “વાહ રજ-
પૂત !” એ અસૂરોને પણ એની સ્ત્રીઓની મીઠી સોડ સાંભરી
આવી. યુદ્ધ કર્યા વિના જ આખું ધણુ વર્ણુવાને પાછું સોંપ્યું;
ને કહ્યું કે “જા બાપ, ઘેર તારી પરણેતર વાટ જોતી હશે.”

સહુને પોતપોતાનાં પશુ પહોંચી ગયાં. પણ એક સૂતારની
બાથડી પોતાનાં રોતાં છોકરાંને કેડે વળગાડીને કકળતી
કકળતી આવી કે “એ બાપ ! બધાયનાં ઢાર લાવ્યો, ને
મારી બોડી જ રહી ગઈ ? મારાં ગભૂડાં જ શું છાશું વિના
ટળવળશે ? ”

વર્ણુવા વળી પાછો ચડ્યો. “બહેન. તારી બોડી
વિના પાછો નહીં આવું” કહેતો ઉડ્યો. પણ બોડી ક્યાંથી
મળે ? મીયાણાઓ બાવાને માટે કાપી નાખી હતી. ગોમાતાનું
ફિર લાગીને વર્ણુવા મરણીયો બન્યો. આખા રણમાં
રમખાણ જમ્યું. ઠેઠ સામા કાંઠા સુધી શત્રુઓને તગડયા
પછી ત્યાં એનું મસ્તક પડ્યું. ત્યાર પછી ઘડ લડ્યું.
મીયાણા નાસી છુટયા. ઘડ પાછું વળ્યું. હાથમાં તરવાર, ને
માથે ઉછળતી ફાધરની ધાર ! મરકડની ધારથી ત્રણ ગાઉ
ઉપર ઘડ પડ્યું.

રણમાં ગએલો પતિ જો જીવતો હોય તો એની તરફ
ટાળવા, ને મર્યો હોય તો મ્હોંમાં જળ મેલવા, પેલી માટે
એસીને વાટ જોતી રજપુતાણી પણ પહેર્યે પાનેતર, માથે

મંગાજળનો ઘડો મૂકીને રણમાં આવી. સ્વામીનું શબ જોયું,
પણ માથું ન મળે !

એણે ત્યાં ને ત્યાં ઘડો પછાડ્યો. ઘડની સાથે જ
બળી મરી.

છાપય

હાંકી ધેન હજાર, મુળી આયુદ્ધ સજાયો,
કર ગ્રહીયો કળ્પાન^૧ અહુચળ ખાગર ઉઠાયો.
વરણુવ^૩ સરવર ઝાળ, રણ મહી જુદ્ધ રચાયો,
પણ પડતે પરમાર પાદ ઇંદ્રાપર પાયો.
જળપાત્ર લે જમના તાણું, મૂકી પાણુ^૪ હુંદા મથે,
એ દિન નીર અમૃત લયું^૫, હીંદવાણુ નાર પાતા હથે.^૫

જે ઠેકાણું સતીએ ઘડો પછાડ્યો તે ઠેકાણું શિલાની
અંદર આજે અખૂટ મીકા જળતો વીરડો બની ગયો છે.
લાખો તરસ્યાં જીવોએ એનાં જળ પીધેલાં હશે, અને
કરોડો હજાર પીશે. આસપાસ ત્રણે દિશે ચૌદ ચૌદ ગાઉમાં
ખીજે ક્યાંય પાણી નથી. ગામ પણ નથી.

૨

વસીએ વનમાં વર્ણવો, દીનો મરતાં દેન
પાણુ થઈ પરમારનું ધાવે મસ્તક ધેન.

૧ શસ્ત્રો. ૨ તરવાર. ૩ પાણીમાં જગતી જવાળા: વડવાનક:
સમુદ્રમાં જે વડવાનક બળે છે, તેની આગ અત્યંત આક્રી હોય છે.
વરણુવાની ક્ષત્રીવાટને આંદી એ ઉપમા આપી છે. ૪ પન્થર. ૫ આ
છાપય એક દારૂનો રંગેલો છે. કારણ કે ગાંધુલા રંગનું કાચ કરતા નથી.

(વર્ણવો રણમાં મર્યો. એના શરીરને ખાળી નાખવામાં આવ્યું. પણ એનું માથું તો પથ્થરનું બનીને ગાયનું રૂઢ ધાવતું હતું.)

રણને સામે ઠાંઠે આડેસર ગામ અને ધાંગધાની વચ્ચે વર્ણવાનું માથું પડ્યું હતું. પણ એ ક્યાં પડ્યું તે કોણ જાણે ? આડેમરંની એક ગાય રોજ સાંજે જ્યારે ઘેર જાય ત્યારે એનાં આંચળમાં રૂઢ ન મળે ! ગાયનો ઘણી ગોવાળને રોજ ડબકે આપે કે “કોઈક મારી ગાયને દોડી દ્યે છે.”

એક દિવસ સાંજ પડી. આખું ઘણું ગામ ભણી ચાલવા મંડ્યું. રસ્તામાં એક ડેક જો આળા ઘણુમાથી એજ ગાય નોખી તરી ગઈ, ને ખીજ દેશમાં ચાલતી થઈ. ભરવાડને કૌતુક થયું. ઘણુને રંદું મૂકીને એ ગાયની પાછળ ચાલ્યો. આપે એક ઝાડા નીચે ગાય થંભી ગઈ. ચારે પગ પહોળા કરીને ઉભી રહી. એના ચારે આંચળમાંથી ખળળ ખળળ રૂઢની દાર ચાલી, અને જમીનમાં પાંદડાના ગંજ નીચેથી ઘટાક ! ઘટાક ! ઘટાક ! કરતું કોઈ એ રૂઢ ખીતું હોય એવો અવાજ આવ્યો. આખું આઉ ખાલી કરીને ગાય ગામ તરફ ચાલી ગઈ. ભરવાડ પાંદડાં ઉખેળીને જુએ ત્યાં તો પથ્થરનું એક રૂઢનું મસ્તક ! અને રૂઢે ભયું એનું મોં !

તે દિવસથી એ મસ્તકને ડેકાણે વર્ણવા પીરની જગ્યા ખંધાયેલી છે.

આજ કોઈ કોઈ વાર કોઈ ગાફલ પ્રવાગી એ ગણમાં
જૂલો પડે છે, પાણી વિના એને ગળે શોષ પડે છે, જીવ-
વાની આશા છોડીને વર્ણવાનું નામ સ્મરે છે, ત્યારે કોણ
જાણે કયાંથી કોઈ તેજસ્વી ઘેડેસ્વાર એક હાથમાં લાતુ
ને ગ્રીમ હાથમાં મીઠા પાણીની મસક લઇને મારતે ઘોડે
હાજર થાય છે, અને બેગુદ્દ બની ગયેલા મુસાફરને મોડેથી
પાણી પીંચે છે. એવી વાતો ઘણાને મેલથી સંભળવા હ

આલમભાઈ પરમાર

રાણપુરની ગાદી ઉપર આજથી આશરે બસો વરસ પૂર્વે સાહેબજી નામે દરબાર થઈ ગયા સાહેબજી ખુદાના બંદા હતા. આ દુનિયાની મારામારીનો એને મોહ નહોતો. તેથીજ એના પિત્રાઈ રહીમજી સાહેબજીના ઉભા મેલમાં પેતાનાં ઘોડાં ચરાવી દેવા લગ્યા અને ધીરે ધીરે તો એણે સાહેબજીનાં ગામડાં પણ દબાવવાનું શરૂ કર્યું. સાહેબજી પરમાર કંટાળીને પંચાળમાં રત્ના લગતની મોલડી નામે ગામમાં પોતાના સંનંદી ગાદી દરબારોને ઘેર જઈ રહ્યા.

એક દિવસ એ બહા સાહેબજીને વાવડ ગળ્યા કે રહીમજી દરબાર ગમને પાદર થઈને નીકળવાના છે. મેના દિલમાં થયું કે ‘મારો જઈ નીકળે છે!’ રૂઝના કેસરીઆ કઢા લઈને, સાકર અને ગદામ લઈને, રહીમજીની બાંદસ્ત કરવા સાહેબજી પોતાના કાઠી મિત્રોનો હાથરો ભેળા કરી પાદર જઈ કલા.

રાત્રી આંખવાળા રહીમજી ઘોડા ઉપર બેઠી પોતાના ઘોડેસ્વારોની સાથે નીકળ્યો. સાહેબજી અને આંખા કાઠી હાથરો આડ કર્યા. સાહેબજી ભાઈનાં ઘોડાની લગામ ખાલી વિનવવા લાગ્યા કે “ભાઈ! ઉતરો, સાથે બેસીને આજે રોટલા ખાઈએ.”

“એકા તું હજી મરી નથી ગયો ?” એમ બોલીને રહીમજીએ પોતાના હાથમાંથી ભરેલી પંદુક સાહેબજીની

છાતીમાં ચાંપી લીધી. વીંધાઈને સાહેબજી લોંચ પર પડ્યો એ પણ પહેલાની પ્રીતિભરી આજીજી એના ભક્તિમય, લોખા મેહો ઉપર એમ ને એમ છવાયેલી રહી ગઈ. લાગણી બદલવાનો એને વખતજ ક્યાં હતો ?

“ દગો, દગો, દગો, ” કરતા કાઠીઓ એ ખુની ઉપર હાથ ઉગામવા તૈયાર થયા ત્યાં તો હસને મુખે મરતા મરતા સાહેબજીએ તરફની જીભે સમજાવ્યું કે “ ના, મારી છંદલી ઘડી બનાડયો મા ” મારતે થોડે રહીમજી રાણપૂર પહોંચી ગયો.

સાહેબજીના મુઠ્ઠાને ઠક્કનાવવા માટે એનાં રાણી ગાડાં જોડાવીને રાતોરાત રાણપૂર આવ્યાં. પણ રહીમજી કહે કે એની કામર અમારા રાજવંશી કપ્રસ્તાનમાં ન હોય. આખરે એમને નાખી બચ્ચાએ ઠક્કનાવવામાં આવ્યા. રહીમજીના ઝેરની સાક્રી પૂરની એ આરામગાડ હજુ પણ જાદી પડેલી મેળુદ હું.

સાહેબજીના કુલ ગરબ પર રહીમજીની આજી વર્તી ગઈ. સાહેબજીના એકના એક ખેટા આત્મભાઈનો જીવ પણ જીવનમાં છે, એવો જોડેમ એની નિરાધાર વિધવા માતાને પડ્યો હતો. આત્મભાઈને ક્યાંય બહાર કાઢવાનાં આવતો નહીં.

મારો ખુતને પૂછ્યું, “ ખેટા, આપણી જંદગ માણે ક્યા-છને ઘેર નીચમગામ બંધશ ? ”

ખડેનને ઘેર જવાની હોંશમાં ને હોંશમાં આલમભાઈ
હલી ગયો કે પોતાની ઉમ્મર હજી અગીઆર જ વરસની
છે એ બાલ્યો. “ માડી, ખુશીઘી ઘેડો આપો, હું જઈશ. ”

અગીઆર વરસના એકના એક નીકરને અંધારી રાતે
માએ મીઠાં લઈને પરદેશે વળાવ્યો. સાથે માણસ મોકલે
તો કાત્રા એ જાગી જાય. એટલે આલમભાઈ રાત દિવસ
એકલો જ પંથ કાપવા લાગ્યો, અને ખડેનને ગામ પહોંચ્યો
ત્યાં તો રાજકુમારની એકેય એઘાણી એના મંડો ઉપર ન મૂકી.

ખડેની માલેભાઈ વીરમગામના અમીર હતા. ડહાંએ
આરખોની ખરી ચેડી હતી. અંદર પાંખી પાણુ ન પેમી શકે.
ચીથરેલાલ આલમભાઈને હાંપના ઓટા ઉપર બેઠા. અંદર
જે જાય એની સાથે કહેવરાવે કે “ ખડેનને મળવા હું
એના લઈ રાણપુરથી આવ્યે છું ” સાંભળીને લેંડા
હસતાં જાય.

પાણુ ખડેનની સાથે રાણપુરથી બે વટારણુ ગઈ હતી.
એણે આલમભાઈને ઓળખ્યો. સોનાની હીંટાળાખાટે
હીંચકતી ખડેનને ખબર આપ્યા કે “ બા, ભાઈ આવ્યા છે,
પણ બહુ ખુબે હાલે બેઠા છે. ”

ગ્રીજાં ગોલાં હસીને બાલી ઉડ્યાં કે “ બાલ્યો રાંકો
ડહીએ બેઠો છે એ બેગમ સાહેબનો ભાઈ ? ”

ખડેનને લાગ્યું કે મારા ભાઈએ મારી કાંસી કરાવી.
ભાઈને મળવાની ના કહી. ખાવા માટે સફારામાં કહી,

તાં બેસીને અભુમાઈ પાણીડાં પાડે છે કે “શું કરું ? મારી પાસે માણસો નથી ! બુઢાપાએ માફે બધું કૌવલ હરી લીધું છે ! નહીં તો મારા ધણી આમ રમ્યો ? ”

“આવ, બાપ આલમભાઈ, આવ, મારા ધણી” એમ કહીને બુઢા અભુભાઈએ આલમભાઈને બોળામાં બેસાડી લીધા. એને માથે ને મોઢે પોતાનો ધ્રજતો હાથ ફેરવ્યો.

રહીમભાઈ બોલ્યા, “ત્યાગે તો તમારા ધણીને રાણપૂરની માલીએ જ બેસાડોને ?”

“તમારા મોંમાં સાકર, રહીમભાઈ ! એલા કેાઈ છે કે ? બાએ એરડેથી એક ચાકળો લઈ આવે.”

ચાકળો આવ્યો. આલમભાઈનું કાંડું ઝાલીને અભુભાઈએ એને ચાકળે બેસાડ્યા, પોતાની તલવાર એના સામે ધરીને સલામ કરી કે “બાપુ સલામ.”

રહીમભાઈએ પણ મશકરીમાં ઉઠીને કહ્યું કે “બાપુ ! અ....લ્લા...મ !”

“બાપુ ! રહીમભાઈની સલામ લ્યો.” બહુ બોલ્યો. આલમભાઈએ સલામ લીધી. તે દિવસે અભુભાઈને ઘેર લાખત્રીના રંગાડા ચડ્યા, ગામને અભુભાઈએ જ માડ્યું. આલમભાઈ રજા થયા !

તે વખતે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર હામાજીરાવ ગાયકવાડની આજી ફરતી. ૬૨ વરસે હામાજીરાવ જમાબંધી ઉઘરાવવા આંહી

આવતા. તેમને ઘોળકાથી લઈ હરીણા નીનામા ગામ સુધી પહોંચાડવાની ફરજ રાણપૂરના રાજા ઉપર હતી. અલુભાઈ કુરેશી પોતાના બાળરાજાને સાથે લઈને ઘોળકે ગયા. જઈને દામાજીના બોળામાં આલમભાઈને બેસાડીને બધી કથની કહી. દામાજી રાણપૂર આવ્યા. એમની આજ્ઞાથી મરાઠાઓ રહીમભાઈને ગામમાંથી વગે રસ્તી બાંધી ઢસડી કિલ્લામાં લાવ્યા. દામાજીએ પીઠ ફેરવી હુકમ દીધો કે “મારે એતું મહોં નથી જોવું. જાઓ એને કાંધ મારો.”

“ન બને, એ બને” કરતો જીવાન આલમભાઈ આંટો પર્યો. દામાજીએ કહ્યું કે “બચ્ચા એણે તો તારા બાપને કાપી નાખ્યો છે. એના ઉપર દયા હોય ?”

“મહારાજ, મરેલો બાપ હવે જીવતો નહીં થાય. પણ મારા કાકાના મોતથી તો જમારી સો પેઢી લગી જેર જીવું થશે. જમે તેવો તો ચે એ મારો કે કો.”

રહીમભાઈને કેટલી બનાવી લઈ જવામાં આવ્યા. રાણપૂર એવીસી પછી આલમભાઈને ઘેર આવી. મહારાજે આલમભાઈના રક્ષણ બદલ રાણપૂર ઉપર થાણું મૂક્યું. એના અર્થ બદલ આલમભાઈએ સરકારને રાણપૂર આપ્યું.

આંહી આલમભાઈનો દિવસ ચડ્યો, ને વીરમગામમાં જહેનનો દિવસ આચર્યો. સોનાની હીંટાબાળાટના મધુર સ્વરો બંધ પડ્યા. લાજને જહેન બનેલીએ રાણપૂરનો આશરો લીધો. પોતાને મળેલા કાકારતું એક પણ વેણ

સંભાર્યાં વિના આલમભાઈએ ખડેતને 'ગદીઉ' નામનું ગામ આપ્યું, જે હજુ એના વંશને ખાય છે.

* * * *

(૨)

છૂટો થયેલ રહીમભાઈ કિલ્લો લેવાની જ તજવીજ કરતો હતો. એના હાથમાં વઢવાણનો ઝાલો રાજ સખળ-સિંહ આવી પડ્યો. સખળસિંહને એણે સમજાવ્યું કે એક પહોરમાં રાણપર છતાવું. સખળસિંહની સ્વારી ચડી.

ખીજી વારે ખમ થે રાણપર પડી રાડ,
અગરો ઝાલો આવીયો ઘોડો આવી ધાડ.

આલમભાઈ કિલ્લો છોડીને ગામમાં આવ્યા, પ્રજાને કહ્યું કે “તમારી પ્રિય વસ્તુ લોય તે લઇને કિલ્લામાં પેચી જાઓ.” પ્રજા કિલ્લામાં જવા લાગી. આલમભાઈ ગામના ચોકમાં અભય બનીને ઉભા રહ્યા. સખળસિંહની સેનાનો હમ્મર ચડ્યો તોય આલમભાઈ ન ખસ્યા. ઘોડાના ડાબલા ગાજ્યા તોય આલમભાઈ કેઇ મુનિ જેવી યાંત્રિથી ઉભા જ રહ્યા એ કેની વાટ જોતા હતા? એક ડાશીની ! ડાશી જોતાના ઘરમાં પોઇ કુરલીમાં પૈસા મકેલા તે જોતતી હતી, ને કહેતી હતી કે “એ બાપુ ! જરા ઉભા રહેજો ! જરા ખમજો !” આખરે સેના ગામમાં આવી પહોંચી ત્યારે જ ડાશી ગામમાંથી ખમી !

આલમભાઈને અરે સેનાને ભેટભેટા થઇ. સૈન્યને આખરે અગરસીંગ નામનો સરદાર આલતો હતો. તેને

જોઈને આલમભાઈએ પોતાના મછા નામના ચોદાને કહ્યું,

અલમ તબ એસો કીયો, ગઢ ઘેરો મુજ ગામ,

મારે બરછી બબ મછા કબ આવેગી કામ ?

“હે મછા ! તારી બરછી ફરી ક્યારે કામ આવશે ?

માર અગરસીંગને.”

મરી બરછી તબ મહે મહક ગીઓ મરેસ,

એક ઘાવ એસો કીયો ઉડા દીઓ અગરેસ.

પોતાના ઘણીની છેલ્લી જા સા પાળીને પછો રાણપૂરની બજારમાં જ માતની રાત્રીએ પથારી કરી સૂતો. આલમભાઈ અને એના સથીઓએ કિલ્લાનું શરણ લીધું. ધખો-ધખ હવાના બંધ થયા.

સમજામિહે રાણપુર ગામમાં જ માટીનો કિલ્લો કી મારથા બંધ્ય. આલમભાઈના કિલ્લાને તોડવાનું એનું ગણું નહોતું. એક દિવસ આલમભાઈ નાઠાબારીએ થઈને ઘોળકે પહોંચ્યા. હામાણ ગાયકવાડને વાત સંભળાવી. હામાણનું સન્ન્ય ચર્યું. એ સંભળીને સમજામિંડ રાણપૂરથી બે ગાઉ દૂર પોતાના નાગનેશ ગામના કિલ્લામાં જઈને બસાયો. હામાણરાવે નાગનેશને ઘેરો ઘાલ્યો અને ગઢ તોડવા માટે મહાવાદ્યી મહાકાળીને મહાલક્ષ્મી નામની બે તોપો મગાવી. બળદનાં સો સો તરેલાં જોડય ત્યારે જ તાણી શકાય એવી એ બે તોપો નાગનેશની નદીમાં બાવીને અટકી ગઈ. પછી હામાણરાવે બન્નેની પૂજા કરી. સીંદૂર અને

કુલ ચઢાવ્યાં, તોયે સરેડાટ સામે કાંઠે ચડી, કેવી હતી
એ તોયો ?

(ભુજંગી)

અઠે મત આતંગ સણુગાર સાતંગ
મહાદેવી મતંગ લેડભૂર લાળા,
ત્રિસે લક્ષ્મી ડાકાળી રૂપ લઈ રાક્ષણી
ભૂપતાં ભક્ષણી છુટે હે છંછાળી.
પહાડાં પછાડે, અરીયાં ઉડાડે,
ગઢાં બોલ ગાડે વડા જોર વાળી.
ધરા પર ધડાકા જડોજડ જડાકા
કડોકડ કડાકા કરે તોપ કાળી.

તોયે વહોડવાનું મૂરત જોવાનું, બજાર પહો કાટ-
વાનો સમય મૂરતમાં નક્કી થયો. દામાજીરાવે હુકમ કર્યો
કે “ ઘોળી ધળ લઈને ગામના ગઢ પર ચડી ખજર
આપો કે સવારે તોયો ચાલશે. ખજર આપો કે ગર્ભવતી
સ્ત્રીઓના ગર્ભ ન વછૂટી જાય માટે કાનમાં સૂંઠનાં
પુલડાં કરીને ધાલે. ખજર આપો બાળકોને, બિમારોને,
બુઢાઓને, કે થડકે નહીં.”

ખીલ બાળુ સળંગસિંહને એક વધુ ખજર પડી.
ગઢના ચારે કોઠાની અંદર ચાળીઓમાં મગ મૂકાવ્યા
હતા તે મગના દાણા એક દિવસ થરહરવા મંડ્યા.
સળંગસિંહ સમજ્યો કે દરબારગઢની નીચે સુરંગ બોદાવ્યો

છે. ઉપરથી ગાંઠેર પાડી, પાણી રેડી, સુરંગને નકામી કરી નાખવા તૈયારી થઈ; પણ ગામની વસ્તીએ આશ્વો કરી કરી બાર લરી હતી તે ટળી જાય, માટે લોકોએ ના પાડી.

લગકડું થયું. બધા કહે કે “મહારાજ, હવે તો પો વઢોડો.”

મહારાજ કહે “ના, હજી ઝાડ ઉપર પંખી નીંદર કરે છે. એને ફડકો નહોં પડાવું. સૂચું ઉગવા દો.”

સૂચું ઉગ્યો ને તો પો ગડડી, ધુખ્યાંગ ! ધુખ્યાંગ ! ધુખ્યાંગ ! અને નામનેશનાં ગઢ લાંગીને લુકકો થઈ ગયો. સખળસિંહ પકડાયો. એ રજપૂતોએ પડખે ચડીને એને કહી દીધું કે “તમે તમારે જાગ્યો. અમે હાથાં વાણીઆને વેશે આવીને હામાજીને અને આલમલાઇને રેંસી નાંખશું.”

સ્નાન કરતાં કરતાં હામાજીએ હુકમ દીધો કે સખળ-સિંહને ઝાડ નીચે લઈ જાઓ ને ઝાટકે મારો.”

આલમલાઇએ ચીસ નાખી કે “મહારાજ, ન બને, એમ ન બને.”

“કેમ ?”

“શતરંજની રમતમાં જે લોકડાનો રાજા હોય છે, એને પણ મારવાની મના છે, તો પછી આ જીવતા જાજતા મનુષ્યાવતારીને-આ લાજોના પાળનારને કેમ મરાય, મહારાજ ?”

બંદીવાન સખળસિંહ જાણે પ્રભુની દયાનું અમૃત પીતો હોય તેમ આલમભાઈના મ્હોની સામે જોઈ રહ્યો. હામાજીરાવનું દિલ નરમ થયું.

ત્યાં તો વાણીઆ એક બીજાને ગાળો દેતા, માર પીટ કરતા, ખૂમ બરાડા પાડતા આવ્યા આવે છે. મહારાજે જાણ્યું કે શેઠીઆ ફરીઆદે આવે છે. લગોલગ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કૃતચી સખળસિંહે રાડ પાડી કે “મહારાજ ! દગો છે, મારા રાજપૂતો—વાણીઆને વેશે તમને મારવા આવે છે.”

હામાજીરાવ નહાતા હતા. શરીરે પૂરો પોશાક પણ નહોતો. આલમભાઈ પાસે પણ એક છરી ચે નહોતી. રાજપૂતો પોતાની જાગમાં છુપાવેલી કટાણી કાઢી મહારાજની સામે દોડ્યા. ત્યાં તો આલમભાઈએ હોટ કાઢી બેયની વચ્ચે અકચેક હાથમાં ઝાલી, બેયનાં માથાં સામ-આમાં પટકીને ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.

મહારાજ બોલ્યા કે “રંગ છે આલમભાઈ. અત્યાર સુધી હું માનતો કે તમે ફક્ત ભકત છો. પણ ના, તમે શરીર પણ સાધી જાણ્યું છે.”

આલમભાઈએ આસમાનની સામે જોઈને માથું નમાવ્યું.

“આલમભાઈ, મારો જીવ બચાવ્યો તેની જુગોજુમ ચાહગીરી રહે, માટે તમારા આલમપૂતની જાગાંધી માફ કરે છું.”

“મહારાજ, એમ થશે તો ભવિષ્યમાં કેઇક દિવસ આપના વારસદારો મારા વારસદારોને કહેશે કે એ તો ધર્મોદ્ધાનું ગામ ખાય છે. માટે જમાખંધી કાઢી નાખવા તો નહીં દઉં.”

આખરે આલમપૂરની જમાખંધીના એક આંકડે રૂ. ચારસો ખાંધી આપ્યા તે હજી સુધી આગાદ છે.

આલમભાઈને ખેળા નામનો એક હજમ હતો. આલમભાઈની સાથે જ એ હજમે તડકા છાંયા વેઠતા. એવા રાજભક્તનું નામ ભૂતાય તે તો કેમ સહેવાય ? આલમભાઈએ આલમપર ખાંધ્યું તેની સામેજ ખીજું એક ગામ વસાવી ખેળાપર નાન આપ્યું. હજી એજ નામ ચાલે છે.

* * * *

રાણપરના કિલ્લા ઉપર ગાયકવાડન. લશ્કર સાથે એક સૂબો રહેતો. સુબાની બદલી થઈ. અમલદારોને એના અધિકાર હરમ્યાન ઉભે ગળે ખવરાવનાર વાણીઆ વેપારીનો સ્વભાવ છે કે એજ અમલદારની બદલી થતી વખતે જમના દૂતની માફક આવીને ઉભા રહે, પાંચ દસ રૂપીઆની રકમને માટે પણ અમલદારને કોડીની કીંમતનો કરી નાખે. તો પછી આ હજારો રૂપીઆના કરજદાર સુબાનું તો શું પૂછવું ? વાણીઓ ઉધરાણીએ આવ્યો. સૂબાએ ખાલી ખીસાં બતાવ્યાં. વાણીઓ કહે “આ રહ્યો ખોટાદનો એક શેઠીઓ; લૂંટી લ્યો ને ! લાખો મળશે.”

મરાઠા સુખાએ બોટાદમાંથી વેપારીને હાથ કર્યો. કિલ્લામાં પૂરીને મારપીટ શરૂ કરી. પણ વાણીઓ માન્યો નહીં. પછી બોલાવ્યાં એનાં બાયડી છોકરાંને. બાયડી અને બચ્ચાં ચોધાર પાણીડાં પારતાં ઉભાં રહ્યાં. સુખાએ તો થમકી બતાવી કે “તારાં છોકરાંને કિલ્લા ઉપરથી નદીમાં ફેગાવી દઈશ.”

ગામમાં વાત કુટી નીકળી કે કોઈક નિરપરાધીઓને કિલ્લામાં પૂરીને સુખો મારે છે. આલમભાઈ ઉભા થયા. પાછળ ચારે દીકરા પણ ચાલ્યા. નદીને કાંઠે આવીને આલમભાઈએ પાછા વળી કહ્યું “દીકરાઓ, મારો આખો વંશ ચાલ્યો જવા નહીં દઉં. માટે બે જણા પાછા વળો.”

લાખાજી અને ડોસુજી કચવાતા કચવાતા પાછા ગયા. તોગાજી અને બાપુજી રાથે ગયા. સુખાને કાનજી વાણી-આએ વાત પહોંચાડી દીધી કે આલમભાઈ આવે છે. સુખાએ અંદરનો ગઠ વાસી દેવરાવ્યો, અને આલમભાઈ પોતાના પુત્રો સાથે દોઢીમાં દાખલ થયા કે તરતજ દોઢીના દરવાજાને બંધ કરી, અંદરથી ખંભાવી તાળું મારી, ગઠની હેયારખી ઉપર થઈને દરવાજા અંદર ચાલ્યો ગયો. દોઢીમાં કેદ થયેલા ત્રણે પરમારોની ઉપર કિલ્લાના મોરચામાંથી બંદુકોનો મારો ચાલવાથી ત્રણે જણા *ધાવાખાનામાં પેસી ગયા.

બંદુકોના ધુમાડા સાંભળતાં તો ગામમાં એક સ્વામી આવેલા તે પોતાના સાઠ ચેલાને લઈ આલમભાઈની જ્હાર

---

*દોઢીના ચાકીદાર આરખોને કાવો ડા વાની ચોરડીઓ.

કરવા બહાર નીકળ્યા. એ ભગવાં વસ્ત્રોની પાછળ આખા વસ્તી નીકળી. કિલ્લાની બહારથી હાકલા પડકારા થવા માંડ્યા કે “આપુ ! મુંઝાશે મા. હમણું બારણું તોડીએ છીએ.”

પણ એ તોર્તીંગ બારણું ! કેમ કરી તૂટે !

ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ ઝીંકે છે, તેમાં થઇને દરવાજામાં જવું શ્રી રીતે ? અલમભાઈ મુંઝાય છે. તે વખતે તોગોળ બોલ્યો “આપુ, હું નાનપણમાં મસ્તી કરતો ત્યારે તમે કહેતા કે બેટા, વખત આવે ત્યારે જોર બતાવજો. આજ એ વખત આવી પહોંચ્યો છે. આપને મહોંએથી “ફતેહ” ઉચ્ચારો, ને પછી જુઓ, હું તાજુ તોડું છું કે નહીં !”

“જા બેટા, ફતેહ કેર.”

ગેંડાના ચામડાની ઢાલ માથા ઉપર ઢાંકી, હાથમાં તરવાર લઇ તે ગોળ દરવાજામાં આવ્યો. ગોળીઓ ઢાલમાં ભડો ભડ લાગી. તોગોળને ઇજા ન થઇ. પોતાના એ પગ ભરાવી ખંભાતી તાળાને એ બુજીથી એવું મરડયું કે આંકડીઓ નીકળી પડ્યો, ધબકાઇને તાળું નીચે પડ્યું, સાંકળ ખોલી નાખી, ને આખી મેદની દેકારો કરતી અંદર દોડી.

‘રંગ તોશુભા રંગ તોશુભા’ કરતા જ્યાં બધા તોગોળ સામે જુએ ત્યાં તે તોગોળની આંખોનાં બેય રતન બહાર લબડતાં હતાં, ને એને ફવાડે ફવાડે લોહી નીતરતું હતું.

‘રોમ રોમ રૂઢીર ચલ્યો ઝોમ સીંદુર પડ્યો અંગ,

‘તોગો સંકળ તોડતાં બન્યો રૂપ *બજરંગ.’

“ભાઈને ઘેર લઈ જાઓ.” એવા પોકારો સાંભળીને તોગાળ બોલ્યો કે “અંદર જે નિર્દોષ પુરાણ છે એને છોડવ્યા વિના નહીં ખસું. મનીશ.”

અંદર શું થઈ રહ્યું છે ? એક આરબ સરદાર પોતાના સો સવારો રાંધે પિલ્લામાં મહેમાન આવ્યો છે. એની સો સાંઢયો બહાર દેલીમાં બાંધી છે. આરબોને ખૂંટી લાગી કે ગામલોકો સાંઢયો હાંકી જશે. સૂબાને જોણે કહ્યું કે “માગી સાંઢયોને અંદર લેવા દે, નહીં તો બંદુકો હાજર છે, ધીમાણું કરીશ. મારી જીવ આટેની મોઢી સાંઢયોને નહીં ચુમાવું.”

સૂબો ડર્યો. દરવાજા આડાં તલવારો, બંદુકો ને ભાલાં ગોઠવ્યાં. પછી અધું કમાઠ લિધાડ્યું. જ્યાં ઉંટ અંદર દાખલ થયું ત્યાં આલમલાઈએ વંટને એથે રહીને પોતાના માણસો સાથે ધસારો કર્યો. ઉંટ ભાલાંમાં વીંધાઈ ગયો. માણસો બચ્યા. સૂબો ભાગ્યો. આલમલાઈએ સૂબાને પકડી, પછાડી, છાતી પર ચડી, તલવાર કાઢી કહ્યું કે “જે, આટલી વાર લાગે. પણ જા કમજાત ! તારે ખાલે જનોઈ ભાળીને ભોંઠા પડ્યા છું !”

નિર્દોષ વાણીયાને છોડાવી પરમાર ઘેર ગયા. તોગાળ ઝીંકગીલર અંધ રહ્યા. એ અંધાપો હતો ? કે ઇશ્વરના દરબારનો સુબર્ણ-ચંદ્રક ?

દીકરો !

ચલ્લાળા ગામઝી. ચાર ગાઉ ઉપર, બરાબર ગરને કાંઠે શેલ નામની એક નદી ચાલી જાય છે. કાળા પથરોની એની લેંકાર ઉંચી લેખટા વચ્ચે ધીરાં ધીરાં ગરજતાં એના પાણી વહ્યાં જાય છે-જાણે કોઈ જૂતાવળનાં છેકરાં માને ધાવતાં ધાવતાં હોંકારા કરી રહ્યા છે.

એ વિકરાળ નદીને કાંઠે પંખીના માળા જેવડું નાનું, લાખાપાદર નામનું ગામડું છે. લાખાપાદરની ચોપાસ નદીઓજ ચાલી જાય છે. ચોમાસામાં તો જાણે પાતાળ લોકની નાગ-કન્યાઓ પૃથ્વી ઉપર નાચ કરવા નીકળી હોય, તેમ અનેક ઝરણાં કુટી નીકળે છે. સતજુગના ઋષિ જેવા એક જૂના વડલાની છાંયડી નીચે, પથરની લેખડમાંથી પાણીનો મોટો ધોધ પડે છે, એ ધોધની આસપાસ લોકો-એ ગૌમુખ બાધીને ગૌમુખી ગંગા સ્થાપ્યાં છે. પડખેજ શંકર બેઠા છે. કુદરતે એકસામટી ગુલાબી કરેણુ ઉગાડી છે. આંબાની ઘટા જામી છે. નીચે એ ગૌમુખીને ઝીલનારો, કુદરત માતાએ જાણે માપી માપીને કંડારેલા નિર્મળ કુંડ આવેલો છે. નીચાણમાં ઉંડો ધરો છે. વડલા ઉપર મોરલા ટોકે છે, ગૌમુખીનાં નીર ખળખળે છે, કુંડમાં નાની માછલીઓ તરમગે છે, ને ઘુનામાં મગર શેલે છે. કુદરતના રૂપમાં કોમળ અને વિકરાળ, બેય રેખા કેવી બુદ્ધિથી આંકેલી છે ! એવે સ્થળે જન્મનારાં માનવી પણ એક

વખત એવાં જ ઠોમળ અને વિકરાળ હતાં ! શુરવીર ને પ્રેમી હતાં.

એ ગામડામાં રામવાળા નામે એક કાઠી દરબાર થઈ ગયા. રામવાળા જેવા પરાક્રમી હતા, તેવાજ પ્રભુજીતા હતા.

એક દિવસ રામવાળા દરબાર કુંડલા ગામે કોઈકને કારજે ગયેલા. આસપાસના બીજા ઘણા કાઠી ગલદેરા પશ્ચ આવેલા. કામળીઆવાડને લોભે કામળીઓ પશ્ચ આવેલા. લોભે કામળીઓ જાવાનક લુંટારે હતો. મુલકની ગાયો લોભે ચોરાઈને આવે એને લોભે કામળીઓ સંઘરતો. એવું નામ દેતાં તે છોકરાં છાનાં રહી જતાં.

કુંડલામાં લેજો થયેલ કાઠી ડાયરો લોભ કામળીઆની લોંઠકાઈનાં વખાણ કરવા મંડ્યો. એકેએક કાઠી લોભને સાફ લગાડવા મંડ્યો. “બા, લોભે કયાંય થાય ?” “લોભજાઈની તો ફે ફાટે,” “લોભે તો મોટા ગઢપતિને પ્રભુઆ” ! એવી એવી તારીફ વચ્ચે બેઠો બેઠો લોભે ફરે મઢેલા હોકાની ધીરી ધીરી ઘુંટ તાણી રહ્યો છે. બધા કાઠી એની પાસે મકરાં જેવા લાગે છે.

લોભનાં બહુ વખાણ થવા મંડ્યાં ત્યારે રામવાળાથી ન રહેવાયું. એણે ધીરે રહીને વચન કાઢ્યું કે “હા, બા હા, લોભે મલકનો બાદશાહ, ને કાઠી એના ફૂતરા ! લોભે સાંઢ, ને કાઠી એના લાંડ !”

ડાયરો થંભી ગયો. ધગવેલા ત્રાંબા જેવી લાલધુમ

આંખો ઠરડીને લોજે એના પાઠાના જેવા કાંદનાંથી અવાજ
સાંધ્યો કે “એ ઠાણ ?”

“લોભ, એ તો હું રામવાળો.”

“હીક રામવાળા ! લાખાપાદર આડો હવે ગઢ
અણાવજે. માટી થાજે.”

“માટી તો મા જણે ત્યારે થઈને જ સા આવે છે;
ત્યાર પછી માટી થવાય નહીં; અને લાખાપાદરને તો જીવતાં
શરીરોનો જ ગઢ શોભે. માટે લોભ, તું આવજે. તું વખાણીક
એવી મહેમાનગતી કરશું.”

સહુ પોતપોતાને ઘેર ગયા. રામવાળાને તે દિવસથી
સણકારા વાગી ગયા કે નફી ભોજે લાખાપાદર ઉપર પડે.
તે દિવસથી રામવાળો ગૈરગામ જઈને રાત નથી રોકાતા
જ્યાં જાય ત્યાંથી આવર ટાણે તો ઝાંપામાં આવી જ પહોંચે.

એ વાતને તો છ આઠ મહિના થઈ ગયા. રામવાળાને
લાગ્યું કે લોભે કાં તો બૂલી ગયો, ને કાં તો થડકી ગયો.
એ રીતે મનમ થી કંડકો ઓછો થયો.

એક દિવસ રામવાળો કુંડલે ગયા. કુંડલાના ગલદર
કહે કે “લાખ વાતે પણ આજની રાત નહીં જાવા દઈએ.”

રામવાળો ઓઠ્યા કે “બા, રાતે ગામ રેહું મૂકાય
નહીં. લે. જાને નોતરાં દીધાં છે.”

“હવે હીક. લોભે ક્યાં તમારી વાંસે લમતો ફરે છે ?”

કચવાતે મને દરખાર રોકાણા. રાતે ઠાલીઆમાં એને
જીંધ ન આવી.

આંહી લાખાપાદરમાં થું થયું ? સાંજ પડી અને વાવડ મળ્યા કે “લોભે કટક લઈને આવે છે.” ગામનો આંખો જાંચ કરી, આડાં ગાડાં ગોઠવી, લોકો હથીઆર લઈ ઉભા રહ્યા. પણ દરબાર વિના લોકોની છાતી લાંગી ગઈ.

લોભતું કટક પડયું. આંખા ઉપા લાખાપાદરના કૈંક જુવાન કામ આવ્યા. આંખો તૂટ્યો. કટક ગામમાં પેસીને વસ્તીને ધમરોળવા મંડયું. નક્કી કયું હતું કે લૂંટ કરી કરીને સહુએ પરબારા ગામને સીમાડે કોઈ જાડ નીચે મળવું. તે પ્રમાણે સહુ ચાલવા મંડયા.

ગામમાં કળરસ્તાન જેવી શાંતિ જવાઈ ગઈ. લોભે કામળીએ સમજતો હતો કે રામવાળો ઘરમાં મંતા રહ્યા છે. એ રામવાળાના ફળીમાં જઈને હાકલા કરવા મંડ્યો કે “કાઠી ! બારે નીકળ, બારે નીકળ.”

ઝોરડામાં ઉભી ઉભી રામવાળાની સ્ત્રી ઘરથરતી હતી. એણે જવાબ દીધો કે “લોભ, કાઠી ઘરે હોત તો તો શેલને સામે કાંઠે તને લેવા આવત, સંતાત નહીં.”

ઉંચી ઉંચી ઓસરીની એક થાંભલીને ટેકો લઈને રામવાળાની એક દીકરી ઉભી હતી. પંદર વરસની ઉંમર થઈ હતી. લોભના પડકારા લોહી-તરબોળ ભાણું, કે લાલધુમ આંખો એ છોકરીને મન જાણે કાંઈક જોવા જેવું લાગતું હતું—જીવા જેવું નહીં. એ શાંત ઉભી હતી. અધારી રાતે જોગમાયા જેવી લાગતી હતી. મોતની લીલા તો જાણે ખૂબ નિરખી હોય તેવી ઠરેલી એની મુખમુદ્રા ! પેલા વડલાની

છાંચડીએ રમેલી, અને ધરામાં ન્હાઈ ન્હાઈને વજ્ર જેવી બનેલી એની કાયા હતી.

લોજે જોયું તો કુળીમાં એ બાઈ ઉભી હતી તે થાંભલી પાસે જ એક વછેરો બાંધેલો. બાપ સગા દીકરાને ચડવા ન આપે એવો એ વછેરો ! રામવાળાનો આત્મારામ એ વછેરો ! લોજે વિચાર્યું કે “આ વછેરો લઈ જઈને જગતને બતાવીશ; રામવાળો જીવશે ત્યાં લગી નીચું જોઈને હાલશે !”

પોતાના હાથમાં લાલું હતું તે ઓસરીની કોરે ટેકવીને વછેરાના પગની પછાડી છોડવા લોજે નીચે બેઠો. મધ્યું નીચું રાખીને પછાડી છોડવા મૂક્યો. બરડો બરાબર રામ વાળાની દીકરીના સામે રહ્યો.

ઓરડામાંથી મા કહે છે કે “બેટા આંહી આવતી રહે.”

પણ કાડીની દીકરી શું જોઈ રહી છે ? તૈયાર લાલું તૈયાર બરડો, અને નિર્જન કુળીયું ! વિચાર કરવાનો એને વખત નહોતો. એણે લાલું ઉપાડ્યું; ત્યાં ઉભાં ઉભાંજ બે હાથે ઝાલીને એ જોગમાયાએ લોભના પહોળા બરડામાં લાલાનો ઘા મૂક્યો. લચ દેતું લાલું સોંસરવું ગયું, લોભને ધરતી સાથે જડી દીધો.

નીચે ઉતરી, લોભની જ તરવાર કાઢી, દીકરીએ એને ઝાટકો મૂક્યા. શરીરના કટકો કયાં. પછી માને બોલાવી કે “માડી, પછેડી લાગ્ય. ગાંસડી બાંધીએ.”

ગાંસડી બાંધીને ઓરડામાં મૂકી દીધી. કોઈને ખબર ન પડવા દીધી.

મામમાંથી આખી ફેજ નીકળી ગઈ હતી. સહુને મન
એમ હતું કે લોભે મોટા આગળ નીકળી ગયો હશે.

દીકરીએ તેજ ટાલે ગઢવીને બોલ્યા. દીકરી કહે કે 'ગઢવા,
કુંડલે બાળો, ને બાપુને કહો કે પરબારા કયાંય ન બાવ.
આંહી આવીને એક વાર મારે યોદે થઈને પછી ભલે લોભની
જિંદગી બાવ. પણ પરબારા બાવ તો મને મરતી દેજે.'

ગઢવી કુંડલે પહોંચ્યા. દરબારે વાત સાંભળી કે લોભે
લામ લાગ્યું. રામવાળાને માથે બાળે સાતે આકાશ તુટી પડ્યાં !

"હવે હું શું મોડું લઈ લાખાપાદર આવું ? પરબારો
દરબારને કાંઈ મરીક "

પણ એકની એક દીકરીના જમ ! ઠાહી દીકરી શું કામ
લેવાવતી હશે ! માત્ર જલ્લાનને માફ મોડું કાળું કરવાની
કૃપાતિ કદી ન સૂઝે. કંઈક કારણ હશે ! બહા !

દરબાર દેર પહોંચ્યા ત્યાં ધીરેક રહીને દીકરીએ કહ્યું,
"બાપુ તમારે બાવું હોય, તો બાવે, પણ કટક કોઈ નથી મળ્યું.
એક જણને તો આંહી રાખ્યો છે."

એમ કહીને ચોરડામાં લઈ જઈને બંસડી છાડી
જતાવી. રામવાળાએ મોડું એળખ્યું. એ તો લોભે મરતો !

દરબારનું હૈયું દરબારી અને ગર્વથી ફાટવા લાગ્યું. એણે
દીકરીને માથે હાથ મૂક્યો. એ બોલ્યો કે "જાણ કહેતું
કે મારે દીકરી છે. પણ ના, આજ બાવ્યું કે મારે તો
દીકરી છે !"

સામત ખુમાણ

લાવનગર રાજ્યમાં કુંડલાની આસપાસની ભૂમિ માથું વાઢીને વાવીએ તો ચ ઉગી નીકળે એવી ફળદ્રુપ છે. આજથી ખસો વરસ પૂર્વે એ જમીન પર કાઠીઓની હાક ચોલતી. કુંડલાનાં બીજી વાર તોરણ બાંધનાર કાઠી સામત ખુમાણ થઈ ગયા. વજેસિંહજી મહારાજના મશહૂર બહારવટીઆ જોગીદાસ ખુમાણના એ દાદા થાય.

એ સામત ખુમાણના બાપ ગાંગા ખુમાણની પાસે ચૌદ ગામ હતાં. ઘોબા ગામના ધણી *વીસામણ ખુમાણે એનાં ચૌદ ગામ છોડવી લીધાં.

ગાંગો ખુમાણ મરી ગયા પછી સામત ખુમાણે ભડલીમાં પોતાના માશીઆઈ ભાઈ લોજ ખાચરનો આશરો લીધો. હજુ ભડલીમાં 'સામત ખુમાણનો વડો' કહેવાય છે.

ભડલીમાંથી એનું મન ઉઠ્યું. એણે નક્કી કર્યું કે ૫૨કાંને આશરે રહ્યા કરતાં તો બાપની જમીન હતી તેમાં જઈને એકાદ ટીંબો બાંધીએ. ભલે પછી વીસામણ ખુમાણને હાથે હજુાઈ જવું પડે. સદ્મતિ તો થાશે !

કુંડલાથી ચાર ગાઉ આઘે અલબેલી ચેત્રુજી વહે છે. આચરના કુંવરમાંથી ચાલી આવતી એ અમૃતઝરણીને

---

*કોઈ કહે છે કે એનું નામ ગેરો ખુમાણ હતું, ને એની માદી ખુંલવે હતી.

કાંકચ ગામની સીમમાં એક ગાગડીઓ નામનો વેંકળો મળે છે, ત્યાંથી કોઇ કુડા માનવીના સંગમાં જેમ પવિત્ર નારી બ્રહ્મ થાય તેમ અમૃતઝરણી શેત્રુજી પણ ખારી અને છે. મનુષ્ય કે પશુ એના પાણીનો એક ઠેાગળો પણ પેટમાં નથી નાખી શકતું. ઠેઠ ખંભાતના અખાત સુધી હજારો મુસાફરોને લલચાવતી લલચાવતી, તરસે ટળવળાવતી એ બ્રહ્મશેતલ ભટકતી જાય છે.

એ શેત્રુજીના કાંઠા ઉપર બે ગાઉ આઘે સામત ખુમાણે વંડા ગામનો ટીંબો બાંધ્યો. પોતાનાં ઢોર લઇને ત્યાં ચારતા, અને વાડા કરતા. પણ વીસામણ ખુમાણ એને ઝંપવા દેતો નથી. ઘોખાનો માલ વંડાના વાડા લેળી જાય છે, અને વંડાનાં ઢોર બે ઘોખાની સીમમાં પગ મૂકે તો ડુબ્બે પુરાય છે.

ઘોખાવાળા જ્યારે વધુ પડતા સંતાપવા લાગ્યા, ત્યારે પછી એક દિવસ સામત ખુમાણ ઘોડે ચડીને ઘોખે અરજ કરવા આવ્યા. રાત્રે વાળુ કરીને ચડ્યા, એટલે અરધી રાત લાગ્યા પછી ઘોખે પહોંચ્યા. વીસામણ ખુમાણને ગોવાળ માલો કરીને એક અમીર હતો. તેના ફળીમા પોતે ઘોડીને હાંકી ગયા. કોઇને જગાડ્યાં નહીં. ઘોડી બાંધી દઇને, ફળીમાં ગાડું પડ્યું હતું તેની ઉપર ઉંબી ગયા.

બગબગું થયું ત્યાં તો ગોવાળ માલો ઉઠ્યો, અને હાકલ કરી કે “એલા, ગાડા ઉપર કોણ સૂતું છે ?”

“એ તો હું છું, મામા.” કહીને સામંત ખુમાણે મ્હોં ખતાવ્યું.

“ઓહોહો ! ખાપ સામત ખુમાણ ! તમે આંહી કયાંથી ? ક્યારે આવ્યા ? મને ઉઠાડ્યો કેમ નહીં ?”

“મામા, આવ્યો તો બહુ મોડો. તમારે સહુને પેલા પહોરની ઉંઘ હોય, એમ સમજીને ન જગાડ્યા. વળી તમે નસીબદાર માણસ ! અને હું તો એક રખડેલ કહેવાઉં !”

ગોવાળ માલાને લાગી આવ્યું. મનમાં દયા વફૂટી. એણે પૂછ્યું કે “કેમ આવવું પડ્યું !”

“મામા, રોજ ને રોજ ઘોખાનો માલ વાડા લેળી જાય છે. અને અમારી લેંસુ રોજ રોજ ડખ્ખે પુરાય છે. બહુ બહુ વાર માણસ મોકલીને રાવ કરી, પણ વીસામણુ ભાઈ કાંઈ બંદોબસ્ત કરતા નથી. એટલે હવે તો તમારી હાજરીમાં બે વેણુ કહેવા આવ્યો છું, તો તમારા મ્હોંની શરમ પહોંચે તો ! ”

સવારે સામત ખુમાણને તેડીને ગોવાળ માલો ડાયરા-માં ગયા. સામત ખુમાણ એક ખુણે જઈને બેસી ગયા. થોડી વારે ગોવાળ માલે સાદ કર્યો કે “સામત ખુમાણ, જ્યોરા આવો. તમારે શું કહેવું છે ?”

સામત ખુમાણે બધી વાત કરીને કહ્યું કે “ભાઈ ! મારા બાપનાં ચૌદ ગામમાંથી એક દીંબો કરીને લખાયા

મકવા જટલું તો ઠેકાણું રહેવા દો ! તારે ક્યાં રાજના ધણી થાયું છે ? ”

વીસામણ ખુમાણે જવાબ દીધો કે “ ટીંગો કીબો કાંઈ નહીં ! ઉચાળા ભરીને ભાગી જા. નીકર ધરાર વીખશું. ”

ગોવાળ માલ્યો બોલ્યો, “ બાપ વીસામણ ખુમાણ, માણસ કહે છે કે દુશ્મન બ.ગ્યો હોય અને ઠેક ચુકા સુધી તો ન તગડવો. તમે મોટા છો. આ બાપડા શેત્રુજનો કાંઠો ચારી બાપ એમાં શું વાંધા છે ? ”

વીસામણ ખુમાણે બોલ્યો કે “ નહીં બને. ”

સામંત ખુમાણે કહ્યું, “ તો પત્રી લઈ, આતું પરિણામ સારું આવશે ? ”

વીસામણ ખુમાણને પડખે સોનાની મુઠ વાળી તરવાર પડી હતી. પીંછીઅંથી ઝલીને એ તલવાર એણે સામંત ખુમાણ તરફ લાંબી કરી, કહ્યું કે “ આ હે, અટાણ સુધી એક બાંધતો, તે હવે બે બાંધજે, ને દોગા ઉખેડી નાખજે. ”

ગોવાળ માલાથી ન રહેવાયું. એણે પડકારો કર્યો કે “ સામંત ખુમાણ, ઉપાડી લે, ઉપાડી લે બાપ ! એને રહે છે પીછી, ને તારે આવે છે મૂઠ. ઉપાડી લે સૂરજનું નામ સમરનીને; તારી ફતેહ થશે ”

મર્યાની ચીર જેવી આંખ ફાડીને વીસામણ ખુમાણે બોલ્યો, “ એમ છે બા ! તમે ચ એની ભેરે થઈ અથા છે કે ? ”

ગોવાળ માલો બાલ્યો, “ એની લેરે તો હજાર હાથ વાળો ભગવાન છે !”

૫ “ એ મામા, ત્યારે તમેય ઉઠો ! આજથી સામતની તરવાર ખાંધજો, ને ઘોડાને ઉઘેડી નાખજો. ”

“ ઉઠ માપ સામત ! ” કહીને ગોવાળ માલો સામત ખુમાણની સાથે ડાયરામાંથી ઉઠ્યો. ઘેર જઈને એજ વખત ઉઘાળા ભર્યાં. પોતાના એકસો સ્વાર લઈને ગોવાળ માલો વંડે આવીને રહ્યો.

વીસામણ ખુમાણ વંડા ઉપર પડવાની વાટ જ નોતો હતા. પણ ગોવાળ માલો વંડામાં હોય ત્યાં સુધી વંડામાં પગ મૂકવો એ સાવજની બખોલમાં પેસવા બરેબર ગણાય. એના બસૂસો ફર્યા કરતા હતા. ઝંઝ દિવસ એક કોળી તપાસ કરવા આવ્યો. જોયું તો ગામમાં એકલા સામત ખુમાણ ! ગોવાળ માલો પોતાના ઘોડેસ્વારોને લઈને ફેરે કરવા ગયેલા. એ કોળી અગાઉ સામત ખુમાણનો નોકર હતો. એને અનુકમ્પા આવી. સામત ખુમાણને કહી દીધું કે “ આજ રાત્રે વીસામણ ખુમાણની ફેજ પડશે. ”

સામત ખુમાણે તો જીવવાની આશા છોડી. પણ એક ઈશ્વરી બહાર આવી પહોંચી. ભાખર નામનો કોઈ સીંધી જમાદાર પોતાના એક સો બરકંદાજ ઘોડેસ્વારને લઈને

---

*ક દીઓ લૂંટ કરવા જતા, તેને “ ફેરા કરવા ગયા ” એમ કહેવાય.

કોઈ મોટા રાજ્યમાંથી છુટીને ભાવનગર રાજ્યમાં નોકરીએ રહેવા જતો હતો. જૂના સાવરથી ભમોદરાની વચ્ચે સાત ગાઉના ગાળામાં એ ટુકડી ખરેખરે આલતી હતી. એ સાત ગાઉમાં શેત્રુજનો ખારો પાટ પથ્થર ધમ્મો છે. તે વખતે ત્યાં મીઠા પાણીનું ટીપું પણ મળે એવું નવાણુ નહોતું. તરસે ભાખરના સ્વારોનો પ્રાણુ જાતો હતો. ઘોડાના મ્હોંમાંથી ફીણ ઉડતા હતા. આખી ટુકડી મારતે ઘોડે વંડામાં આવી ગળાં તો સૂકાઈ ગયેલાં એટલે બોલાતું નહોતું. ડેલીએ સામત ખુમાણુ બેઠેલા તેની સામે, મ્હોંમાં હાથ ધરીને સમજાવ્યું કે “તરસે જીવ જાય છે.”

એકદમ સામત ખુમાણુ પોતાનાં માણસો પાસે ટાઠા પાણીના શિયાળુ ગોળા મગાવ્યા. સહુને પાણી પાચું. સહુને માથે પાણી છાંટ્યું. ઘોડાંને પણ ઘેર્યાં. પછી ગામમાં રોટલાની વરધી ફીધી. દરેક ઘરમાંથી અકકેક જાડો રોટલો ઉઘરાવ્યો અને દહીંનાં પેડાં મગાવ્યાં, એક સો સંધીઓને ધરવ્યા. ત્યાં તો ઢાલીયા તૈયાર હતા. એક સો સંધી મીઠી નીંદરમાં પડ્યા.

આટલી આટલી ચાકરી કરતાં કરતાં, ચતુર સામત ખુમાણુની નજર ક્યાં ચાંટી હતી ? એ એક સો સંધીની એક સો *અંઝાળ ઉપર ! તે દિવસ રાતે એને એ અંઝાળોનાં ખપ હતો !

સાંઠ પડી. સંધીઓ જાગ્યા. કાઠીએ ચતુરાઈ આદરી. એ હાથ જોડીને સામત ખુમાણ કહેવા લાગ્યા કે “લાઈ ! હવે તમે બધા તમારે રસ્તે પડો !”

લાખરને અચરજ થયું. એ બોલ્યો, “હરબાર, ઘેરે આવેલા પરાણને કોઈએ સામેથી જાકારો કર્યાનું આજ સુધી નહોતું સાંભળ્યું. એમાંય તમારા જેવો જીવતદાન દેનારો જ્યારે અમને આમ કહે, ત્યારે નક્કી કાંઈક ભેદ હોવો જોઈએ. બોલો, શું છે ?”

“ના લાઈ, કાંઈ નથી.”

“ઇષ્ટદેવના કસમ, બોલો.”

“શું બોલું ? આજ રાતે તો અમારા શત્રુઓ આ વંડીને ટીંચી હરણાં બેસાડશે. અમે મરી ખૂટશું. એ કતલમાં, તમારો શું ગુન્હો તે તમને રોકીએ ?”

“વાહ કાઠી ! સંધીની કીંમત તો ભારે કરી હો ! પણ સાંભળ ! અમારા કેઠામાં હજી તારો રોટલો પડ્યો છે. એક સોમાંથી એક પણ સંધી ગરબો જો આંહીથી પોતાનો જાન કાઢ્યા વિના જાય, તો જાણજે કે સંધીની જનેતામાં કાંઈક ફેર પડ્યો હતો !”

સામત ખુમાણની હીકમત ફળી.

ઘોખા અને વંઠાની વચ્ચે ‘રણથરનું નેરું’ છે. તેની વચ્ચે થઈને ઘોખાનો મારગ આવતો હતો. એ નેરામાં,

મારગની બેય બાજુએ પાનના કુંડમાં એક સો સંધી તે રાત્રીએ ખંડુકા માંડીને બેઠા. ધરળી ધરળીને ઢાડ બયો હતો, પાથેર ચ શેરની અકકેક ગોળી ઠાંસી હતી, અને હાથમાં સળગતી જામથી જુલતી હતી.

ત્યાં તો આઘેથી વીસામણ ખુમાણના લશ્કરની મશાલો દેખાણી. ફેજ પાસે ને પાસે આવતી ગઈ. ગોવાળ માલા વિનાતું વંડા તોડવું એ તો રમત વાત છે એમ સમજીને સૈન્યની મોખરે વ સામણ ખુમાણ ડોલતા ડોલતા ચાલતા હતા.

હ મ મ મ મ ! હ મ મ મ મ ! એક સો ઝંઝાળ છુટી. નેરામાં વીસામણની ફેજનાં મુઠાંનો ગંજ જામ્યો. ખરે ઉન્હાળે નેરામાં રાતું પૂર આવ્યું. વીસામણ ખુમાણ કામ આવ્યા. એ વખતે સામત ખુણાણે ઘોખા ઉપર પડીને મોટી જીત કરી. ઘોખાનાં ગામ પણ કબજે કર્યો.

નાવલી નદી

કુંડલા ગામને પાદર નાવલી નામની એક નાજૂક નદી ચાલી જાય છે. બાજથી પાંચસો વરસ પહેલાં એ નદી ચે નહોતી, અને આવડું મોટું, આવું ગંડું ગામ પણ નહોતું. એક જૂનું ખળણળી ગયેલું શિવાલય જ અત્યારે તો કેઈ ઘરડા ડોસા જેવું, પાંચસો વરસ પહેલાના એ રૂપાળા ગામડાની મુંગી વાત કહેનારું, ને સાક્ષી દેનારું રહ્યું છે.

પાંચસો વરસ પહેલાં, કુંડલા નામના એ નાના ગામડાનાં તોરણ સુમેસર કેટીલા નામના બાળરીઆ સાખના રાજાએ આંધ્યાં હતાં. ગામને ચારે પડખે ચારણોનાં ઘણાં નેસડાં

હતાં. નેસડાંને અને ગામને પાણી પીવા માટે તો માત્ર એકજ કુવો હતો. એમાંથી સહુ વારા પ્રમાણે પાણી લેતા.

એક વખત ચારણોને ઘેરે એકમામત્રી ઘણી ઘણી જાનો આવી પડી. પાણી વિના માણસો ને પશુઓ તરસે મરવા લાગ્યાં. સત્યવાદી રાજા સુમેસરની પાસે ચારણો ધા નાખતા આવ્યા.

રાજા કહે છે કે “હું શું કરું ? ધરતીમાં જ પાણી નથી. કુવા ગળાવ્યા તે એળે ગયા.”

પ્રજા કહે કે “બાપ ! તું ગમે તેમ કર. તું રાજા થયો છે. મા જોડીયાર જેવી તો તારે સાથે મોઢામોઢ વાતું કરે છે. ઝટ પાણી દે બાપ ! તારાં છોડ મરે છે.”

સુમેસરના હૈયામાં શબ્દો ગાળ્યા કે “હાય ! હાય ! હું રાજા ! ને મારાં છોકરાં પાણી વિના મરે ! મા જોડીયાર ! મારું નાક કપાય છે !”

દોઢ ગાઉ ઉપર જોડીયાર માતાનું થાનક છે. ત્યાં રાજા અધરાતે આવ્યો. માતાને ઘણા ભોગ દીધા. ઘણા મંત્રો દીધા. ઘણી બાધા નાખી. પણ માએ પાણી ન મોકલ્યું.

ત્યારે સુમેસરે કટાર કાઢીને પડકારો કર્યો કે “જવાબ દેવો છે કે નહીં, માડી ?”

માડીએ જવાબ ન દીધો. સુમેસરે પેટમાં કટાર હુલાવવા ઉપાડી, ત્યારે માએ હસતાં હસતાં આવીને હાથ બાલ્યો. વચન

દીધું કે “હઠ ખાપ ! થોડે ચડીને હાલવા મંડ. વાંસે પાણી વહ્યાં આવે છે. પાછું વાળી બેઠશિ ત્યાં પાણી થ'લી જશે.”

સુમેસરે થોડો ચલાવ્યો. પણ પાછળ પાણીના ખળ-ખળાટ કાં નથી સંભળાતા ? માતાએ ફેસલાવ્યો તો નથી ને ? હોઢેક ગાઉ આવતાં તો રાજની શ્રદ્ધા ખૂટી. પાછું વાળી જુએ ત્યાં તો કોઈ શરમાળ કન્યા જેવી, છાને પગલે ચાલી આવતી નાની નદી, જાણે પોતાના ભવિષ્યના ભરથા-રથી ભોંડી પડીને ધરતીમાં ઉતરી ગઈ.

પ્રજાને અખૂટ પાણી મળ્યું. રાજાને અખૂટ રાજત્વ મળ્યું. શ્રદ્ધા નહીં હોત તો આજ સો સો ગાઉમાં નાવલી રેલતી હોત ! ઓ શ્રદ્ધા !

આજ જોડીઆરનાં ચાનકથી ભટ્ટની વાડી સુધી એ કુમારિકા નદી હોઢ ગાઉ સુધી ંહેતી જાય છે; અને એ વાડીની પાસેની સમથળ જમીનમાં આપોઆપ સમાઈ જાય છે. ડગલું પણ આગળ દેતી નથી. ત્યાં નથી કાંઈ ખાડો, કે નથી કોઈ ખીજું નેરું. બસ, સપાટ જમીનમાં બધું જળ ચૂસાઈ જાય છે. કોરા દુકાળમાં પણ એનું ન્હાનકડું ન્હેન કદી તૂટ્યું નથી. એનું અમૃત જેવું જળ કદી ખગ-યું થે નથી. જોડીઆર મા રાસડા રમવા નીસરે એવા પાળા તો એ નાવલી નદીના આરા છે. બેચ કાંઠે સામ-ગ્રામાં બે મોટાં ગામ ખાંધીને મનુષ્યો રહે છે, અને સુમેસર ઈલાનું નામ લઈ પાવન બને છે. દેવતાઓ પણ ન્હાવા મન-રે એવાં નાવલીનાં નીર પાંચસે પાંચસે ઉનાળા તો

હસતાં હસતાં પાર કરી ગયાં. ને હજુ કેટલા પાર કરશે તે તો એ પાણી પીનારા માનવીના પુણ્ય પાપ નક્કી કરશે. મા નાવલી ! અખંડ બ્રહ્મચારિણી ! તું તો રહી, ને સુમેસર ગયો ! બીજો સુમેસર હજુ નથી જનમ્યો. એટલે જ ધરતીનાં અમી પાતાળમાં ઉતરી ગયાં છે.

એ કુંડલા સામંત ખુમાણના વખતમાં મીતીઆબાના ફાળી રાજા *વીજા ખસીઆના હાથમાં હતું. તે વખતે તો સાવ નાનું નેસડું જ હતું. સંધીની એક સો બંદુકોથી અને ગોવાળ માલાના એક સો ભાલાંની મદદથી જોરાવર બનેલા સામંત ખુમાણે કુંડલાને ફરી પોતાના નામના તોરણ ખાંધી અસપાસ ગઢ કરવા માંડ્યો.

સામંત ખુમાણને ખબર પડી કે વીજો ખસીઆ ફોજની તૈયારી કરે છે. ગામના માણસોને એણે આજ્ઞા કરી કે “સડુએ પોતપોતાના ઘર પાસે આડી કાંટાની વાડ કરી લેવી. અધાએ વાડ કરી, પણ શેલો સૂણસર નામનો એક કાઠી હતો તેણે વાડ કરવાની ના પાડી.

*વીજા ખસીઆએ ચારાશી પાદર કપાળ કરેલાં. એના નામની હાક ગોલતી. કાઠીએ: એનાથી કાંપી ઉઠતા. કેવો જોરાવર હતો એ ફાળી ?

કંથડા લગતું ગોત, રખે જાને સાંભળે,
ખસીઆ પાડે ખેત્ર માથાંથી પાગાં લગે.

(કવિ કથપના કરે છે કે કાંઈ ઘણી ઘણીઆણી ઘરમાં બેઠા છે. એમાં વીજાની વાત થાય છે. ત્યારે ઘણીઆણી કહે છે કે “તું” ધીમે બોલ વીજો સાંભળતો હશે તો જીવતાં ચામડી ઉતારશે.)

સામત ખુમાણે કહ્યું કે “બા, આખા ગામ ફરતી વાડમાં ફેંકત તમારા ઘર આગળ જ છીંડું રહેશે ?”

લૂણસરે કહેવરાવ્યું, “સામત ખુમાણને કહેજો કે મારા ઘર પાસે કાંટાની વાડ ન હોય, મારા અને મારાં છોકરાંનાં શરીરની વાડ હોય. મારા ઘર પાસેથી ખસીઆની ફેજ ગામમાં આવે તે પહેલાં તો મારું આખું કુટુંબ છીંડામાં ઘરબાઈ મરશે.”

વીજની ફેજની મસાલો એક દિવસ સાંજે ગળૂકવા મંડી. શેલો લૂણસર વિચારવા લાગ્યો કે “કાંડતાં કહેવાઈ તો ગયું; પણ હવે દુશ્મનો આંહીથી ગળશે તો ? મારે ચાલ, સાંમા જઈને મરું.”

ઘાટે ચીને લૂણસર આમે ગયો. એક નેરામાં સંતાઈ રહ્યો. સેના પાસે આવી. લૂણસર જુએ તો સહુના હાથમાં લીંબડાની અકેકેક ડાળખી, અને સહુ ‘શેવડીવદર’ ‘શેવડીવદર’ શબ્દ બોલતા આવે.

લૂણસર સમજ્યો કે “હા, ખસીઆના સનિકની એંઘાણી—એક લીંબડાની ડાળખી, ને બીજો ‘શેવડીવદર’ શબ્દ. બંને એંઘાણી ધારણ કરીને એ વીજની ફેજમાં પેત્રી ગયો. પેસીને ધીરે ધીરે વીજના ઘોડાની લગોલગ આવ્યો. મશાલચી પણ ત્યાં જ ચાલતો હતો.

સહુ “શેવડીવદર” ‘શેવડીવદર’ ની પુનમાં હતા. ત્યાં તો લૂણસરે તલવાર કાઢીને પ્રથમ મશાલચીના કાંડા

ઉપર ઝાટકો મકયો, ને ખીજે ઘાએ વીજની જાંઘ વાઢી. અંધારૂં થોર થઈ ગયું. તેમાંથી સડસડાટ પોતાનો ઘોડો બહાર કાઢી કુંડલે પહોંચી ગયો. સામત ખુમાણે એનું શૌર્ય જાણ્યા પછી એને જમીન દીધી. હજુ પણ કુંડલામાં “લણસરની તળી” પ્રખ્યાત છે. આ તરફ વીજે જખમાયાથી એની ફેાજ પાછી વળી. વીજે પડદં પડ્યો.

x

x

x

x

વીજ ખસીઆને શવો વાળો કરીને એક ફાટેલો જમાઇ હતો. ખસીઆની બે દીકરીનો એ ધણી હતો. શવો વાળાની રાડ ફાટતી. એક અપલક્ષણ એનામાં એવું હતું કે, મીતી-આળાને પાદરથી જે કેઈ કાઢીઆણી નીકળે તેને રોડી કાં તો બાજરો વઢાવે, ને કાં ગઢમાં ગાર કરાવે.

એક દિવસ બગસરાના કાઠી દરબારનાં બહુનું વેલડું નીકળ્યું. એ વૃદ્ધ બાઈને રોડીને શવે વાળે બાજરો વઢાવ્યો. કાઠીઆણી મીતીઆળાના કાંગરા ઉપર શાપ ઉચ્ચારતી ઉચ્ચારતી ચાલી ગઈ.

થોડે દિવસે એ બાઈનો દીકરો બગસરામાં ગુજરી ગયો. એના કારજ ઉપર ત્રણે પરજના કાઠી ભેળા થયા. સહુએ ભેયું કે મરનારની મા મોટું ઢાંકતાં નથી !

કાઠીઆણીએ બધી વાત કહી સંભળાવી.. એણે પ્રતિજ્ઞા દીધી કે “શવોવાળાનું ને મારા દીકરાનું મોટું એક હારેજ ઢાંકીશ.” ત્રણે પરજના ગલદેરાઓને એણે ફિટકાર દીધો.

કે “કાઠીઆવાડમાં કાઠીબચેા કોઇ ન રહ્યો ત્યારે કોબી
હસીને કાઠીઆણીયું પાસે બાજરો વઢાવે અને ગાર કરાવેને !”

સામત ખુમણે નીચે માથે જવાબ દીધો કે “આઈ,
કાઠીબચ્યા તો હોય, પણ ફોજ લાવવા નાણાં કયાંથી
કાઢવાં ?”

“આપ, નાણાં જોતાં હોય તો બગસરાનો ખજનો
મુલતો છે.”

સામત ખુમણે ખસીઆને તોડવાની માળા ઉપાડી.
બાબાનાવની ફોજ લાવ્યા. મીતીઆળાના પઠ ઉપર મરેહાતું
ને કાઢીતું કટક ચડ્યું.

કુંડલાથી દક્ષિણે સાત ગાઉ આથે એ વીજ ખસીઆના
મીતીઆળા ગઢનાં ખડેર છે. ચારે તરફ આડપાન વિતાના
કોરા હુંગરા ધગધગી રહ્યા છે, અને એ હુંગરાઓના કુદ-
રતી કોટની અંદર જે પથરનો કોટ ચણેતો હતો, તે
આજ આવ ભાંગી ગયેલ છે. માત્ર પાયા જ દેખાય છે.
એ કોટની અંદર મીતીઆળા ગામ હતું, વસ્તીનાં જેતર
વાઢી પણ કોટની અંદર જ હતાં. અત્યારે ત્યાં નાતું
આમડું છે. ગામડાને વીંધીને નીકળીએ ત્યારે એ મેદાનમાં
એક બીજે હુંગર, શંકરના થાળમાં શિવજીના લીંગ સમો
હલો છે. તેના ઉપર કિલ્લાનાં ખડેર છે. કિલ્લાને ત્રણ
ત્રણ તો ઢોઢી છે. પાછળ વસમા હુંગરા કોઈ રાક્ષસી

ચોકીદારો જેવા ખડા છે. આજ પશુ એ રાક્ષસો ચોકી કથી કરે છે. શેની ? નિર્જન કિલ્લાની ? કે દારાના સુંદર પ્રેતની ?

ત્યાં એક જૂની વાર છે. પત્થર જૂના, પણ પાણી લે હજી ગઈ કાલે જ વાવ ગળાવી હોય તેવું તાબું ! એ વાવની પાસે લોઢાના કાટોડાનો ગંજ પડ્યો છે, એ ગંજ શા માટે ? કોઈ કહે કે ત્યાં ખસીઓ સીસાના ગોળા બનાવતો, ને કોઈ કહે કે દારાશા ત્યાં લોડું ગાળીને પારસમણિ અડાડી સોતું કરતો.

કહેવાય છે કે એ કિલ્લો ને એ કોટ શાહજહાનના પાટવી શાહજહા દારાશાહે બંધાવેલો. એંશી ઘોડેસ્વારોને લઈને દારા ભટકતો હતો. મોત એને શોધતું હતું, અને એ આશ્રયસ્થાન શોધતો હતો. એના હાથના ખાબુ બંધમાં એક પારસ મણિ હતો.

ધ્રાંગધ્રા તાબાના સીતાપુર ગામમાં એ આવેલો. જગ્યાના મહંતનો મહેમાન બનેલો. જતાં જતાં મહંતની પાસે થોડું લોડું ભેળું કરાવી પારસમણિ અડાડી એતું સોતું કરી ગયેલો.

કહે છે કે એની પાછળ ધ્રાંગધ્રાની બહાર ચડી. દારાશાના પાંચ ચોદાઓ મારગ રોકી ઉભા રહ્યા અને રાજ સાહેબના સૈન્યને હાકલ કરી કે “હાથીને હોદે ચડેલા તમારા રાજની પાઘ સંભાળજો, ને પત્રી મન થાય તો હાલ્યા આવજો.” એમ કહી કામઠામાં ગદોલી ચડાવીને નિશાન

સાંધુ, તોપના ગોળા જેવા પથ્થર રાજસાહેબનો શિરપેચ લઇને ધ મ મ મ કરતો આવ્યો ગયો. રાજાએ માન્યું કે મારી ખોપરી ફાટી. પાંચ પળ પછી એને ભાન આવ્યું કે ખોપરી તો સહીસલામત છે !

લશ્કર ભોંટું પડીને પાછું વળ્યું.

કહે છે કે દારા મીતીઆળે આવ્યો. ત્યાં તેણે લોઢાં લેળાં કરી, સોનું બનાવી, ગઢ ચણાવ્યો. આખરે એનું મોત એને આગ્રા ઉપાડી ગયું, ત્યાં જન્મનાજીના ઉંડા ધરામાં એણે પારસમણિ પધરાવ્યો.

ક્યાં દારાશા ! ને ક્યાં વીજો કોળી ! વિધાતાએ કોના કપાળમાંથી ભૂંસીને એ કિલ્લો કેને આવ્યો !

૫

સામત ખુમાણનું કટક આવ્યું ત્યારે વીજો પથારીવશ હતો. વીજાએ પોતાના જમાઈને કહી રાખેલું કે, “શવા, જે વખતે શત્રુઓ કિલ્લો તોડે તે વખતે મને ઠાર કરીને તું રણમાં ઉતરજે.”

મીતીઆળાના કોટને દરવાજે, ખુમાણના કટક સામે ગામના ઢેઢાએ પણ ટક્કર બીલી. આખરે જ્યારે કોટ તૂટ્યો ત્યારે શવાએ રણસાજ સજ્યાં. પોતાની બેય જોબનવંતી બાયડીઓનાં માથાં કાપીને, બેય માથાંના ચોટલા સામસામા શુંથ્યા. શુંથીને બેય માથાં પોતાના

ગળામાં પહેર્યો. તલવાર લઇને વસને ઠાર કરવા
આદ્યો. દીકરીઓનાં એ રૂપાળાં મ અને તેના ઉપર
અદૃહાસ કરતું પોતાના જમાઇનું વિકરાળ મોઢું લોહીસોહાણું
કાઢ્યા ! બેતાં જ વીળને અબાજ રૂ ગયો. પુછ્યું કે

“શવા, આ કાળો કામો ? ”

“મામા, મરતી વખતે એમાં મરદનો જીવ રહી જાય !
ખબર છે ને ! બોલ, તૈયાર છો ? ”

“એ બાપ ! એ શના ! ભાણું જ થઇને તું મામાની
હત્યા કરીશ ? ”

“ ફટ કોળી ! ” કહીને સેવો ગયો રણુ ખેલવા. ગયો
ત્યાં જ રહ્યો.

* * * *

મીતીઆળા કબજે થયું. કુંડલાનો કિલ્લો પણ બંધાઈ
ગયો. શાંતિ વ્યાપી ગઈ. પછી એણે કણબી વસાવવાની
મહેનત આદરી. કણબીએ કહે કે “ના બાપા ! કાઠીનો
વિશ્વાસ નહીં. કાઠી અમારાં માથાં વાઢીને ઝઘીંહલાં કરે.”

સામત ખુમાણે સાથી પ્રથમ ઘીંહલું ન કરવાની
પ્રતિજ્ઞા લીધી. બીજી આઠ પ્રતિજ્ઞાએ લીધી. છુંટારાનાં
લક્ષણ છોડી રાજનાં લક્ષણ ધારણ કર્યાં. ખેડુતો વસાવ્યા.
કાઠીએને રાજલક્ષણ શીખવ્યાં.

સા ખુમાણનાં ગીરહ

૧. કણખીનાં િ કરવા નહીં.

૨. બાઈ માણમન અંગ ઉપરથી ઘરેણું ઉતારવું નહીં

૩. ચારણ , ફકીર ને સૈયદ-એટલાનું ગામ ન હુટવું

૪. ગાયોનું ધણું ન વાગવું.

૫. પરન્નારી પર દ્રષ્ટિ ન કરવી. વગેરે.

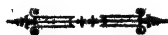
આવાં કઠોર વ્રત એણે ધારણ કર્યાં, અને કરાવ્યાં. ખસો વરસ પહેલાંના એ પવિત્ર કાઠીની ખાંભી આજ પછુ ઘોઘને પીવાથી સ્ત્રીઓનાં આડાં ભાંગે છે.

૪સાંપને જ્યારે ગામમાંથી સીમમાં, ને સીમમાંથી ગામમાં લઈ જાય, ત્યારે લાકડાના એ કટકાં જોડીને ખનાવેલું એક ઓળંગ સાંતીમાં ભરાવે. પછી બળદ આલે ત્યારે સાંતી ઉચું રહે, ને એ લાકડાના કંડીકાનું એ ઓળંગ, એ છૂટે છૂટે ધસડાવું આવે. એને ધોંહલું કહેવાય. ઘણી વખતે એને પૈડાં હેંપ છે.

કાઠી લોઢા કણખીનાં માથાં કાપી, મનુષ્યના ધડનો જે ધોંહલા જેવો આકાર અને છે, તેને સાંતીમાં ગોડવી સાંતી ગામમાં લઈ જતા. એ રીતે સાંતી આલે ત્યારે એ પગ ઢસડાના જાય.

કાળો મરમલ

સોરઠમાં ગરના નાકા ઉપર પીપરીઆ નામે એક ગામડું છે. ત્યાં એક ગરીબ કાઠી રહેતો હતો. એને એક નાનો દીકરો હતો. દીકરાને નાનો મકીને બાપ એક દિવસ મરી ગયો. મરતાં મરતાં કહેતો ગયો કે “મારો કાળીઓ બાપા ગાંગાને લળે છે !” ત્યાર પછી પડખેના સરસીઆ ગામના ગલદેરા ગાંગાવાળાને આશરે કાળો ઉછર્યો. પણ એક દિવસ ગાંગવાળાએ એને ભકારો દીધો. એ નિરાધાર નાનો બાળક પોતાના ગામના ચારણુ રામ બુઢાચને શરણે ગયો. રામ ગઢવીએ એને પેટના દીકરાની માફક રાખ્યો.

એમ કરતાં કાળો બુવાન થયો. રામ ગઢવીને મુખેથી એણે શુરોવીરોનાં ધીંગાણાંની ઘણી વાતો સાંભળી. ગામને પાદર એણે ક્રેટલ ચે પાળીઆ લેયા. પછી તો રાત્રે રાત્રે ઉંઘમાં એને યુદ્ધનાં સ્વપ્નાં આવતાં. “મરી તગ્વાર ! મારો મલીઓ !” એવા એવા હકલા કરીને એ ભર-નીંદરમાંથી ઝમકી ઉઠતો.

રામ ગઢવી ઉઠીને એને ટાઢો પાડતા ને એને શરીરે હાંથ ફેરવતા. સાંજે કાળાને ઘેર આવતાં અસૂર થઈ જાય તો બુઢા રામ ગઢવી એને ગોતવા નીકળતા. એને મન તો કાળીઓ એના અંધાપાની લાકડી જેવો હતો.

એક દિવસ રામ ગઢવી પાસેથી અશીણ ખુટી ગયું. બરા-બર ઉતાર આવ્યો તે ટાણે જ ડાબલી ખાલી નીકળી,

પોતાના મલીઆ વહેરા ઉપર ચડીને કાળો અફીણ લેવા સરસીએ ગયો.

વેપારીની દુકાને ઉભો ઉભો કાળો અફીણ જોખાવે છે, ત્યાં તો ગામમાં હોકારા પડકારા સંભળાયા. કાળો પુછે છે, “ શેઠ, આ શું છે ? ”

શેઠ કહે “ ભાઈ, આપણે એ ની શી પચાંત ! દરબાર ગાંગાવાળાના બે ભત્રીજા એને મારીને ગરાસ લેવા આવ્યા છે. તે વઢે છે. એમાં આપણે શું ? ડાહ્યા થઈને દુકાને બેઠા બેઠા સંભળીએ ને જોઈએ ! ”

ત્યાં તો તલવારોના ખણખણાટ અને બંદુકોના ધડાકા સંભળાવા મંડ્યા. કાળાનું શરીર કાંપવા લાગ્યું. એને હાથ તરવારની મડ ઉપર ગયો.

વાણીએ કહે કે “એલા, તને એમ. શેતુ’ શરાતન ચડે છે ? તને તો ઉલ્ટો ગાંગાવાળાએ બકારો દીધો હતો ! ”

“ વાણીઆ ! તું શું સમજ ? મારા હાંતમાં હજી આપા ગાંગાવાળાનું અન્ન ચોંટયું છે ! હું મરીશ.”

• “મર ત્યારે મરજા ! ”

ત્યાં તો ધીંગાણું બજારમાં આવી પહોંચ્યું. વાણીઆએ દુકાનનાં કમાડ અંદરથી વાસી દીધાં. કાળાએ જોયું કે ગાંગોવાળો મરાણો. એટલે તલવાર કાઢીને એણે ટોટ દીધો. બિમાંથી એક ભત્રીજાને માર્યો. ત્યાં તો એતું માથું પથ્થ પડ્યું. ગામના ઝાંપા બહાર જે શવણો છે,

ત્યાં સુધી લડીને એનું ઘડ પડ્યું. અત્યારે ત્યાં એની ખાંભી છે.

અશ્રીલુની વાટ જોઈને એહોશ બની ઊઠેલા રામ ગઢવીએ સાંજે ખખર સાંભળ્યા કે કાળો તો કામ અ.વ્યો. અશ્રીલુ લીધા વિનાજ ગઢવીએ મરશીઆ ઉપાડયા.

*વરસ દસ વીસે મરમલ વાંછીતો મરણ,

પૂગ્યો પચવીસે કયાંથી આવે કાળીઓ ?

(કાળો મરમલ તો દસ વીસ વરસની ઉમરે જ મરણ માગતો હતો. આ તો પચીસ વરસે મરણનો મેળાપ થયો. પાંચ વરસનું મોડું થઈ ગયું. હવે એ પાછો કયાંથી આવે ?)

પછેડા પાંચે મરમલ વાંછીતો મરણ,

જેવણ અંગ જલતે કીં કરી આવે કાળીઓ ?

(અરે ભાઈ! દસ વીસ વરસે નહીં! એને તો એના જન્મ પછી દુંવર પછેડા ઓઢ્યાં પહેલાંજ મરવું હતું. પણ એ ઝંખનામાં ને ઝંખનામાં એને જીવાની આવી ગઈ. મોતનો આટલો મોંઠો મેળાપ થયા પછી કાંઈ એ પાછો આવે ?)

ભૂખાળુ બાલા તણે કળકળતો કટકે

લોજન ખગ લેટયે (હવે) કયાંથી આવે કાળીઓ ?

(ભાલાંની એને એવી ભૂખ લાગેલી કે ધીંગાણાને માટે એ કળકળી રહ્યો હતો. એવો ભૂખ્યો મણસ તલવાર રૂપી લોખન તૈયાર દેખ્યા પછી, જમ્યા વિના શી રીતે આવે ?)

કુંતાંરી હોળી કરી (ઉપર) ઘરહર રંમાં ઘેર,
(એમાં નાખ્ય વણ નાળેર, ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?)

(ધરતી ઉપર ભાલાં રૂપી ભડકાની હોળી મગટી હતી, અને એ હોળીની ઉપર ઘેરા વળીને રંભાઓ ઉભી હતી. ધીંગાણા રૂપી એવી સુંદર હોળીમાં પોતાના મસ્તક નાળીએર નાખ્યા વીના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?)

આવે ગાતી અપસરા, સુરા સામેયે,
પાછો વણ પરણ્યે, ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

(એ યુદ્ધ નહોતું, પણ કાળાનું લગ્ન હતું. સ્વર્ગરૂપી સાસરામાંથી, અપસરાઓ ગીત ગાતી ગાતી આવતી હતી, અને શંકર આદિ સુર લોકો સામેયું લઈને આવતા હતા. એવા ભભકેદાર વિવાહમાં પરણ્યા વિના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?)

લેળ્યું ખેત્ર ભડે, રોરવ રાંકે વારે,
નમ્રીઅર નીંધલતે ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

(એ યુદ્ધ નહોતું, પણ દુકાળની અંદર શૂરવીરો રૂપી રાંકાંઓએ ખેતર લેળ્યું હતું. એ ખેતરની અંદર કાળા એવો એકાદ નીંધલેલ (પાકો ગયેલ) છોડ જોઈ ગયા પછી શૂરવીરો રૂપી રાંકાંઓ અને છોડે નહોં !)

કાળાનું સર કાચ કાલીનો કુંભ વારે,
વણકુટયે *વસળોય કયાંથી આવે કાળીઓ ?

(કાલી બાયડીને માથે પાણીનો ઘડો હોય, (ગાંડીને માથે બેડું હોય) તેવું, કાળાના શરીર ઉપર એનું માથું હતું. ગાંડીના માથા ઉપરનો ઘડો જેમ હેમજેમ ઘેર ન પહોંચે, તેમ કાળાનું માથું પણ હેમજેમ ઘેર ન આવે.)

પરચર, ખગ, પ્રેમંડપતિ, (ઉપર) અપસર ઝુળ અસે,
એનાં અવઠોર્યે, કીં કરી આવે કાળીઓ ?

(યુદ્ધેત્રની ઉપર કાળાની વાટ જોઈને માંસલક્ષી પંખી બેઠાં હતા. આકાશના પતિ ઇન્દ્ર બેઠા હતા, ગીધ પંખીઓ બેઠા હતા. અરે, અપસરોએ નું વૃંદ જુલું હતું. એ બધાંને તરંગાડીને કાળો કેવી રીતે ઘેર આવે ?)

આ વાત બીજી રીતે એમ કહેવાય છે કે: કાળો સર-સીએ ગંગાવળાને ત્યાંજ રહેતો. નામ ગઢવી ગાંગાવાળાને ત્યાં મહેમાન થયેલા. ત્યાં કાળો ગઢવીનો હોકો ભરી આપે, થાળી ખીરસે, વગેરે ઘણી સેવા કરે. એક દિવસ કાળાને ખબર પડી કે પોતાના જ ગામ પીપરીએ ઉપર ઘાડ આવી છે. પીપરીઆમાં મરમલ જાતના કાઠીનાં ઘણાં ઘર હતાં. મરમલનો વાસ “મરમલનો ઝંપો” એ નામે ઓળખાતો. કાળાના મનમાં થયું કે હું જીવતાં ‘મરમલનો ઝંપો’ લેવા ફઉં ? એ પીપરીએ ગયો, અને ‘મરમલના ઝંપા’નું રક્ષણ કરતાં કરતાં મર્યો.

કાળો ખાચર

પંચાળમાં સુદામડા પાસે કાળાસર નામનું ગામ છે. એ ગામ બાંધનાર બ્રજા ખાચર નામના કાઠી દરબાર હતા. દરબાર શંકરના ભક્ત હતા. કાળાસરથી બે ખેતરવા દૂર બે નદીઓના સંગમ ઉપર ઠાંગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. એ મહાદેવની જ રબથી દરબારે કાળાસરનાં તોરણ બાંધ્યાં.

૧૭૪૭ નો કોપકારી દુકાળ પડ્યો. કાળાસર ગામમાં અનાજ ન રહ્યું, રૈયતનાં માણસો વારાફરતી અનાજના પોરીઅ ઘોળેરા બંદરથી મગાવે અને આખા ગામને વહેંચી દે. એમ કરતાં કરતાં રૈયત પાંચ પૈસો ન રહ્યા, એટલે પછી દરબારે રૈયતને માટે પોતાના ધન ભંડાર ખુલ્લા મૂક્યા. એ પણ ખૂટ્યા. કાળાસરની વસ્તીને આવતી કાલે સવારે લાંઘણ આહરીને મરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો.

છાનામાના દરબાર સાંભળે છે. લોકો અરસ્પરસ વાતો કરે છે કે “આપણો રાજા તો મહા સતવાદી છે. શંકરની સાથે મોઢામોઢ વાતું કરે છે. એ કાંઈ આપણને મરવા દેશે?”

દરબાર બેઠા બેઠા વિમાસી રહ્યા ! મનમાં થયું કે “અહો ! મારા ઉપર છેલ્લો વિશ્વાસ રાખાને વસ્તી બેઠી છે ! કાલ બપોરે હું જીવતો હોઈશ, તો માથે વિશ્વાસ-ઘાતનું અને કેટલી હત્યાનું પાપ ચડશે ?”

મધરાતને। ખેડોર જામ્યો. દરબાર તલવાર લઈને ડાંગેશ્વર લાણી ચાલ્યા. પાછળ વસ્તી વાતો કરતી હતી કે “ જુઓ, ખાપુ શંકર દાદા પાસેથી દાણા લેવા જાય છે ! ”

દેવાલયની અંદર ઘોર અંધારે એક પગે ઉભા રહીને કાળા ખાચરે સ્તુતિ ગાવા માંડી. શંકરની જળાધારીમાંથી જેમ પાણી ટપકે તેમ એની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ દડવા માંડ્યાં. કેમ જાણે શંકર એના ભકતની મશકરી કરતા હોય, એમ દેવળના ધુમ્મટમાંથી સામા પડછંદા પડવા લાગ્યા.

“ હે દેવ ! આવતી કાલે તમે ને હું બેય વિવાસ-વાતી ડરશું. હું તો એ કલંકને હમણાં મારા લોહીથી ઘોઈ નાખીશ, પણ તમારે તો હજુ જગત પર કળજીગને ભાર વેંડારવા જીવવું છે. તમે માનવીને શું મ્હોં બતાવશો ? ”

એમ કહીને કાળે ખાચરે કટાર ટાટી.

ત્યાં તો દેવળની લીંતોમાંથી કોઈક ખુદ માનવી દાંત ટાકવું હોય એવો અવાજ આવ્યો. દેવ બોલ્યા કે, “ રાજા, જા. ચાલવા મંડ. તારી પાછળ જરના પોઠીઆ મોકલું છું. પણ પાછું વાળી જોઈશ મા. ”

ગામમાં આવીને દરબાર મેડી પર બેસી ગયા. અપર-પાર પોઠીઆ આવી પડ્યા. લોકોએ લેવાય તેટલું અનાજ લઈ લીધું. રૈયત પૂરેપૂરી ધરાઈ ત્યારે કાળા ખાચરે ડાંગેશ્વર લાણી મ્હોં ફેરવીને કહ્યું કે “ દાદા, હવે બસ ! ”

તેજ ઘડીએ બધા પોઠીઆ પરથરના બની ગયા.
અત્યારે પણ ઠાંગેશ્વર મહાદેવથી કાળાસર ગામ સુધી
રસ્તાને બેચ પડે પથરના ઘણુ પોઠીઆ હારખાંધ જમીનમાં
ખૂતેલા મોજાદ છે,

આ આખા બનાવને અમર કરનારું જનું ગીત નીચે
પ્રમાણ છે.

ગીત—ભાંગડું

જરીયાન તાંબુ મધ્યે ઉતારો જમાવ્યો,
ઉમંગે શકરને અરાધ્યો,
શીવ પરગટ થીયા બોલીયા તે સમે,
બે ફેકર રહી તમે ગામ બાંધો.

૨

એલપે હુકમ થયી ગામ માંધ્યું બેહદ
પૃથ્વી સર કળાસર નામ પાડ્યું,
મહમતા ત્રવે ધજરાજ લખમૂલરા
xસપ્તવિએ સજસનું નીર ચાડ્યું.

૩

જમી પર એક દુકાળ પડીઓ જામર,
અધપાતે ઠાંગેસર કને આયો,
ધૂન ઉલો ધરી કાળીઓ ધુણીધર
ગાદાં દખ જઈ શિવ કને ગાયો.

૪

પ્રગટ થૈ તે સમે બોલીયા ભવપતિ

રહો સુખેથી સદા ભવ રાજ,
દેખવું નહીં પાછું કદી આ દશે
ભરની મોઠકું પોઠ ઝાઝી.

૫

જનપતિ હાલીને આવીયો શે'રમાં

રેવતને કહે છે કાઠી રાજ,
આવશે પોઠીઆ જામમાં અબધડી
ભરના ઘર લે ભરે ઝાઝાં.

૬

એમ કહી મેડીએ વધ બેઠો અડગ

કેલાઝી પોઠને રજા કીધી;
૧ હાર ઘે પોઠની શે'ર દેવળ લગી,
લોક સૌ મળી ઉતારી લીધી.

૭

કાઠીયું તે સમે ભરી લે કાઠીએ,

દસ વરસ ખુટે નહીં ત્યહાં દાણા,
કાઠી રેવત મળી કાળાને જઈ કહે
માઠથી નીકળો ખા'ર માણા.

૮

નીકળ્યો ખા'ર મેડી થઈ નરપતિ

સખ બે ઠાંગેસર ભણી સાધ્યા,
લખુમય પોઠીઆ શેર દેવળ લગી
બની વ્યા પથરન નહીં આધા.

ધણીનું માન

ભાડલાના ભીમ ખાચર અને જસદણના વાજસૂર ખાચર ભડલી ગામને એક વખત કારજ ઉપર લેળા થયા. ભીમ ખાચરની પાસે લાખો ગોવાળીઓ હતો. તેના જેવો બરછી વાપરનારો કોઈ જડે નહી. અને વાજસૂર ખાચરના જીવા જમાદાર જેવો ખીજો કોઈ બંદુકદાર માં એ જણ્યો નહોતો.

જીવાને અને લાખાં પોતપોતાનાં હથીઆરની શક્તિ માટે વાદ થયો. અંતે બેય જણાએ મર્મમાં ને મર્મમાં બોલી નાખ્યું કે “એક દિવસ મુકાબલો કરવા મળશું.”

કારજ વીંખાણું. વાજસૂર ખાચરે એક દિવસ અમાસની રાત્રીએ ભાડલે જઈને ભીમ ખાચરની ગેરહાજરીમાં ગામનો માલ વાળ્યો. ગામમાં એક રાંડીરાંડ કાઠીખાણી રહેતી હતી. એની પથ બે લેંસો ગઈ. એનાં નાનાં છોકરાં છાશ વિના પોકાર કરવા મંડ્યાં. બાઈનો આશરો લાગ્યો.

બાઈ ઝુરતી ઝુરતી જસદણ આવી. વાજસૂર ખાચરની આગળ આજીજી કરી કે “બાપ, મારો રોટલો કાં ટાળ્યો ?”

વાજસૂર ખાચરે દુકમ કર્યો કે “બાઈની બે લેંસો કાઠી આપો.”

માલ પુરાણો હતો તે વાડામાં બાઈને એનાં ઢોર ચોળ-ખવા લઈ ગયા. બાઈએ પોતાની બગર લેંસોને તારવીને નોખી કાઢી. સામે એક ઘરડો પાડો ઉભો ઉભો એલાં ખાતો

હતો. મસ્કરીમાં એક કાઠીએ કહ્યું કે “બુઓ તો આ ભાડ-
લગઢને ધણી ! ખાપડો પાકી ગયો, તે હવે હલો હલો
એલાં ખાય છે !”

કાઠીઆણીએ પોતાના દરબારની હાંસી સાંભળી. ભરત
જ એણે એની ભેંસો મેલી લીધી, અને એ ચાલી નીકળી.
ચાલતાં ચાલતાં કહેતી ગઈ કે “હવે તો મારા ભાડલગઢને
ધણી આવીને ભેંસો કઠાવશે ત્યારે જ લઈશ.”

ભાડલે જઈને ઘરમાં બેઠાં બેઠાં બાઈને રાવું આપ્યું.
પડખેજ લીમ ખાચરની કેલી હતી. લીમ ખાચરે રાવું
સાંભળીને તપાસ કરાવી. શું બન્યું તેની ખબર પડી. બાઈને
બોલાવીને બે ભેંસો તથા એક કમળી બાજરો ગઢમાંથી
કાઢી આપ્યાં.

કાઠીઆણીએ દરબારની ભેટ ન લીધી. એણે કહેવરાવ્યું
કે “ખાપ, મારે મન તો એ ધાન ધૂળ બરાબર છે. કેમકે
મારો ધણી આજ ગલ્લો પાડો બની ગયો છે.”

લીમ ખાચરે જસદણનો માલ વાળ્યો. પાછળ વાજસૂર
ખાચરની ફાજ ચડી. બે ધાર હતી. વચ્ચે મોટું ખેતર હતું.
સાંમી ધાર ઉપર લીમ ખાચરનાં પાંચસો ઘોડાં હતાં હતાં
ને આ ધાર ઉપર વાજસૂર ખાચરે એનાં પાંચસો ઘોડાં
બંધાવ્યા.

સાંમી ધારે લીમ ખાચરની ફાજમાંથી લાખા ગોવાળી
આગે દરબારને કહ્યું કે “ખાપુ, મારે ને એના જમાદારને

મેળાપના ફોલ થયા છે. મને એકને નીચે ઉતરવા ઘો ”.

ગોવાળીઓ એકલે ઘોડે નીચેના મેદાનમાં ઉતર્યો. એટલે આ ધારે જીવો જમાદાર પણ સમજી ગયો. એણે વાજસૂર ખાચરને કહ્યું કે “બાપુ, આ જુદા તો અમારી બેની વચ્ચે” છે. વમે હજા રહો ને જુઓ, કેવાક લડીએ છીએ ! ”

જીવો જમાદાર પણ મેદાને પડ્યો. બેય ભેટયા. બેય જણાએ સામસામી હાકલ કરી કે “ તું ઘા કર, ” “ ના, હું પહેલો ઘા કર. ”

જીવો પંડુક છાંયી. ગોવાળીએ જરાક ઘોડીને ખસેડી. બરાબર કાન પાસે થઈને છાની વાત કરતી કરતી ગોળી હવામાં ચાલી ગઈ. પછી ઘોડાને પાટીએ નાખીને ગોવાળીએ મગ્છીને ઘા કર્યો, જીવાને પછાડી જમીન સાથે જડી દીધો.

લીમ ખાચરની ફેજ ચાલી નીકળી. વાજસૂર ખાચરે પણ વિચાર્યું કે ખાતું સરભર થયું. પાછા વળ્યા.

ઠાઠીઆણને એની ભેંસો પાછી મળી, ત્યાર પછી એણે દરાઈને ધાન ખાધું.

મૂળ ખાચર

સંવત ૧૮૦૦ લગભગની આ વાત છે. *ટીકર ગામમાં સાહેબ રજપૂતોનું રાજ હતું. સાહેબો અસલ કચ્છમાંથી ઉતરેલા. તેઓ મૂળ સાબે જાહેજ હતા.

એક દિવસ એ સાહેબ રજપૂતોએ, ધ્રાંગધ્રા તાબાના નગરા ગામનો માલ વાળ્યો. માલ હાડીને રજપૂતોએ ટીકરને માર્ગે ગડપ કરી.

નગરાના એક ચારણની ચાર ભેંસો પણ ગમના માલ ભેળી લૂંટાર્થ ગઇ. ચારણ પરગામ ગયો હતો. ઘેરે ચારણી હતી. ચારણીના દેહ ઉપર ભર જુવાનીની કાંતિ કુટતી હતી. રૂપ રૂપનો દરીઓ જાણે પુનમની સાંજે હેલે ચડેલો હતો.

ઘરમાંથી એક તાજે સજાવેલો છરો કમરમાં સંતાડીને ચારણી લૂંટારાઓની પાછળ દોડી. તળાવડી ઉપર સહુ રજપૂતોને આંખી લીધા. જઇને ચારણી બોલી કે “બાપ ! મારી-ચારણની ભેંસું પણ લઇ જાઓ ? ચારણની ભેંસુંનું દૂધ રજપૂતના ગળા હેઠું કેમ ઉતરશે ?”

રજપૂતો બોલ્યા કે “આઇ ! ટીકર આવજો. તમારી ભેંસું હશે તો કાઢી આપશું. અઢાણે ક્યાં ગોતવા બેસીએ ? વાંસે ફેંજ વહી આવે છે.”

“તમને ખમ્મા મારા વીર ! પણ મારા બાપ !
મારી ચારે ભગરને કાંઈ ગોતવી રહે ? જે આ ઉભી મારી
હાથણીયું ! એક હબર લેસુંમાં ચ નોખી તરી નીકળે !
મેં બહુ ચાકરી કરી છે મારા બાપ !”

“ઠીક આઈ, તારવી લ્યો તમારી ચાર લેસું.”

ચારણીએ એની ચારે ભગરીને નામ લઈ લઈને બોલાવી.
કાન ફેંકડાવતી, પૂછડાં ઉલાળતી ચારે જણી નોખી તરી
ગઈ. પણ ત્યાં તો રજપૂતોની આંખ ફાટી ગઈ. એ કાળી
ભર કાયા; હાંસડી આવી બય એવી સાંકળ; * કપાળમાં
ધોળી ઝીલડી; અને અધમણ દૂધે ભરેલાં આઉ; એવી
લેસું કેને ગળેથી છૂટે ?

ફેટેલ જુવાનડા હતા તે બોલી ઉઠ્યા, “એ બાઈ, ઇ
ચાર લેસુંનાં આંચળ ફેણ તાણશે, ખબર છે ? જે અમારી
પાસે પોતાનાં આંચળ તણાવતી હશે ઈ; ખીજના હાથ
લોંછા પડશે, લોંછા.”

ચારણી થંભી ગઈ. એની જખરદસ્ત છાતીમાં બાણે
ધમણ ધમાવા લાગી. કાળી વાદળીમાંથી વીજળી ભલુકે
તેમ કાળી કાળી બે આંખોમાંથી આગ ભલુકી. સુકોમળ
હાથે કમરમાંથી છરો કાઢીને પોતાના બેય થાનેલા કાપી
નાખ્યા. રજપૂતો ભણી ફેંકીને કહ્યું કે “લ્યો, આ લ્યો
બાપ, તાણ્યા કરજો, અને ધરધને દૂધ પીધા કરજો !”

છાતીએથી ધખ ! ધખ ! ધખ ! લોહીની બે ગોમુખી
વધુડી. રજપૂતો કાંપતા કાંપતા ભેઈ રહ્યા. ચારણી

ત્યાંથી ભાગી, ઘેર આવી, ગાડું જોડાવી એના ભાઈ કેશવ-
દાસ રતનાની પાસે પહોંચી. જઈને કહ્યું કે “મારા ભાઈ!
મારાં આંચળ તાણુવા આવ ટીકરના રજપૂતો
આવ્યા’તા.”

એટલું કહીને એણે થાનેલા ઉપર ખાંધેલું લૂગડું છોડી
નાખ્યું. એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

કેશવદાસે વિચાર કર્યો કે કેાની પાસે જઈ? ચોટીલાના
મૂળુ ખાચરનો એને ભરોસો અવ્યો. ચોટીલા ભણી એ
ચાલી નીકળ્યો.

ચોટીલાના મૂળુ ખાચરને તો આખી પાંચાળ અત્યારે
પૂજી રહી છે. લૂંટફાટ અને અત્યાચારના એ જુગમાં મૂળુ
ખાચરની તો નાડી ઘોઈને પેટપીડવાળી બાધએને પવાતી
હતી. મૂળુ ખાચર ઘોડે બેસીને માર્ગે ચાલ્યા જતા હોય,
ખરો ઉનાળો ખેરના અંગારા વરસાવતો હોય,
અને એમાં જો કેઈ આવીને કહે કે “ખાણુ,
મારી ઘરવાળીને આડું આવ્યું છે,” તો એ કાઠી ત્યાં ને
ત્યાં થ’લી જતો. જો જ જગ્યાએ ઘાંસીએ નાખીને
હાથમાં સૂરજની માળા લઈ બેસી જતો; અને
હોકાની ચલમમાંથી ચપટી ગળ નાખીને પાણી આપતો.
આવનાં ધણી પોતાને ગામ જઈને એ પાણી પોતાની
બાથડીને પીવાડે, અને પાછો જઈને દરબારને કહે કે
“ખાણુ, આડું ભાંગી ગયું,” ત્યારે મૂળુ ખાચર એ તડકેથી
માળા ફેં વધાઈ જઈ કરીને પાછો ઘોડે ચડે. ત્રણ કલાકમાં

એ આડું ભાંગ્યાના ખમર ન આવે તો પ્રાણ કાઢી નાખવા મટે તરવાર પણ તૈયાર રાખીને જ બેસતા.

એક વખત ઉદ્દેપુરના રાણાને કેઠ નીકળ્યો. એણે મેવાડમાં વાત સાંભળી કે કાઠીઆવારના દરબાર મૃગુ ખાચર પરનરીસિદ્ધ પુરુષ છે. એનું ન્હાએલું પાણી લાવીને રાણાજી ન્હાય તો કેઠ ટળે. રાણાનાં માથુસો ચોટીલે પડે ચ્યાં. દરબારનાં માથુસો સાથે મસલત કરી. દરબારનું ન્હાએલું પાણી એક દિવસ તાવડામાં ઝીલાઈને મેવાડને રસ્તે પરચું. પાઠળથી મૃગુ ખાચરને એની ખમર પડી. એના પરિતાપને પાર ન રહ્યો. એણે વિચાર્યું કે “હાય! હાય! રાણાને કેઠ નહીં મટે તો જગતમાં મારે માટે શું કહેવાશે? તે કન્ટાં તો મરવું શું ભુડું?” એ ઉદ્દેપૂર પહોંચ્યા. જામાના જઈને હ્યા. લોકોને મોઢેથી જ્યારે એણે એ પાણી વડે રાણાને કેઠ મટયાની વાત જાણી, ત્યારે એને નવો અવતાર આવ્યો! ચોટીલે પાછા વળ્યા.

એવા દેવતાઈ પુરુષને કવિ માનવીની સાથે કેમ કરીને સરખાવે?

મૃગુ માનવીએ, માણે મીઠવીએ કીં,

આરસ ઈન્દ્ર તણે, તું નર ખેલો નાગાઉત.

(હિ મૃગુ ખાચર! આરસની દેવમૂર્તિ હોય તેને જેમ દેવ સાથે નથી સરખાવતી, તેમ માનવીને તારી સાથે ન સરખાવાયે. અર્થાત, તારો હ માનવીનો છે, પણ તું પોલે તો દેવ છે.)

એ મળુ ખાચર કેશવદાસ ગઢવીને રસ્તામાં જ મળ્યા. ગઢવીને પૂછ્યું કે “ ગઢવા, આમ ઉઘાડે માથે ક્યાં હોલ્યા ? ”

કેસવદાસે હુંહો કહ્યો,

જોગાહર ! જાયણ તણી, ધાયું કાન ધરે,

કાઠી, કટક કરે, મૂળવા ટીકર મારવે.

(હિ જોગા ખાચરના પોત્ર મળુ ખાચર, અમારી, ચાર-ણી ફરીઆઃ સંભળીને ટીકર ગામને રોળી નાખજો.)

પછી કેસવદાસે આખી વાત કહી સંભળાવી. મળુ ખાચર કહે કે “ ટીકર મારવી એમાં શી મોટી વાત છે ? આવો, કસુંબો લ્યો. ”

“ ના બાપુ ટીકર ન મરે ત્યાં સુધી માથે આંધવાની કે કસુંબો લેવાની મારે આધા છે. ”

“ ગઢવા, નારું વચન છે કે પરમ દિવસે તાવડીમાંથી જેમ રોટલો ઉથલાવે તેમ ધરતીમાંથી ટીકર ઉથલાવી નાખું. લ્યો, હવે પીઓ કસુંબો. ”

કસુંબો લઈને બધા ચોટીલે ગયા. દૈવ ગતિથી તેજ રાત્રે મળુ ખાચરને માથાનો દુખાવો ઉપડ્યો. શરીરે તાવ ચડ્યો. ત્રીજે દિવસે ટીકર તો આવું રહ્યું, અને સ્વર્ગાપુરીના દરવાજા ફેખાણા. પણ મળુ ખાચરનો જીવ કેમેય ન બચ !

પડખે બેસીને એના દીકરાએ પૂછ્યું કે “ બાપુ, સત-વાહીનેય મોત આવું વસમું કેમ ? ”

“બાપ, એક કામ રહી ગયું. આ ચારણને વચન દીધું છે. ટીકર ભાંગવી હતી !”

“બાપુ, લ્યો, પાણી મકું છું કે તમારું તેરમું કરીને ચાદમે ઢાંકે ટીકર ભાંગવી. ખસ ?”

“ખસ, ખેટા.”

“ત્યારે કરો સફળિ.”

મૂળુ ખાચરના કારજમાં ચોટીલે ત્રણે પરજો લેખી થઈ. અને બધાએ નક્કી કર્યું કે ચોટીલેથી પરખારા ટીકર ઉપર ઢાટકવું.

એક ચારણે જાનામાના મૂળુ ખાચરના ટીકરા પાસે જઈને કહ્યું કે, “બાપ, વાંસેથી જગત વાતું કરશે.”

“શી વાતું, દેવ ?”

“કે બાપને વચન આપતી વખતે તો એકલો જશ ખાટી ગયો, અને અંતે ખાયલો ત્રણે પરખુંની મદદ લઈને ગયો !”

ચારણનાં વચન જોને એક લાખ રૂપીઆનાં લાગ્યાં. એણે મહેમાનોને કહ્યું કે “હમણાં તો સહુ ઘરે પધારો. પછી ટીકર ભાંગવાનો દિવસ ઠરાવશું.”

ત્રણે પરજ વીંખાઈ ગઈ. ટીકરો એકલો પોતાનાં ઘોડાં લઈને જ ચડ્યો. ટીકર ભાંગ્યું, અને કેશવદાસને ઠાંકણીયું બામ દીધું.

લાખો કરપડો

(સમે માથે સુદામડા)

સંવત ૧૮૦૬ પહેલાં સુદામડામાં મામિયો ખાચર રાજ કરતા, ઉખરડામાં કલો ખાચર, સેજકપરમાં મૂળુ* ખાચર અને સાપરમાં લાખા ખાચર. ચારે સગા ભાઈઓ હતા. ગરાસના લોભી લાખા ખાચરે મામિયા ખાચરનો પ્રાણ લેવા એક દિવસ સુદામડે મારા મોકલ્યા. મામિયાના દરખાસ્તગઢના એક જાણલેહુને ફાડીને સાથે રાખેલો હતો.

અસલમાં કાઠીઓના ઓરડાની અંદર એક પછીતની પડખો -પડખ બીજી પછીત ચણાતી. વચ્ચે રહેલ પોલાણને પછી-તીયું કહેવાતું. મોયલી પછીતમાં નાનું એક ખારણું રાખતા અને એ બધું ગુપ્ત રહે એટલા માટે આખી પછીતે આકળા, અંદરવા, તોરણ અને વાસણની રૂપાળી માંડ માંડી દેતા. કાઠીઆણીને જેવું ઘર શણગારતાં આવડયું છે એવું બીજું કોણ શણગારી જાણ્યું છે ? એ ગાર કરે છે ત્યારે કોણ જાણે એના હાથમાંથી કેવા કેવા રંગ નીતરે છે ! એના ઓળીયામાં જે સુંવાળપ ઝળકી ઉઠે છે તે એની હથેળી-ઓની સુંવાળપ હશે ? કે હિંચાની ? અંદરવાનું ઓઢણું એકીને જાણે ચારે ભીંતો હસવી લાગે છે. પણ એ ભીંતોના અંતરમાં શું છે ? કાણું ઘેર પછીતીયું !

એવા એક ઓરડાની અંદર પચીસ વરસના જુવાન
 “મામીયો ખાચર હીંગળા જેવા રાતા થોળ ઢોલીઆ ઉપર પોઢયા
 હતા. પાસે બેઠી હતી તાજી પરણેલી “રૂઢીઆળી કાઠી-
 આણી. કાઠીઆણી બોલી કે “ મને આ ઓરડામાં કેઈ
 ત્રીજા માનવીનો પડછાએ લાગ્યો ! ”

હસીને દરબારે જવાબ દીધો કે “ સુરખી થા મા.
 કે’ક સાંભળશે તો તને ખીકણુ કહેશે. આ ગઢમાં કેની
 મગદુર છે કે પગ દઈ શકે ? ઉલીએ મારો સાવઝ—
 લાખો કરપડો ચોકી છે છે. ”

કાઠીઆણી નવી ચાલી આવતી હતી. બહાદુરની દીકરી
 હતી. ખીકણુ ગણાવાના ડરથી, મનનો વહેમ મનમાં જ દાટીને
 પતિની સોડમા એ પોઢી ગઈ.

બેઠડી ભરનીંદરમાં પડી હતી તે વખતે પછીતી-
 ચામાંથી ત્રણ મારા નીકળ્યા, અને દરબારનું ગળું
 વાઢી ચાલતા થયા થોડીવારે બીનું બીનું લાગવાથી
 કાઠીઆણી બગી. જોયું ત્યાં તે! પથારી લોહીથી તરબોળ !
 અને ઘણી અમર ઉઘમાં પોઢેલો ! એણે ચીસ પાડી.
 ઉલીએથી લાખો કરપડો અને એના ચોકીદારો દોડ્યા
 આવ્યા. પણ ત્યાં તો મામલો પતી ગયેલો.

* * * *

સુદામડાની આખી રેચત નીંભણી નદીને કાંઠે ભેળી
 થઈ. લખા કરપડાએ કહ્યું કે “ લઈઓ ! આપણા

ધણીનો મારનાર બીજો કોઈ નથી. પણ એનો જ માઈ લાખો. પણ હવે શું સુદામડાની ગાદી ઉપર, એ હત્યારો આવીને રાજ કરે ? અને આપણે એને સલામો બરશું ?

રૈયત કહે કે “ના”.

“તો પછી આજથી સમે માથે સુદામડા. આજથી જેની પાસે જે જે ગામ ગરાસ કે ઘરમાર હોય તેના ધણી તમે પોતેજ. સુદામડામાં કોઈ રાજ્ય જ નહીં. અને ખખરદાર ! લાખો ખચર આવે, કે મેટા ચકરવર્તી આવે, તેની સામે સહુએ સમશેર લેવાની છે.”

ત્યારથી ‘સમે માથે સુદામડા’ થયું. પોતપોતાની જમીનના અઘાટ હક્ક સહુને મળી ગયા.

અત્યારે પણ એમજ છે. દરબારો ધણી ધણી વાર અદાલતોમાં લડ્યા, પણ વસ્તીના હક્ક આગાદ રહ્યા છે.

* * * *

૧૮૧૧ની સાલ હતી. એક વખત લખે કરપડો પોતાનું પાળ લઇને નજીકે ગયેલ. પછગથી પીંડારાનું પાળ આવ્યું. લાખા કરપડાનો હીકરો જેઠસૂર કરપડો, અને બીજા પંદર-વીશ કાઠી રાજગઢના કોઠામાં બેઠા હતા, અને ત્યાં ચારણે વાત મંડી હતી. ત્યાં તો આથમણે ઝપેચી પણ ફાખલ થયું અને બુંગીઓ ઢોલ વાગ્યો.

ગામમાંથી તમામ મોટેરાઓ તો નજીકે પાળમાં ગયેલા. ફક્ત માણસૂર ખવડ ઘેરે હતા. માણસૂર ખવડનો

---

*ખવડો કરપડાના લાણેજ હતા.

દીકરા લોભે ખવડ પણ જોડસૂર ઠરપડાની સાથે કોઠામાં
બેઠા હતા. બે ઘોડી તૈયાર કરીને કોઠાની બારી હેઠે માણુ-
સૂર ખવડ આપ્યા, અને સાદ કથો કે “જેઠા, તું ને લોભે
ઉતરી પડો, હવે ઘોડાં, ભાગી છુટીએ.”

બે ય જુવાન જીવને બહાલો કરીને ઉભા થઈ ગયા.
ત્યાં તો ચારણે દુહો કહ્યો કે

સુદલગઢ સૂનો કરે, (તો) જેઠા ભાગ્યો નામ,

(તો) એલલ ચાંપે! આજ, લાગે લાખણશીઆહિત.

(હે લાખા ઠરપડાના દીકરા જેઠા ! જો સુદામડું મરીને
તું આજ તારા બાપની ગેરહાજરીમાં નાસી જ, તો કાઠી
કોમના વીર ચાંપરાજવાળા અને એલલવાળાના નામને
પણ કલંક ચડે.)

દુહો સાંભળીને જોડસૂરે કહ્યું કે “મામા, ખસ, થઈ રહ્યું.
હવે મારે પગે તો બેડી પડી ગઈ. તમને જીવ બહાલો છે,
તો લોભને લઈને ભાગવા મંડો.”

માણસૂર ખવડ ચારણને ગાળો લઈને લોભની સાથે ભાગી
નીકળ્યો.

જેઠા રહ્યા, પણ કોઠા નીચે નથી ઉતરતો !

સૈજકપુરના ભાગદાર વેળાદાન ખવડે વાલીએ કોસ
હાંકતાં હાંકતાં ગામમાંથી તરવાયો ઢોલ સાંભળ્યો. બળદની

રાસ હેઠી મૂકીને પરબારી એણે ઠાઠ તરવાર ઉપાડી. કોઠાની બારીએ આવીને સાદ કર્યો કે “જેઠા, સોનબાઈ માતાની કૂખની કીર્તિ કરતાં ત આજ જીવતર બહાદુર થઈ પડ્યું કે ? આમ તો જો, આ તરવાર લઈને કોણ નીકળ્યું છે ?”

જેઠા જીએ ત્યાં તો એની માતા સોનબાઈ ! જગદ-મ્મા ઉઘાડે માથે ખડગ લઈને બજારમાં આવી ઉભી છે !

“માડી ! એ માડી ! મોઢો મોઢો, તો ચ આવું છું હો !” કહીને જેઠા ઉતર્યો. બીજા પંદર વીસ કાઠીઓ ઉતર્યા. માખરે ચાલી જવાની—કાઠીઆણી આ.

મધ્યોક્ષમાં સુકાબલો થયો. એક બાજુ પંદર વીસ કાઠી, ને બીજી બાજુ બસો પીંડારા ! પણ એક બાજુ વીર-જનેતા હતી ને બીજે પક્ષે પાપ હતું. પીંડારાના સાઠ માણસો કાઠીના ઝાટકા ખાઈને પડ્યા. ઠેડ આથમણે ઝાંપે પીંડારાને તગડી ગયા. પણ ત્યાં તો જેઠસૂર અને વોળદાન, બેય જણા ધામાં વેતરાઈ ગયા. બાણે મોતને પડકારે કર્યો હોય કે “જરાક ઉભું રહે, ઝાંપા વળોટવા દે !” એવી રીતે બેય જણા પાળને ઝાંપા બહાર કાઢ્યા પછી જ પડ્યા.

પીંડારા ચાલ્યા ગયા. ગામ લૂટાણું નહીં. પણ સોન-બાઈની કાયા ઉપર પાંચ ઘા પડી ચુક્યા હતા. જેઠા અને વોળદાન આવે પડ્યા પડ્યા ડંકતા હતા. તે બેયનાં માથાં ચોતાનાં ઢીંચણ ઉપર રાખીને માતાજી પવન નાખવા

મંડયાં. એય જણાને જાણે જગદંબાના એ જાતમાં મીઠી ઉંઠ
આવી ગઇ હોય એવી રીતે ધીરેકથ્થાં પ્રાણ છુટી ગયા.

સોનગાઇએ વિચાર કર્યો કે “વાહ ! એક પડખે
દીકરો, ને બીજે પડખે ભાણેજ. સ્વર્ગાપુરનેા આવેા સથ
વારો કે’દી મળશે ? ”

એયને એમ ને એમ સૂતા રાખી, પોતાની આસપાસ
જુ’પી ખડકાવી સોનગાઇ જીવનાં બળી મુવાં. આજ આથ
મણે ઝાંપે એ ત્રણેના યાળીઆ ઉભા છે.

ફકીરો કરપડો

સુદામડા વાળા કનૈયા કુંવર જેવા મામૈયા ભાઈનું ખૂન થયું, તેવીજ રીતે ઉમરડા વાળા ભાઈકલા ખાચરને પણ ઢાઝમાં ઠાઇએ જેર લીધું. રાજા નિર્વશ ગયો.

એની ચોકીદારી પણ કરપડા જ કરતા હતા. ફકીરા કરપડની અવસ્થા પાકી હતી. એના હાથમાં હવે તો તરવાર ધૂજતી હતી. પણ લાખો ખાચર કે મૂઠુ ખાચર ઉમરડાને ગરાસ ભાગવે, તે પહેલાં તો મારે મરી ખૂટવું, એવી એની પ્રતિજ્ઞા હતી. ગમડ ગામમાંથી ખાચરોનો એક ફકીરો લાવીને એણે ઉમરડાની ગાદી પર બેસાડ્યો. એ ફકીરોનું નામ વેળા ખાચર. એક દિવસ ફકીરો કરપડો ઘેર નહોતો. મૂઠુ ખાચર અને લાખો ખાચર ઉમરડે આવ્યા. કરપડાના ઘરની બાઈ-એને હરણ કરી છોભારી ઉપાડી ગયા. પણ મૂઠુ ખાચર પવિત્ર પુરૂષ હતા. બાઈએને એણે બહેનો કરીને રાખી.

મૂઠુ ખાચર નહોતા ત્યારે કરપડા પ્રાંગમ્ન રાજ સાહેબની મહલ લખને છોભારી આવ્યા. આવીને પોતાની બાઈએને હાથ કરી. માણસો ફકીરોને કહે કે “ મૂઠુ ખાચરનાં ઘરનાંને લઈ જઈને સાડું વાળીએ. ”

ફકીરે જવાબ લીધો કે ‘ જાપ ! વહુનાં આણાં હોય, પણ કાંઈ માનાં આણાં હોય ? મૂઠુ ખાચરનાં ઘરમાં છે તે તો આપણી મા કહેવાય ’

માધ્યોને ઘેર પહોંચ્યા ત્યા પછી ફકીરો કરપડો રાજ સાહે-
બનાં માણસોની સાથે ભટકતો હતો. મચ્છુ નદીને કિનારે કિનારે
એ બધાં ચાલતા હતા. ત્યાં તો સામે કાઠે ખાચર સાધજોનું કટક
ઉભેલું દેખ્યું. દેખીને ફકીરે પોતાનાં અને રાજસાહેબનાં
તમામ માણસોને પાછાં વાળી દીધાં. ‘ખીલ બચે એટલા
માટે હું એકલો આખા કટકને રોકીશ. મને મારવા બધા
રોકાઈ જશે. હું હવે જીંદગી જીવી ચૂક્યો છું. મને મરવા
ધાં; તમે આપણા ધણીને સંભાળો.’ એમ કહીને એણે
પોતાના વંશના જીવાનોને ઉખરડાનો માર્ગ પકડાવ્યો અને
પછી નદીને ઉભે જાંટ કાઠે ઘોઠાં દોડાવ્યો. વચ્ચે ઓરીઆનો
બાધેલ ઉંચો ધોરીઓ આવ્યો તે વટાવ્યો, પણ ખીજે જ
હમલે એક બગદાળું આવ્યું. તેમાં પડતાં ઘોડાનો પગ
ભાંગ્યો.

તરવાર કાઢીને ફકીરે એકલો ઉભો રહ્યો. સામે કાઠેથી
એ એકલવાયા ત્વામીશક્ત વીરને મજા ખાચર ધીરી ધીરીને
નિહાળી રહ્યા. ફકીરની ઘોખી ઘોખી દાઢી મૂઝ પવનના
ઝપાટામાં ફરકતી હતી. એની તરવાર ઉપર આશ્ચર્ય
સૂરજનાં કિરણ રાસ રમતાં હતાં; અને એ પડકારતો હતો
કે “હાલ્યા આવો, મજા ખાચર, હાલ્યા આવો.”

મજા ખાચરે પોતાની ફાજને કહ્યું કે “ખજાર, એના
ઉપર બંદુક છોડશો મા. ઉભા ઉભા એનાં દર્શન કરો.
આવું ફરી કેંદ્રી દેખાવના હતા! વાહ વીર! રંગ છે
તારી જનેતાને.”

પણ એવું દર્શન કરવા માટે લાખા ખાચરની પાસે આંખો નહોતી. એની નજરમાં તો ઉખરડાની કાળી કાળી રસાળી જમ્બીન રમતી હતી. એણે પોતાના માણસને ધસારો કર્યો. ગોળી છુટી, ફકીરો પડ્યો.

જખમમાંથી ખળખળ ખળખળ લોહીનો ધોરીઓ છુટ્યો, ફકીરાના શ્વાસ તૂટવા મંડ્યા. પણ છેલ્લી થડીએ એ શું કરતો હતો ? પોતાની પછેડીની ફાંટમાં ધરતીની ધુળ ભેગી કરતો હતો.

સામે કઠેથી સ્વર આવ્યો કે “એલા ફકીરા ! મરતી વખતે ચાળો ઉપડ્યો કે શું ? ”

આ કઠેથી જવાબ ઉઠ્યો : “ ના બાપ ! આ તો મારા ધણીની ધરતીને મરતો મરતો ય ખાંધી બહાં છું. ત્યાં જઇને કહીશ કે મારા ધણી ! મરતાં મરતાં યે તારી જમ્બીન લીધી છે, દીધી નથી.”

ફકીરાના રામ ઉડી ગયા. મૂળ ખાચરે એના શ્રાવણ પાસે બેસીને આંસુ પાડ્યાં. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ઉખરડાની ચપટી માટી પણ મારે હવે ન ખપે !

લીધી પણ દીધી નહીં, ધણીયું વાળો ધરા,
કમ્પી કરપડા, ફતે આંગત ફકીરીઆ.

ફકીરો કરપડાની ખાંભી અત્યારે મરણને કંઠે મોજૂદ છે.

વીસામણુ કરપડો

ધણીની ધરતી સાંચવતો સાચવતો ફકીરો કરપડો મચ્છુને કાંઠે મઝે, પણ પેતાની નીમકહલાલીનું લોહી પોતાના વંશને વારસામાં દેતો ગયો. ફકીરાની ત્રીજી પેઢીએ ઉબરડામાં વીસામણુ કરપડો થયો, અને વેળા ખાચરની ત્રીજી પેઢીએ લોજ ખાચર થયા. છ વરસના એકના એક બહાલ દીકરાનું કાઠું વૃદ્ધ વીસામણુને જળાવીને લોજના ખાપ દેવ થઈ ગયા. લોજની મા તો બહુ બહેલાં ગુજરી ગયેલાં. લોજને સાંભરતું યે નહીં હેય કે માનું મોહું કેવું હશે !

લોજને એક કમરીબાઈ નામે બહેન હતાં, તે જામનગર જાયે દહીરા ગામના દરબાર સાદુલ ધાધલન વરમાં હતાં. લોકો કહેતાં કે “કમરીબાઈ તો વડ્ડીનો અવતાર છે !”

ખાપુ ગુજરાના ખખર પરતાં કમરીબાઈએ સાદુલ ધાધલને કહ્યું કે “કાઠી, મારા ખાપનું ગામલડું છે. અને મારા લોજના મોઠામા હજી દુધીઆ દાંત છે ! એને મારા ખીત્રાઈ જીવતો નહીં રહેવા અપે. માટે હાલો, આપણે ઉબરડે જઈને રહીએ. ”

પણ શાદુલ ધાધલ પોતાનો ગરાસ રજાવીને કાંઈ અથે ? કમરીબાઈ એકલાં ચાલી નીકળ્યાં. ઉબરડે આવીને લોજનું મોટો કરવા મંડ્યાં.

ત્યાં તો ખંડેનને પણ સ્વર્ગપરતું તેડું આવ્યું. ખંડેન મરવા સૂતાં, પણ જીવ કેમય જાય નહીં. આપા બીસામણે ઢાલીઆ પાસે બેસીને પૂછ્યું “ખંડેન ! તું તે વડ્ડીનો અવતાર ! અને જીવ કેમ જાતો નર્થ ? ”

ખંડેને જવાબ દીધો, ‘કાકા ! મારા લોજનું શું થાયે ? ”

“ કાં મા ! લોજની શીકર શેની ! એની રખેવાળી કરનારા એના બે કાકા છે ને ! ”

“ વીસામણ કાકા, લોજ મરે તો ગરાસ કેને જાય ? ”

“ એના કાકાને. ”

“ બસ ! સમજયા બાપ ? ”

“ સમજ્યો બેટા ! લે ત્યારે સાંભળ ! લોજ ૨ દી’ મરશે, તે દી’ સ્વર્ગપરને મારગે ઉમરડાનો એકેએક કરપડો બે ડગલાં લોજની મોઢા આગળ માંડશે. માટે મારા બાપ ! તારા જીવને સદ્ગતિ કર ! ”

કમરીબાઈના પ્રાણ એટલું સાંભળીને છૂટી ગયા. પણ આ બધી વાતો લોજ ખાચરના પિત્રાઈએને કાને ગઈ. એ બધાને પગથી માથા સુધી ઝાળ થઈ. લોજને ટુકો જ કરવો ” એવો મનપૂર્વક ઘડાયો.

ખંડેન ગઈ એટલે તો ઢરબારગઢ ઝંખો પડી ગયો. બીસામણ ડાસાએ ચોરમમાં આવીને જોયું તો એળીધો

અમલી ગયેલો, ચાકળા ચંદરવા વીંખાઈ ગયેલા, અને
માંડનાં વાસણુ કાળાં મસઃ

“ મારા બાળારાજના ચોરડા આમ રાખજતા કેમ
રખાય ! ગઢની આખરૂના કાંકરા થઈ જાયને ! ” એમ
વચાર કરીને એણે આઠ વરસના લોજનો વીવા' કયો.
એકાદ ગામની ચૈદ વરસની રંભા જેવી કાઠીઆણી આણી.
જુવાન કાઠીઆણી પોતાના ઘરની માંડ છાંડ કરવામાં
લલ્લીન બની ગઈ. ઘણી ડેવડો છે એ ધ્યાન કરવાનું.
જાન એને રહું નહીં.

એંશી એંશી વરસના બે કરપડાને આપા વીસામણે
ડેલીએ એકી કરવા બિસાઈયા. રોજ સવારે ગઢમાંથી છાડી
આવીને લોટના બે જગણ્યાં. સુંડા ડેલીએ મૂકી જાય, ને
બેથ કરપડા એમાંથી આખો દિવસ સાધુ પ્રાણાણને જાલીયું.
જાલીયું લોટ અ.પે. ગઢમાં એક કૂતરું પણ બે છુટ્ટા કર-
પડાની રજ વગર પેસી ન શકે !

વીસામણ કરપડાને જીવો નામે એક દીકરો હતો. એ
જીવો અને કરપડાના બીજા સત્તર તેવતેવડ જુવાનો સવાર
પડે ત્યારથી લોજભાઈને વીંટી લ્યે, તે રાતે સૂવા ટાણે
નોખા પડે.

પિત્રાઈએને તો હજાર વાતે પણ વેર કરવું હતું.
જેવાનાં વોઠાં લઈને લોજની સ્ત્રીએ એ લોજવા મંડયા,
એટલે એક દિવસ વીસામણ કરપડે બધાં વોઠાં બાંધી દીધાં.

પિત્રાઈઓએ ધ્રાંગધ્રાના રાજ સાહેબ પાસે જઈને લાલચ લીધી કે “ જો ભોજને ઠેકાણું કરો, તો અમારો અરથ ગરાસ તમને આપીએ. ”

રાજસાહેબ મનુષ્યા વીસામણ કરપડાને ‘વીસામણ કાકા’ કહી બોલાવતા. મોરબી અને ધ્રાંગધ્રા વચ્ચે મીડાના અગર માટે જ્યારે તકરાર પડી હતી ત્યારે રાજસાહેબને જો કોઈએ જીતાવ્યા હોય તો તે વીસામણ કાકાએ. વીસામણ કાકા કરપડાઓનાં માથાં લઈને રાજસાહેબની બહારે ગયેલા.

રાજસાહેબે વીસામણ કાકાને ધ્રાંગધ્રે તેડાવી લીધા. કાકાની ઘોડીને ગઢની માંદગી થોડારમાં બંધાવી લીધી. ડેલીની મેડી ઉપર જ કાકાને સીસમનો ઢાલીઓ બનાવી લીધો. પોતાની થાળીમાં જ કાકાને જમાડવા મંડયા. કોઈ રાજના જેવી કાકાની ચાકરી થવા લાગી. પણ કાકાને કયાંય રેઢા ન મૂકે. કાકા કેલી બન્યા.

બીજી તરફથી રાજસાહેબે ત્રણસો બંદુકદારોને તૈયાર કરી એક દિવસ સોપો પડ્યો ઉગરડામાં પેસાડી દીધા. બંદુકદારો ભોજના પિત્રાઈની ડેલીમાં સંતાઈ ગયા.

સવાર પડ્યું. બળાવાડમાં તલનાં ઓથડાં ખંખેરવાનાં હતાં તેથી ભોજ બાપુને પોલ બળાવાડે પધારવાનું કહી ગયો. અઠાર જુવાનજોડા કરપડાની વચ્ચે વીંટાઈને ભોજ બળાવાડે ગયો. ગમ ખાલી થયું. દેવને કંવું હશે તે સવારે બહેલો એક બાવો ભોજના પિત્રાઈઓની ડેલીએ લોટ

માગવા ગયો. ત્યાં એણે દાઢીવાળા ત્રણસો ખંડુકદાર દેખ્યા.
ખળાવાડે જઈને ખાતમી દીધી.

જીવો કરડો આખી રમત કળી ગયો. લોજ ખાચરના
માજણીયાત ખોડા રાસળીઆને બોલાવ્યો. બે ઘોડાં મગાવ્યાં
રાસળીઆને કહ્યું કે “ લોજભાઈને તાળડતોળ ગોસળ
પહોંચાડી એના સાસરને સોંપી આવ. જોજે હો, તારો
ધણી છે. ”

ખોડો લોજ બાપુને લઈ ગોસળ આણ્યો ગોસળ સાચ-
લાનું ગામ હતું.”

પોતાના સત્તરે ભેટખંધોને ખગરદાર કરીને જીવો
પાછલી ખારીએથી પોતાને ફળીએ આવ્યો. પોતાના ફળી
અને લોજખાચરના ફળી વચ્ચે એક ખારી હતી તેમાં થઈને
ભોજભાઈની રેલીએ આવ્યો. આવીને એની વરસના ગંચ
કરપડાના ડાનમાં વાત કહી કે “ ત્રણસો ખરકંદાજ આવી
પહોંચ્યા છે. લોજભાઈને તો ગોસળ ભેળા કર્યાં પણ આ-
ઈનું શું થશે ? આઈને મારે ચોરડે જઈને ગોસળ મોક-
લાવી દઉં ? ભલે પછી એ કમજતો આવીને ગઢના
ગાભા વીંખવા હોય તો વીંખી જાય.”

બેય બુઢાઓએ ઘોળાં ઘોળાં માથાં ધુણાવ્યાં. બેય જણા
ખોટ્યા કે “ નારે આપ ! આપડી આઈએ જાતઆટલી
મહેનતે ચોરડા શણગાર્યા એ કાંઈ રેડા મેઢરા ? આઈ
આપડી આંસુડા પાડી પાડીને અધી જ થઈ જાય ને ! ”

“પણ હું કહું છું ના ! આઈને હું લઈ જાઉં છું.”

તરવાર ખેંચીને લાલચોળ આંખ કરી એંસી વરસના એ ડોસા બેઠ્યા, “જીત્રા, અમનં જાહી તેં નથી બેસાડ્યા; મારે બાપે બેસાડયા છે. એ આવશે ને કહેશે તો ઉઠશું. બાકી તો આંહીજ મરશું. ગઢમાંથી એક માટલું પણ ખીજે ક્યાંય નહીં ફેરવવા દઈએ. એંસી વરશે શું દાઢીમાં ધુળ ઘાલશું ? ”

જીવો ચાલ્યો ગયો. હવે ધીંગાણા વિના ખીજો ઉપાય ન રહ્યા. અઢારે જણા વરરાજા બનીને ઉઘાડી તરવારે ગામમાં ચાલ્યા. મોખરે જીવો ચાલતો હતો. ત્યાં તો સત્તર જણામાંથી એક સાવજ જેવો જુવાન દોડીને મોઢા આગળ થયો. જીવો કહે “કેમ બહા ? ”

“કેમ શું વળી ? તું મોટો, ને હું શું નાનો છું ? ચહેલી ગોળી તો હું ઝીલીશ.”

ત્યાં તો ધડીંગ ! ધડીંગ ! ધડીંગ ! કરતી ત્રણસો ગોળીઓ સામેથી છુટી. પણ રામ રાખે એને કેણ ચાખે ? અઢાર જણમાંથી એક લાખાને પગે જ જાગમ થયો. એક ગાય અને એક પતીઆરી ઘવાણું બાકીના સત્તરે મરદોએ એ ધૂમાડાના ગોટેગોટની અંદર ઉઘાડી તરવારે દોટ મૂકી. ત્રણસે બરકંદાએને ડેલીમાં દાખી લીધા. ફરીવાર બંદુકો ચરાય ત્યાં તો અઢાર તરવારો જેમ પાકડ શેરડી વાઢે તેમ ત્રણસો જણાની કાયા ને વાઢવા મંડી. ડેલીમાં એક સીદી ને જીવો કરપડો મડાણા ને ડેલી મહાર લાખો એક

સિપાઈને પછાડી માથે ચડી બેઠો. દુશ્મનોનો ચોથ વળે
ગયો. બચ્યા તે લાગી છુટ્યા.

ઘવાયેલો વાઘ જેમ વકરી જાય, તેમ લાખો પણ અનૂને
ચડ્યો. એ દોડ્યો દુશ્મનોના ઓરડા ઉપર. ઓરડાની
ઝોસરીમાં દુશ્મનોના બે છોકરાં કીનખાપનાં ઘોડી-
આમાં સૂતાં હતાં. બીજાં સાઠાં. મેલાં ઘોડીઓમાં દાસી-
ઓનાં બે છોકરાં સૂતેલાં. લાખાની ત્રાડ સાંભળીને ઠાઠીઆ-
ણીઓ તો ઓરડામાં ભરાઈ ગઈ. પણ રંગ છે દાસીઓને !
એણે તરત જ પોતાના છોકરાઓને કીનખાપનાં ઘોડીઆમાં
સુવાડી દીધા, અને દરબારના કુંવરોને પોતાના છોકરાની
જગ્યાએ સુવાડ્યા.

કળભૈરવ જેવો લાખો ત્યાં પહોંચ્યો. જમને કીનખા-
પના ઘોડીઆમાં પોઢેલા બાળકોને છેદી નાખ્યાં. ઠાઠીઆણીઓ
અને દાસીઓની રડારોળ થઈ રહી. એ કાળી કીકીઓ રી
સાંભળીને જીવો કરપટો દોડતો આવ્યો. છોકરાંને હજીએલ
જોઈને જીવાંચ કહ્યું, “ધિક લાખા ! લોહીનો આટલો બધો
તરસ્યો ! આ આપણાં માયું નથી ? એનાં છોકરાં આપણું
ભાંડુ નહીં ? આ તે કેને મારી નાખ્યા ? લાગી જ પાપીઆ !”

લાખાને બહાર કાઢ્યો. ત્યાં સુધી દાસીઓએ આંસુ
રોડી રાખ્યાં હતાં. પછી ન પહેવાયું. પોતાનાં બે ગલુડાંને
મરેલાં લાગીને એણે છાતું રોઈ લીધું.

જીવો કહે કે “રંગ છે તમને ! તમે જ સાચી સતી-
જનેતા ! જહેને, હવે ફડકો રાખશો મ. હું ઉલો છું.”

એ જ વખતે વેલડાં જોડાવીને જીવાએ એ બધી બાઈ-
ઓને બગડ મોકલવી રીધી. ત્યાર પછી આ વંશ બગડમાં જ
ચાલ્યો છે. પાછા કદી એ ઉખરડે આવ્યા જ નથી.

ધ્રાંગધ્રાના બરકંદાએ લાગી નીકળ્યા પછી કરપડાઓને
બહીક લાગી કે હમણાં ધ્રાંગધ્રાની તોપો આવી પહોંચશે.
તેથી ઉખરડું છોડી અઢારે જણા ગોસળ ચાલ્યા ગયા.

હવે જે રાત્રે ધ્રાંગધ્રાના બરકંદાએ ઉખરડામાં દાખલ
થયા તે રાત્રે ધ્રાંગધ્રામાં શું બન્યું ? ડહીને માથે મેડી
જોપર મખમલના ગાડલમાં વીસામણ કરપડો સૂતેલ છે.
પણ એને ઉંઘ આવતી નથી. એના મનમાં અફરડા આફ-
રડા થડકારા થવા લગ્યા. મનમાં થયું કે અત્યારે ને અત્યારે
ચડી નીકળું.

પણ એની ઘોડી ક્યાં ? દરવજે જીવા જમાદારની
ઘોડી હતી. જીવાને એણે કહ્યું કે “ભાઈ, મારી ઘોડી
લાવો ”

“વીસામણ કાકા, હવે રામ રામ કરો.”

“કાં બાપ ? ”

“ઘોડી ચે મળે નહીં, ને તમારાથી ચે નીકળાય નહીં.
મારો રોટલો તુટે, મારા હાથમાં બેડી પડે.”

વીસામણ કરપડાએ જીવાને મોઢેથી બધી વાત બણી.
અત્યાર લગીમાં તો ઉખરડાનો બાળ-ધણી જમદારે પહોં-

ચો। હશે એવી ગણતરી એણે કરી લીધી. ખુદ્દાની આંખમાં જળજળીયાં આવ્યાં. કપાળમાં મોતની કરચલી પડી ગઈ.

“એ જીવા ! એ બાપ ! કેમે ચ કરીને જાવા દે ? મારું જીવ્યું ધુળ થઈ જાય છે.”

“ખતે જ નહીં.”

ડોસો કરગરવા લાગ્યો. એના હૈયામાંથી નીમકહલાલી રેતી હતી. જીવાએ નીમકહલાલી અનુભવી હતી ડોસાના કાલાવાલાએ એની છાતી પણ પીગળાવી. પોતાના ભાણેજને બોલાવી એણે પોતાનો ઘોડો મગાવ્યો. વીસામણ કરપડાને ઘોડે બેસાડી, લગામ ભાણેજના હાથમાં સોંપી. જ્યાં સવાર પડે ત્યાં કરપડાને નીચે ઉતારી તાબડતોબ પાછા આવવાની ભાણેજને ભલામણ કરી.

“કાકા, જોજો હો, મારાં છોકરાં ન રહ્યાવતા”

“હો બાપ !”

વીસામણ કરપડો ચાડ્યો. સવાર પડ્યું એટલે ડોસાને હેઠે ઉતારીને ડોડા પાછો વળી નીકળ્યો. પણ હવે તો ઉખરડું ક્યાં આવ્યું રહ્યું. એંશી વરસનો ડોસો આજ આકૃતના ખખર સાંભળીને જ અર્ધો તો મરી ગયો છે. ફડકો પડવાથી એની કેડ લાંગી ગઈ છે. વળી અંગ ઉપર બાહુ, તરવાર અને અપ્રીણના ખડીયાનો ભાર છે. ડોસો

હાલતો જય છે, નિસાસા નાખતો જય છે, ને ઘડી ઘડી
પોરો ખાતો જય છે.

વચમાં સુંદરી ગામ આવ્યું. સુંદરીમાં પોતાનો ઓળખીતો એક ચારણ રહેતો હતો. ચારણને એણે ખૂબ ખવરાવેલું. ત્યાં એ ઘોડું માગવા ગયો. ચારણે ઘોડું તો ન દીધું, પણ ઉલટો જાકારો દીધો. દુઃખી કાઠી ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક વાણીઓ ને એક ગરાસીઓ મળ્યા. વાણીઆની રાંગમાં ગરાસીઆની ઘોડી રમતી આવતી હતી. ગરાસીઆએ કહ્યું.

“અરે વીસામણ કાકા, આમ પગપાળા કાં ?”

“બાપ, ઘોડી મને પાડીને લાગી ગઈ. મને વાગ્યું છે. ચલાતું નથી. સામે ગામ પહોંચાય તો ઘોડું લઈ લઉં !”

ઘોડી ગરાસીઆની હતી. ગરાસીઆ કહે “શેઠ ઉતરો. કાકાને સામે ગામ પહોંચાડવા પડશે.”

ઘોડી ઉપર રાંગ વાળીને વીસામણે ઘોડીના ડેમામાં એડી મારી. ઘોડી ચાલી નીકળી. રજપૂતનું મોં ફાટ્યું રહ્યું. એ બોલ્યો કે “કાકા, દગો ?”

ચાલતી ઘોડીએ ડાસો કહેતો ગયો કે “બા, ફિકર કરશો મા. કાલ સવાળે તમારી ઘોડી પાછી પહોંચાડીશ. આજ તો દગો કહો તો દગો !”

એમ કહીને વીસામણ કરપડે ઘોડીને ંહેવી મૂકી. બપોરે હિમરડે આવ્યો. બધા સમાચાર લઈને ગોસળ ગયો. ત્યાંથી અઢારે બુવાનોને લઈ ગીરમાં ગયો. ત્યાંથી જેતપુર દરબાર મૂળુવાળાની મદદથી ધ્રાંગધ્રા સામે બહારવટું માંડયું.

*

*

*

*

કરપડાના બહારવટાએ ધ્રાંગધ્રાને ડોલાવી નાખ્યું. આખરે જીવા જમાદારે વિચાર કર્યો, કે “આ પાપ મારે માથે છે. મેં એને જીવતો જીવા દીધો ત્યારે આમ બન્યું ને ! એની વાંસે મારે જ મરવું જોઈએ.”

જીવો જમાદાર ઘોડે ચડ્યો. રાજ સાહેબે ધણો સમ-જાવ્યો. પણ જીવો માન્યો નહીં. પોતાની ફોજ સાથે એ હિમરડે જઈ રાત રહ્યો. સવારમાં મુકામ ઉપડ્યો ત્યારે ગાંધોનું ધણુ પહર ચરીને ઝાંગમાં દાખલ થતું હતું. ગાયોની ધમાધમીને લીધે ઘોડેસ્વારોના ઘોડા થંભી રહ્યા. ખાંચો ઘોડાને શીંગડે મારવા મંડી. એટલે સ્વારો લાલ્લં લઈને ગાયોને મારવા લાગ્યા. ગોવાળની આંખમાં આ નિર્દયતા જોઈને લોહી વરસ્યું. એ બોલ્યો કે

“ ગાયનાં શીંગ નથી ખમાતાં તો કરપડાનાં જાલાં શે’ ખમાશે ? આ પડ્યા તમારા કાકાઓ—આ સીમાડાની જાણવડીએ. જાઓને મરદ હો તો ! ”

ગોવાળને ખૂબ માર મારીને ફોજ તળાવડી તરફ આલી નીકળી. રાતે માવડું થયેલું, એટલે બહારવટીયાના

અગર તો ચોખા હતા. તળાવડીએથી એ ટુકડી નીકળી ગઈ હતી. નીકળીને સુઠામડાને પડખે લમરના ડુંગરમાં આશરો લઈ લીધો હતો.

એ ડુંગરમાં એક ઉંડું નેડું છે. ઉપરવાસ થઈને એ નેરામાં લાખલ થવાય છે. ખીજે રસ્તો નથી, ખેચ કાઠે લમ-કર ઉંચી લેખડો ઉભી છે. નિરાધાર બહારવટીઆઓને આશરો લેવા માટે જ જાણે કુદરત માતાએ આ જગ્યા બનાવી હશે !

સતર જણા એ નેરામાં બેસી ગયા. અઢારમો લાખો કરપડો નેરાએ કાંઠે એક ધાર ઉપર ચડીકો બનીને બેઠો. ત્યાં તો અઘેળી ધ્રાંગધ્રાની ગીસ્તની ખેપટ કડતી દેખાણી. લાખાને એકલા લડીને જશ લેવો હતો તેથી પોતાનાં સાથીને એણે કહ્યું કે “જા, નેરામાં જઈને હોકો ભરી આવ.”

ગીસ્ત આવી તેને લાખાએ કાંઠે જ ચંભાવી દીધી. જીવો જમાદાર એકલો અંદર ઉતર્યો. હાથમાં ભરેલી બંદુક હતી. જીવો કરપડો ઘોડી પર ચડીને હેઠવાથ ભાગવા મંડ્યો અને કહવા લાગ્યો કે “જીવો જમાદાર, તેં મારા આપને તે દી’ બચાવ્યો છે. આજ કાં એ ગણુ ભુલાવજ ?”

જીવો જમાદારે પડકારો કર્યો કે “જીવો, જે કાળે જે ધરમ ! હવે ભાગ મા; તારી ઘોડીનો આલ નીકળી પડશે.”

“તારી પાસે ભરી ખંડુક છે એટલે ડરાવતો હોઈશ-
કાં ?”

“આ લે ખંડુક” કહી. જીવા જમાદારે ખંડુક ફેંકી દીધી. બેય જીવા ખરછીએ આવ્યા. કરપડાને ઘા ખરાખર જીવા જમાદારના પેટમાં વાગ્યો. ઘોડી ઉપરથી એ લથડ્યો. પણ એક પગ પેગડામાં ભરાઈ રહ્યો. ઘોડી આંટા ફરવા મંડી. જમાદાર ઢસડાણો. કરપડે નીચે ઉતરીને જમાદારને છુટ્ટો કર્યો ત્યારે જમાદાર બેલ્યા કે “જીવા, હું” સેયદ છુ. મારી કાયા ઢસડાણી તેમ તારે બહારવટું” એ ઢસડાશે. હું” તે મફતું; પણ લાઈ, મારો છોકરો હાલ્યો આવે છે. એને બચાવજો. તારા બાપને બદલે મારો દીકરો દેજો”.

જીવો જમાદાર મરી ગયો. એના દીકરાને કરપડા અડક્યા નહીં. જીવાની દફનક્રિયા કરીને કરપડા ગોરમાં ઉતરી ગયા.

આખરે જેનપૂરના મુળવાળાએ રાજસાહેબ સાથે વિદિ કરીને કરપડાઓનું બહારવટું પાર પડાવ્યું. કરપડાને એક સો સાંતીની જમીન મળી અને લોજ ખાચરને પણ એનો ગરાસ પાછો આપાણો. અત્યારે કરપડા પોતાની જમીન ખાય છે. પણ લોજ ખાચર બીજી પેઢીએ નિર્વંશ ગયા. એટલે ધ્રાંગધ્રાએ ઉખરડાના ગરાસ લઈ લીધો છે.

જેઠો વડદર

વાળાકમાં જેતપૂર પરગણાની અંદર વાવડી ગામે જેઠો વડદર નામનો એક કાઠી રહેતો હતો. ધીંગાણાં કરવા એ એકલે પડે જ નીકળતો. કોઈ બીજાની સાથે નહોતો ચડતો. પંખણી જેવી એક ઘોડી રાખતો. ઘોડી એને પ્રાણ હતી.

એક દિવસ જેઠો મુસાફરી કરતો કરતો હોકાને દેવતા માંડવા લાડી પાસેના એક ગામડામાં ગયો. ચોરે કણબી બેઠેલા, તેઓએ કહ્યું કે “આ ગણ હાલ્યા જાઓ, આપા ! તમારા નાતીલાનું ખોરડું આવે છે ત્યાં હાલ્યા જાઓ.”

નાતીલો વડરો કાઠાં હતો. જેઠો ત્યાં જઈને જુએ તો કાઠીઆણી ફળીમાં બેઠી બેઠી અકકેક મહિનાની બે વાછડીને છાશ પાતી હતી. પાતા પાતાં, માઈની આખમાંથી પાણી ચાલ્યાં જતાં હતાં, ને પારેવડી જેવી બે વાછડી પોકાર હતી.

જેઠો બેઠો. કાઠીઆણીને બહેન કહીને બોલાવી: “બહેન, શીદ આંસુ પાડજ, આપ ?”

બહેન બોલી, “ભાઈ, વળાની વાંર આવીને જામનો માલ વાળી ગઈ. સાથે મારી બે ગાવડીયું પણ ગઈ. આ એક મહિનાનાં એનાં બચલાં હવે ઝુરી ઝુરીને મરશે, એ દુઃખે રાણું આવે છે.”

ત્યાં તો રોટલાનું ટાણું થયું. કાઠીએ મહેમાનને કહ્યું કે “હો આપા, રોટલા ખાવા.”

જેઠાએ ઘોડીને ત ત ખેંચતાં ખેંચતાં કહ્યું કે “આને મેં ખેંચે કહી છે. હવે તો એની ગાવડીયું લઇને આવીશ ત્યારે રોટલા જમીશ.”

એમ કહીને કાઠી ભૂખ્યો ને તરસ્યો ચાલી નીકળ્યો, વાને વેગે વળે આવ્યો. વળામાં લાખો ગોવાળીઓ અને કાંથડ ગોવાળીઓ ન મના એ કાઠી રાજની નોકરી કરતા હતા. લાખા ગોવાળીઓને કાઠીએ ઘોડી ખાંધીને જેઠો દરબારમાં ગયો. ત્યાર પછી રોટલો કાચરા વચ્ચે મેડા હતા. બીજા કાઠીને ન આજખતે જોવા જેઠાએ ગોવાળીઓએને રામરામ કયાં.

લાખો ગોવાળીઓ ખેડ્યો, “રામ, હા જેઠા, રામ ! દરબારને રામરામ કર.”

“દરબારને ચ રામ રામ ” એમ ઘોડીને જેઠે ખેંચે વ ડહી ઉચા હથ કયાં. એને વળી દરબાર શું ? સહુ દરબાર !

જેઠાએ કાઠીની એ ગાયોની વાત કહી કહ્યું કે “મોરલા જેવી એની વાછડીયું ધાડે નાખે છે; અને બાઈ બાપડી ચોધાર પાણીડાં પાડે છે.”

“તે એમાં તું શેના જય લેવા આવ્યો છો, જેઠા ?” કાંથડ ગોવાળીએ મેણું માયું. કાંથડ કાઠલ મિત્ર-જનો હતા.

“જશ તો પહેલો તમને મળશે, કાંથડ ! જરા વિચાર કરો કે કાગડો કાગડાની માટી ખાય નહીં.”

કાંથડ બોલ્યો. “જેઠા, તું તારે કરતો હો તે કર. પારસી વાતુંમાં શું કામ પડછ ?”

“મેં એને ખડેન કીધી છે.”

“ખધી ચ ખડેનો ! સમજ્યા જેવી !”

ખધીય ખડેનો ! સમજ્યા જેવી ! એ વેણ જેઠાના કાળજમાં ખરછી જેવું થતી ગયું. એ પછો ફર્યો. ઘોડી છોડી. રાંગ વાળી. હાથે બેઠેલો ત્યાં આવ્યો. એની સામે ઉભા રહીને હાકલ કરી કે “લાગા ! કાંથડ ! મારા મોઢામ નવાસ છે. ગાવડીડું પટેંગાડું ત્યારેજ અન્ન જળ લડું હવે તો તું દેવા આવીશ ત્યારેજ લઈશ. હવે વળ ની સીમ સંભાળવા વહેલા આવજો.”

ઉપવાગી કાઠી ચાલી નીકળ્યો. પાછળ વળાના બસો ઘોડેસ્વારની વાર ચડી. જેઠાની ઘોડી તરતર તરતર કરતી ખૂબ છેટું રાખતી આવે છે. છેટે જઈને ઘોડીને લોચ ખવરાવીને જેઠા ગરાબર ગોવાળીઆની ફાજને પડખે ચડે છે, પાછળના અકકક સ્વારને ખરછી સારીને પાડે છે, અને પાછી તેતરની જેમ ઝડપ કરીને ઘોડી છેટું પાતી રહે છે. એવી રીતે એણે પાંચ જણના પ્રાણ લીધા. પણ એનાં પાંચ ઓઈફડ ધા પણ કરી શકેયું નહીં.

પછી એણે ઘોડીને આડી લીધી. લાખાને હાકલ કરી કે “ તારૂં લાખણકું સંભાળવા આવજે.”

જેઠા લાખણકું પહોંચ્યો. એકાદ એડુંને બરછી મારી માખી સીમનાં સાંતી બંધ કરાવ્યાં. થાકેલી ઘોડીને ગામ-થી આધે એક ધાર હથર લઇ ગયો. પલાણુ ઉતારીને પછે-લેલી ઘોડીને પવન નાંખવા મંડ્યો. એને ખાત્રી હતી કે લાખો હમણાં ગયો લાવશે.”

ગાયો લઇને લાખો આવ્યો. ગામો જેઠાને સોંપી દીધી. ગાયો લઇને જેઠે રાત્રે ખેડેનને ઘેર જઈ વાળુ કયું.

ચોમલો ચાવડો

ભડલીમાં ઓઘડ ખાચરનું રાજ હતું. ઓઘડ ખાચરની નોકરીમાં રઘો ચાવડો નામનો કાઠી પોતાના પથસંચારે સ્વારો લઈને રહ્યો હતો.

છરીએ રાઘો ચાવડો, કટારીએ અમરેશ;
વણુ થોથે પથસંચારે, દશે બધે દેશ.

અમરસિંહજી રાણા જેમ કટારી વાપરી જાણતા હતા. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને જેમ ધનુષ્ય બણુ ફાવી ગયાં હતા. તેમ રાઘો ચાવડાને હાથ પણુ છરી વાપરવામાં જાણી ગયો હતો.

એક દિવસ રાઘો ચાવડો પોતાના માણસોને લઈને ફેરે નીકળ્યો હતો. ભાવનગરથી થોડે આવે મુકામ કરીને એણે પોતાના દીકરા ચોમલો ચાવડાને અને બીજા કે જણાને મીઠાઈ લેવા ગામમાં મોકલ્યા.

આંખા ચોકમાં કંદોઈની એક દુકાને ઉભો ઉભો ચોમલો મુખડું જોખાવે છે, અને સામી હારની એક કાપડની દુકાનમાં બેઠો બેઠો કેઈ એક અમીર કાપડ વેતરાવે છે. ચોમલોએ કંદોઈને પૂછ્યું કે “આ કેણુ કે?”

કંદોઈ કહે “એ જેઠો વડદર, મહારાજ વજેસંગજીનો જમણો હાથ.”

જેઠા વડદર ! ચોમલાને ખખર હતી કે જેઠા વડદર
કાણુ !

ત્યાં તો વળી કંદોઈએ હુહો લલકાર્યો:—

જમ વડદર જેઠા તણા ઘટ ઠાઈ લાગ્યા ધા,
ખાળ્યો ભવ ખાધા, રાઘડો હુંઠો રહ્યો.

“ એ ભાઈ ! લાઠીના ધીંગાણામાં ચોલ્યા રક્ષસ જેવા
રાધા ચાવડાતું કાંડું પાડીને જન્મારાભરનો હુંઠો કરી મૂક-
નાર એ જેઠા વડદર ! ”

પોતના ખાપતું કાંડું પાડનારને ચોમલો નજરેનજર
એમો. અત્યાર સુધી ચોમલો એટલો નવાલો હતો કે ખાપ
એને બોલાવતો નહીં. એની સામે જોતો નહીં. ચોમલાએ
જાણ્યું કે લાગ આવ્યો છે. સૂખડું પડતું મૂંઝીને એ સામી
દુકાને પહોંચ્યો, ને કહ્યું: “ જેઠા, માટી થા ! ”

જેઠા જ્યાં ઉંચું જોવા જાય ત્યાં તો ચોમલો તરવાર
ડંકાડી. જેઠા પડ્યો, ખજારમાં હાહાકાર થઈ ગયો. વાણી-
આઓએ દુકાનનાં બારણાં ખીડવા માંડ્યાં. ચોમલો લોહી-
આળી તલવાર લઈને ડીબી ખજારે ભાગ્યો. દુકાન ઉપર
હલા હલા વાણીના પોકાર કરવા માંડ્યા કે “ પકડો !
પકડો ! ખૂન ! ખૂન ! ”

ચોમલો દરબારગઢની અંદર સડેડાટ કરતો ચાલ્યો
અંધો. સામેની મેડીમાં જ નાનીઆ રાણી બેઠેલાં. ઢોડીને

ચોમલે હાંકતે શ્વાસે નાનીબાના બોળા આગળ તરવાર
ધરી દીધી.

નાનીબા તો બેઠ રહ્યાં કે આ મું કોતુક ! સોળ વર-
સનો છોકરો ! મૂછનો દોરો હજી કુટયે નથી ! કાલે જ
માનું ધાવણ મૂક્યું હોય એવું રૂંડું મડોં ! અને આ
લોહી ! પૂછ્યું કે “ એલા છોકરા, કેણુ છો ? ”

હાંકતી છાતીએ ચોમલો બોલ્યો કે “ હું ચોમલો-
રાધો આવડો મારો બાપ-જેઠા વડદને મેં માર્યો-બાપનું
વેર લીધું-તમારે ચરણે માવી ! ”

ત્યાં તો જેઠા વડદરના એકસો મળ્યાણી એવી ! એલી !
કરતા આવી પહેચ્યા. મહારાજા વરેમંજી નીચે ઉતર્યા.
મહારાજા રાણીને કહે કે “ ચારને જાણી ઘ. ”

રાણી કહે “ હવે બસ ! તો તો મારે શાણુ
આવ્યો છે. વળી એણે તો એના બાપનું વેર લીધું છે.
એમાં ચાર શેનો ? ”

પોતાની જમણી બુજા જેવા જેસને જોઈ બેસનાર
મહારાજાએ એજ વખતે ચોમલાને માથે ભારે કિંમતનું
શેલું બંધાવ્યું અને ભાવનગરના પીનાડા સુધી એને
સાચવીને પહોંચતો કર્યો.

ત્યારથી ચોમલા ઉપર રાધાને પ્રીતિ ઉપજી.

ચાવડાએને અને હીપા કાઠીએને ભડલીમાં અણુખનાવ
ચાલ્યો આવતો હતો. હીપા પણ ઓઘડ ખાચરના નોકરો
હતા. બે ય વચ્ચે ધીંગાણું થયું. ચોમલો ચાવડો ભાવનગર
જઈને વજેસીંગજી મહારાજની નોકરીમાં રહ્યો. મહારાજે
એને તુરખા ગામ જવાઈમાં આપ્યું. આખા પ્રદેશમાં ચારે તરફ
ચોમલાનો એવા પ્રતાપ બેસી ગયો કે ભાવનગરને દરવાજે
ચોમલાની એંધાણી તરીકે જરનાં રાડાંનો એક ભારો રહેતો,
તેમાંથી એક એક રાડું લઈને જે કોઈ માણસ અસાફરી કરે
તેને કોઈ લૂટે નહીં, ઠેઠ ઠાપલી પે ન કરે.

ધીમે ધીમે ઓઘડ ખાચર કપર ભાવનગરની ભીંસ
આવવા લાગી. ઓઘડ ખાચરને એમ પણ બીક હતી કે
ચાવડાએ મને ગરાસ ખાવા નહીં આપે. મેં કાઠી મૂક્યા
છે એનું ખરાખર વેશ વાગશે. એટલે એણે ચોથ ભાગની
સરતે ભડલી ગામ ભાવનગરને કાયમ ખાતે માંડી આપ્યું.
એ બદલ એને થોડા રોકડા રૂપીઆ મળ્યા.

ચોમલો ચાવડો ગામ ગએલો. આવીને એ દરબારની
કચેરીમાં ગયો. ત્યાં તો મહારાજે મૂછે હાથ નાખીને વાત
કરી કે “ચોમલા, તારા દરબારે તો ભડલી માંડી આપ્યું.
જો આ દસ્તાવેજ.”

“એમ ? વાહ ઠીક થયું. જોઈ દસ્તાવેજ ?”

“તું અલણ શું વાંચીશ ?”

“વાંચવો નથી. હું તો ઉલ્ટો એમાં મારી સાક્ષી તરીકે
ભાલાની એંધાણી કરવા માગુ છું. હું એનો અમીર હતો.

કેઇક દિવસ ઓઘડ ખાચર તકરાર હ્યે તો મારી સાક્ષી
કામ આવેને !”

મહારાજાએ હસ્તાવેજ દીધો. ચરડ, ચરડ, ચરડ, કરીને
ચોમલે કાગળીયો ચીરી નાખ્યો.

“હાં ! હાં ! હાં ! ચોમલ ! આ શું ?” મહારાજા આંખ
બહલીને બોલી ઉઠ્યા.

“એ ઠાકોર ! મા ઘરઘે ને દીકરો ગળ ચોખા જમે, એ
કયાંય સાંભળ્યું છે ? મુરખ ઓઘડ ખાચર મારી જનેતાને-
મારી ભડલીને માંડી દેતાં લાજ્યો નહીં ?”

આટલું બોલીને ચોમલે કચેરીમાંથી ઉત્તો થઈ ગયો.
“હ્યો મહારાજા રામ રામ” ફહીન ચાલતો થયો. કચેરીમાં
જાણે આરસનાં પૂતળાં બેઠાં હોય તેમ માણસો મ્હોં વકાસી
થંભી રહ્યા.

ચોમલો ભડલી ગયો. ઓઘડ ખાચરને ફિટકાર દીધો.
લાભજીવ બનેલ દરબાર નીચું માથું રાખીને સાંભળી રહ્યા.
ચોમલાને આકડીયું ગામ આપ્યું.

ઢેઢ-કન્યાની દુવા

તે વખતે જોહિલ કુળની રાજધાની શિહોરમાં હતી. રાજા અખેરાજ છ ગાદીએ હતા. કુંવર આતાભાઈ (વખત-સિંહજી) સોળ વરસના હતા. પરણ્યા પછી પહેલી રાતે જેમ કન્યા શરમાતી શરમાતી કંધના ઝોરડામાં આવતી હોય, તેમ જુવાની પણ આતાભાઈના અંગમાં ધીરે ધીરે પગલે પ્રવેશ કરી રહી હતી. હમુ ધુંધટ નહોતો ઉઘડ્યો.

એક દિવસ ખપોરે દરબારગઢની ડેલી ઉપરની મેડીમાં કુંવર પોઢ્યા હતા. અગાનક એ ઉંઘમાંથી ઝામડી ઉડ્ય. કઠોડામાં આવીને જુગે ત્યાં તો ડેલીએ એક બુદ્ધે આપ, અને એનાં શિકરં ધસકે ધસકે રોતાં હતાં. કુંવરે પૂછ્યું કે “એલા કોણ છે ?”

“અન્નદાતા, ઢેઢ છીએ.”

“કેમ રૂંવા છે ?”

“જાપુ, અમે આ નેસડા ગામમાં રહીએ છીએ. મારી દીકરીને ઘેલાશાને બરવાળે પરણાવી છે. આઈ નાની છે, ને જમાઈ બહુ કપાતર મળ્યો; આપડીને મારી મારીને અધ-મુઈ કરે છે. દુઃખની મારી દીકરી આંહી ભાગી આવેલી. વાંસેથી એને તેડવા આવ્યાં, તે અમે ન મોકલી એટલે લાશાના કાઠી કોડે ચડીને આવ્યા ને હમણે જ દીકરીને

ઘોડે નાખી ખરવાળે ઉપાડી ગયા. બાપુ ! મારી પારેવડી જેવી દીકરીનું શું થાશે ? અમારો કેાઈ ધણી ન મળે ?”

“ તારા ધણી બાપુ છે. રો મા. ” એમ કહીને એણે નોકરોને હુકમ કર્યો કે “ મારી ઘોડી હાજર કરો. ”

પોતે હથીઆર ધરીને નીચે ઉતર્યા. ઘોડીને પલાણ નાખવાની વાટ ન બેધ.

ઉપર ચડે ત્યાં ગઢમાંથી બાપુ અંગરજજીએ સાદ કર્યો કે “ ભાઈ, ઉભો રહે. ” આવીને ઘોડાની લગામ ખાલી લીધી.

કુંવર બોલ્યા, “ બાપુ, અત્યારે રોકો મા, આ ઢેઠની છોકરીને અને મારે ચંદુ પડે છે. ”

“ બાપ, જવાય નહીં. હું ફોજ મોકલું. ”

“ ના, મારે એકલાને જ જવું છે. ”

“ બેટા, ન જવાય. ”

“ બાપુ, છોડી દો. આપણે રાજા ! રૈયનનું રક્ષણ કરવા આપણે જાતે જ ચડવું પડે. ”

“ ના, મારા બાપ તું નહીં. ”

આતાભાઈને બાપની મરજદની હદ આવતી હોય એમ થયું. એના હોઠ ફડકવા લાગ્યા. એના મોઢા ઉપર લાલ લાલ લોહી ધસી આવ્યું. તોય બાપુ સમજ્યા નહીં.

ત્યારે એણે બાપનો હાથ ઝોટી, ઘોડીને એડી મારી કહ્યું કે “ખસી બા, ખસી બા ભગતડા ! એમ રાજ ન થાય !”

બાપ જોતા રહ્યા, રાયજો “હાં હાં” કરતો રહ્યો. આતા-ભાઈની ઘોડીને બાણે પાંખો આવી. ભાવનગર અને બરવાળાની વચ્ચે, બરાબર બળબળીઆને કાંઠે એણે કાઠીનાં ઘોડાંને પોતાની ઘોડી લેટાડી દીધી. એકલે હાથે બે કાઠી ચોદાનાં સાથે લડયા, બેયને જખમી કરી ભગાડયા, અને પોતે ઢેઢની દીકરીને પોતાની પીઠ પાછળ બેસાડી શીઠોર આવ્યા. ઢેઢડીએ ગળગળે કંઠે કહ્યું કે “અન્નદાતાજી, હું નીચ વર્ણની નાર તને શું આપું ! ખરી આંતરડીની હુવા આપું છું કે તું જ્યાં ચડીશ ત્યાં તારી ફતેહ થશે.”

ભાવનગરની ગાદી ઉપર આજ સુધી એ ઢેઢ-કન્યાની હુવા જ ફળતી હશે કે ?

મોત સાથે પ્રીતડી

આશરે ત્રણસો વરસ પહેલાં પાલીતાણાની મારીઆ-ધાર વાળી ગાંઠી દંપત્ર કાંધાળના કુંવર સવાળ ગોઢિલ સજ કરતા હતા. અઠારેક વરસની અવસ્થા હતી. લોહીના ટ્રીચે ટીપામાંથી જીવાની પૌકાર કરતી હતી કે “ મને રમવા દે; મોતની સાથે રમત રમવા દે. ” જીવાનીમાં જ મોતની સાથે પ્રીતડી બાંધવ નો એ શૌર્ય-જીવ ચાલતો હતો.

એક નિવસ કચેરીમાં દરબારના વૃદ્ધ મામાને દમ ચડ્યો. ઉધરસ ખાતાં ખાતાં મ્હોંમાંથી લાળ પડી ગઈ. સવાળએ મ્હોં મલકવીને કહ્યું કે “ અરે મામા, ગઢ-પણમાં ય માણસને જીવવું શે ગમતું હશે ? આ દમ ચડે, નાકે લીટું વહી જાય, મોઢે લાળું વરસે: એમાં હવે શી મજા પડે છે ? ”

મામા બોલ્યા કે “લાઈ, શું કરવું ? મોત આવે ત્યારે જ છુટકારો થાયને ! ”

“ મોત તો આપણે બોલાવીએ ત્યારે હાજર: જ છે ને મામા, ઈશ્વર ક્યાં આડો હાથ દેવા આવે છે ? ”

“ એ તો વાતો થાય બાપ ! કાંઈ પ્રાણ કાઢી નાખવા એ રમત વાત છે ? ”

“ ના મામા ! વાત નહીં, સાચું કરી બતાવું. લ્યો, આ પ્રતિજ્ઞા છે કે ત્રીસ વરસે મારે દેહ પાડી નાખવો. ”

આખી કચેરીમાં મ્હોં કાળાં પડી ગયાં. સહુ સમજતા હતા કે સવાળની પ્રતિજ્ઞા એટલે શું ! કાપડા મામાને તો મરવા જેવું ઘઇ પડ્યું.

સવાળનાં જ્ઞેન સાસરે હતાં ત્યાં એને ખબર પડી. જ્ઞેન ગારીઆધાર આવ્યાં. લાઇની પાસે કાપડાની માગણી કરી. લાઇ કહે “ બોલો જ્ઞેન, જે માંગો તે આપું. ”

“ લાઇ, હું માગું છું કે તું પાંચ વરસ વધુ દેહ રાખ્ય. ”

હસીને સવાળ બોલ્યા, “ અરે જ્ઞેન ! તું જીવે પાંચ વરસ વધારે જીવું તો તો તારી પાસેથી કપડું કાપું લીધું કહેવાય. મોટે જા, મારાં ત્રીસ વરસમાઝી પાંચ વરસ તને કાપડામાં કરું છું. એટલે હવે તું ત્રીસને વધારી પચીસ વરસે દેહ પાડીશ. ”

દૂશકે ને ત્રણકે રોતી રોતી જ્ઞેન ચ લી ગઈ. લાઇનું બોલ્યું કોઇથી ફરે તેમ નહોતું. જ્ઞેન લાઇન ગરામર આજ અતી. મોતની વાટ જોતાં જોતાં સવાળનાં વરસ પીવતા આવ્યાં, પણ ધીંગાણાંનું ટાણું જ ન આવે. ઘણું ધણું કેમણું જઈને મરતી કરી આવે, પણ કોઇ એની સાથે લડવા જાય નહીં. પછી પોતાના, વાવડી ગામને પાદર દુખાણીઓ નામે એક મોટો લયંકર કુવો છે, તેના ઉપર એક વેંત પહોળું પાટીડું મકાલીને પોતે પાટીઆ ઉપર ઘોડા હાંકયો; એમ

સમજીને કે પાટીઆ ઉપરથી ઘોડો લથડે, એટલે કુવામાં
કુળીને જીવ કાઢી શકાય; કારણ કે યુદ્ધ મગતું નથી; અને
આપઘાત કરવા કરતાં આવી રમત રમવામાં જ ઉકલી
જવું વધુ સારું. પણ તેમાંય ઘોડો ન લથડયો.

પછી ભાદરને કાઠેથી જેતપુરના કાઠીઓની કાઠીઆણી
ઓનું સવાળએ એક દિવસ હરણ કર્યું. બાઈએને ગારી-
આધાર લાવીને સગી ખંડેનોની રીતે રાખી.

ગરીઆધારને પાદર એક દિવસ કાઠીને ની જગી ફેજ
આવીને ઉભી રહી. સવાળ પણ રણસાજ સજ્જો હાજર
થયા. નામનામી જ પાદર કરીને કાઠીઓની ફેજ ખુલ્લે
જાગ હોવા હતી. સાંને ઉભા રહીને સવાળએ કર્યું:
“શુરવીરો ! તમે જરાબર તરવાળ વાળાને, તમારી
ફેજ સેવકોને હું તારો ઘોડો દોડાવું છું. તમારી બાઈને ને
મેં મન વચન કરાવી આ ખંડેનો ગાળી છે કે નહીં તેની
રાખીતી બતવું છું.”

એમ કાઠીને એણે કાઠીઓની ફેજ વચ્ચે પુરપાટીએ
ઘોડો નાખ્યો. ઉપર તરવારોની ઝીંક બેલી. પણ અત્યવાતી
ઘોડેસ્વાર સાવ કેરેકેરો સાંને કાઠે નીકળી ગયો. કાઠી-
ઓની તલવાર સામસામી જ અથડાળી.

અને પડખેથી ફરીવાર સવાળ બલ્યો કે “શુરવીરો !
આખા જગતની બાઈએને મેં મન વચન કરાવી આ
ખંડેન ગાળી છે કે નહીં તેની પણ સાક્ષી હવે જેતે.” એમ

કહીને પાછો ફેજ વચ્ચે ધર્યો. ખડીંગ ! ખડીંગ ! ખડીંગ !
કાઠીઓની તલવારો સામસામી અફળાણી, સવાળ
સહીસલામત પાર નીકળી આવ્યો.

પછી એ બોલ્યો, “હવે તો આવે ઉજળે લુગડે જી જીવલર
પાર કરી જાવામાં મજા છે. આવો, શુરવીરો ! રવગને
માર્ગે મને વળાવવા આવો.”

એકલો સવાળ આખી ફેજ જામે લડીને મરાણો.
આજ કવિ એનાં ગિરદ ગાય છે કે,

કાંધાઉત સંવં અખીઆત કીધી,

જુગો જુગ વંચાણી ખ્યાત બાકી.

કુવા પર હાંકીયો અસવ જીવ તરણું કરી.

મુવો વરસ પચીસે ગોહિલ માંકી.

(કાંધાજીના પુત્ર સવાળએ એવું કામ કર્યું કે એની
કીર્તિ જુગોજુગ વંચાય છે. જીવતરને તરણા જંવું ગણીને
એણે કુવા ઉપર ઘોડો હાંક્યો, અને બાબરે પચીસ વરસે
એ મર્યો.)

ઝાલા ભાઈઓ

લેતર પણ ટાંપે નહીં, બીતાં ફરે બાજ,
રામ સરીખાં રાજ કીધાં તેં તો કુંભડા.
ભાભણીયું વગટે ભમે, હેયે હીંદને હાર
જેવો પો'રો રામરો, (એવી) કુંભાણની વાર

ગોંડળની ગાદી ઉપર એવા રાજા કુંભાણ રાજ કરે. આખા સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવી આવીને શુરવીરો ભા કુંભાણની ચકરી લેતા. બીજાં રાજાને કંઠે તો રત્નાકર ઉછળી ઉછળીને સાચાં મોતીની પાળ બાંધતો હશે; ગોંડળને પાદર એ ફરીઓ તો નહોતો. પણ સૌરાષ્ટ્ર રૂપી રત્નાકરનાં સજીવન મોતી એની મેળે મેળે ભા કુંભાણે ચરણે આવી પડ્યાં. વાંકાનેર તામે લુણસરનો કલોણ, લીંબડી તામે બલાળાનો ભીમણ ઝાલો ને જૈના ત્રણ ત્રણ ભાઈ: એમાંથી કેને કુંભાણના શિરપેચનો કેહિનૂર કહેવો? ને કેને એના કંઠ-હારનાં મોતી કહેવાં?

પ્રથમ-બલાળાના સૂબળા ઝાલા બાજના લીંબડી ઠાકોર દૌલતસિંહજીના વડવા. ગાયકવાડની તીજેરી એક વાર અમરેલીથી વડોદરે ભાતી હતી. સુબળાએ તીજેરી લુટી. દત્તેસિંહરાવની ફાજ આવી. હારીને સૂબળાએ ગોંડળનો આશરો લીધો. એની ત્રીજ પેઠીએ બે પૌત્રો પાડ્યા; હરિભાઈ અને વખતસિંહજી.

એક વખત ગોંડળના કાળજી સરખા ધોરાજી નગર ઉપર જુનાગઢના બાબીઓએ હલ્લો કર્યો. ધોરાજી સર કેયું. ગોંડળથી કુંભાજીની ફોજ ચડી. મારગમાં હરિભાઈ ઝાલાની ઘોડી વેગ કરીને ભા કુંભાના કામદારના રથની સાથે ભટકાણી. કામદારે વેણ કાઢ્યું કે “હં કયો માટી નવાબનો નેજો પાડવા આકળો થઇ ગયો છે ?”

પાછું ફરીને જુવે ત્યાં તો હરિભાઈ. ધીરેક રહીએ હરિભાઈએ જવાબ દીધો કે “હા, બા ! નેજો પાડ્યું તો ચ અમે ક્ષત્રી છીએ. એમાં શી નવાઈ ?” કામદાર શરમાઈ ગયા.

આથે ગયા ત્યાં જ મારગ ફાટયા. જોય ધોરાજી જતા હતા. જોશીએ કહ્યું કે ‘બાપુ ! શુકન લાંબે મારગે છે.”

હરિભાઈ બોલ્યો, “બાપુ, શુકન અપશુકન તો બાયડીના અધરણીમાં જોવાય, મરદ મરવા હાલે ત્યારે નહીં.”

ભા કુંભો ફોજ લઈને લાંબે માગે ચાલ્યા, અને હરિભાઈએ એના ઘોડેસ્વારો સાથે ટુંકે રસ્તે વેગ કરવા માંડ્યો. સવાર પડ્યું ત્યાં ધોરાજીને પાદર પહોંચ્યા. હજી અંધારું હતું. હરિભાઈએ થોડે ઘોડે ભીંસ કરી. જુનાગઢનો નેજો પાડ્યો. બાબીનું સૈન્ય ગાફલ બની પડ્યું હતું. કેટલાય ભાગ્યા, કેટલાય ધવાયા. ગઢ ખાલી થયો. પણ હરિભાઈ તો ઘામાં વેતરામ ગયો. એનો એકેએક આદમી કપાઈ ગયો.

હરિભાઈ વિચાર કરે છે કે “શું કરું ! કુંભાનું કટક હજી કયારે પહોંચશે ? શત્રુઓ પાછા આવી જશે તો ?”

એના હૈયામાં હરિ જાગ્યા. એને સૂઝયું કે ગોંડળનો વાવટો ગઢ ઉપર ખડો કરે. વાવટો દેખીને શત્રુઓ સ્તમ્ભસ્થે કે ગઢમાં ગોંડળની મેટી સેના આવી પડી છે.

નેજે હાથમાં ધરીને હરિભાઈ બેઠો. એના શરીરમાંથી લોહી ખાલી થતું હતું. હાથ પત્ત લાંગવા લાગ્યા. માથું ચક્ર ફરવા લાગ્યું. આંખે અંધારાં ઉતર્યાં. પણ નેજે ! ધણીનો નેજે ઝેણું ન છોડ્યો. ટટ્ટાર ઉભો રાખ્યો. કુંભાજીની ફેજ આવી પહોંચી. આવેથી ગોંડળનો વાવટો ઉડતો જાયો. કિલ્લામાં આવે ત્યાં તે હરિભાઈને ભાળ્યો. “ભાપુ ! આ તમારો નેજો.” એટલું કહેતાંજ હરિભાઈના ગ્રાણુ ત્યાંજ છુટી ગયા. આજે ત્યાં નદીને કાંઠે એની દેરી છે.

ભા કુંભાજીએ ઝાલાલાઈએને સોલડી અને શુંકાળુ નામનાં બે ગામ દીધાં. બીજી બાજુથી આંહી બલાળાનો ગરાસ લીંબડીએ દબાવી દીધો.

(૨)

ભા કુંભાજી કાઠીઓની જમીન બહુ દબાવવા લાગ્યા. બીલખાનો વીરોવાળો કાઠી આઠસે ઘોડે ગોંડળ ઉપર ગયો, અને ગોંડળનાં ઢાર વાળીને પાછો વળ્યો. કુંભાજીએ ચોતાના સાળાને ત્રણસો સ્વારો આપી બહાર કરવા મોકલ્યો. ત્યાં તે સીંધુડો : “સાંભળીને ; હરિભાઈના ભાઈ વખતસિંહ પણ ચઢ્યા. ભા કુંભો કહે “વખતસિંહ ! જરૂર નથી. ત્રણસો ઘોડાં ગયાં છે.”

“ભા કુંભા ! હું આવો ! એ ત્રણસોમાં હું નહોતો એવું જે દી' જગત્ સાંભળે તે દી' લીંબડી લાગે. ”

એટલું કહીને વખતસિંહ પોતાના કુંભા ખવાસની સાથે ચાલી નીકળ્યો. પાદરમાં લુણાજી નામનો એક જુવાન બેઠેલો સામે મળ્યો. એને કાંઠે મીઠળ ખાંધ્યો હતો, અંજે અટલસની આંગડી હતી, અને આગલી રાતે પથારીમાંથી લાગેલી સુવાસ એના વસ્ત્રમાંથી ધીરી ધીરી મહેકતી હતી. એણે પૂછ્યું કે “મામા, કેની કેાર ? ”

“ બાપ ! ગાયું વાળવા. ”

“ ત્યારે મામા ઉભા રહો, હું આવું છું. ”

“ ભાઈ ! તું હજી કાલ રાતે જ પરણ્યો છે. એ દીવસ સંસારનાં મુખ લોગવી લે. ”

“ એ તો આવતે ભંબ એકસામટાં લોગવશું. પણ આવો દહાવો ફરી ક્યારે લેવાશે ? ”

એટલું કહીને એ વરરાજો પણ ચલ્યો. થોડે રસ્તે જાય ત્યાં તો ભા. કુંભાનો સાળો સામે મળ્યો. દાઢી મૂછ બોલેલું અને કાળું લઠું મોઢુંઃ ઘડી ઘડી પાછો ફરીને જોતો જાયઃ પોતાના પડછાયાથી પણ ચડકતો જાય. વખતસિંહે પૂછ્યુંઃ “ બા ! કેમ પાછા ? આ દાઢી મૂછ ઉતરાવવાનું ખરચ ઠીક ખચાવ્યું હો ! ”

ખીજાઈને રાજાનો સાળો બોલ્યો, “ હવે તમે માટી છો તે દાઢી મૂછ સોતા આવજો. ”

ગોંડળથી ઉગમણું પાંચ માઉ પેઢલા ગામ છે. એની
ધાર ઉપર વીરાવાળાનાં આઠસો ઘોડાં ઉભાં હતાં. સામે
નજર કરીને વીરાવાળો બોલ્યો: “ભાઈઓ, જે ત્રણસો
ભાગી ગયા, એ માંદાલા આ ત્રણ જુવાન નથી લાગતા.
ઘોડાની લગામ છુટી મેલીને પુર પાટીએ.
મોતના ડાચામાં દોડયા આવે છે. ખમરદાર! કોઈ એની
ઉપર ઘા કરશે મા. એવાનાં તે દર્શન કરાય.”

વીરાવાળો હાથમાં પાઘડી લઇને સામે ચાલ્યો, અને
આંધેથી બોલ્યો કે “રજપુતો! તમારી ઝોળખાણુ થઇ
ચૂકી. પણ આ આઠસો ઘોડેસ્વારોને તમારો અકકેક કટકો ય
નહીં મળે હો! અને ભાઈ! તું તો ખાઇ પી ઉતર્યો હઇશ.
પણ આ જુવાનને ડીલે તો હજી કલ રાતની આંગડી છે.
જાઓ માપ! તમે છત્યા: હું હાર્યો: લઇ જાઓ આ
તમારી ગાયો.”

વખતસિંહ બોલ્યો કે “કાઠી! હવે રામ રામ! તારી
પાસે કાંઈ ભદ્રાસણુ લેવા નથી આવ્યા. મરવાની જ મોજે
આવ્યા છીએ.”

એટલું બોલીને ત્રણે ઘોડાએ દોટ દીધી. આઠસો ખંડુકે
સામેથી છુટી. ત્રણેને ચાળણી જેવા કરી નાખ્યા.

કાઠી કટકે કાપીયાં, રાણે મચાવી રાડ,

પાદર જે પેઢલા તણે, વખતે ભભડી વાર.

(૩)

હરિભાઈ અને વખતસિંહે તો કુંભાની ગાદીની, પોતાનાં
મસ્તકે કમળ ઉતારી પૂજા કરી. બાકી રહ્યો વખતસિંહનો જુ-

વાન દીકરો મેપોળ અને લીમળના એક બુઢા ભાઈ. લીંબડીએ ગરાસ દાખ્યો હતો તે હાથ કરવા કુંભાની જોથે રહીને બાલ્કોનીએ બહારવટું આદરેલું. પણ એક દિવસ ઘડપણે ડાસાને ઘેરી લીધો. એની ડોક જરા મળ; એટલે મેપો ભાલ્યો કે “ દાદા, હવે બસ ! હવે હું ચડીશ. ”

દાદા કહે “ ભલે બાપ ! પણ પાળીઆદ હાથીયા ખાચરને પૂછયા પછી લીંબડી ઉપર જાજે. ”

મેપો ચાલ્યો. પાળીઆદ આવ્યો. હાથીયા ખાચરે શક્તિમામણ દીધી કે “ હમણાં ચડવા જેવું નથી. ”

પાળીઆદને પાદર એક દિવસ લીંબડીનો કુંભાર મળ્યો. કુંભાર સાથે વાતચીત કરતાં મેપોળએ પૂછ્યું કે “ લીંબડીમાં કાંધો રાઠોડ શું કરે છે ? ”

“ એને તો બહુ મંદવાડ છે. ”

પોતાનાં માણસોને પાળીઆદ રાખીને મેપો લીંબડી પહોંચ્યો. પોતાના બાપના ભેડ કાંધા રાઠોડને મળ્યો. કાંધા કહે “ છોકરા ! ભાગી જા. તને મારી નાખશે ”

“ બસ કાકા ! હવે ભાગવું નથી. બહુ દિવસ જાગ્યો. કાં તો ગરાસ લઈ છું, કાં લોહી દઈ છું. ”

બીજે દિવસે લીંબડી દરબાર પરગામ ચાલ્યા ગયા, અને પાછળથી વઢવાણની ફાળે આવીને ગામની ગાયો હાંકી. લીંબડીમાં બહાર ચડે એવો કોઈ રજપૂત હાજર

નહોતો. કાંધાએ મેપાણને કહ્યું કે “ઝિટા, ગરાસ ઘેર કરવાનો આ વખત છે. લૂટવા મંડ.”

“કેમ ?”

“લીંબડીની ફેજ તો હવે પરબારી વઢવાણની વાંસે જશે. આંહી પઠ ખાલી હશે.”

મેપાણએ બધી હઠીકત બાણી. મનમાં થયું કે “ગમે તેમ તોય લીંબડીનો હું લોહીભાઈ ! મારી લીંબડીમાંથી વઢવાણ ગાયું વાળે અને હું વાંસેથી એનાં લૂગડાં તાણું ?”

બીજા સ્વારો લઈને એ ચડ્યો. વઢવાણ લીંબડી વચ્ચે ભેટો થયો. વઢવાણની ફેજ માલ મૂકીને નાસી છુટી.

વઢવાણવાળા લીંબડીમાંથી બાન પકડી ગયા હતા તે પણ સાચું હતા. મેપાણએ એને મોકળા કરીને લીંબડી તરફ વળાવ્યા. ધણુ લઈને મેપાણ પાછો વળ્યો.

આ તરફ શીઆણીમાં લીંબડી ઠાકોરને બખર પડતાં ત્યાંથી કટક ચડયું. રસ્તે બાન પકડેલા વાણીઆ મળ્યા. વાણીઆઓએ વાત કરી કે “લીંબડીની લાજ મેપાણએ રાખી છે.”

‘મેપાણનું’ જહારવટું ઠાકોર તે દિવસે પાર પાડયું. એના મોંમાંથી વેણ નીકળ્યું કે “ગમે તેમ તોય મારા ભાઈઓ !”

પાણી પછમીઆ, ચુડાહર ચડાવીયો,

હાથી હાલકા મેંગળ ઢાળ્યા મેપણ.

કાંધલજી મેર

ચારસો વરસની જુની એક વાત છે. તે વખતે હજુ ધુમલીની દેવલોમકા ધર્મરાજ જેઠવાઓના હાથમાં હતી. અસરા જેની ચારણ કન્યા. ઉજળીદેવીનો પ્રેમ પણ નકારનાર મેહ જેઠવા જેવા સતીયા રાજા ધુમલીની ગાદીએ હજુ અબલયા કરતા, એટલે જ રચાણપરાનું ઉંચું મેસણું મોવાયું નહોતું. ઘણું કરીને તો રાણા બાણજી (૧૬૪)નો જ એ સુમય હતો.

રાણાના દરબારમાં કાંધલજી મેર નામે એક ઓડદરના અમીર હતા. કાંઈક કારણથી કાંધલજીનું મન જેઠવાની સાથે દુઃખાણું, અને પોતે જુનાગઢના રા'ના દરબારમાં જઈને રીસામણે રહ્યા.

૧ મેહ જેઠવાની વાત તપાસના એકલવાણાની વાતને મળતી આવે છે. કાંઈ ગોરજીએ એક હરણના શીંગડામાં પાર મેઘ બધેલા. મેહજી જેઠવાએ જંગલમાં એ હરણ માયું. પાર મેઘ તૂટી પડ્યા. બેલાન બેનેલા રાજાને ઉપાડી ઘોડા ચારણોના એક નેસડામાં આંગ્યો. ઉજળી નામની ચારણ-કન્યાએ એ બેલાન રાજાને પોતાની સોડમાં સૂવાડી પોતાના અંગની હુક આપીને જવતો કર્યો, ને ત્યાર પછી રાજાના પ્રેમની માગણી કરી; પણ ચારણો તો ક્ષત્રીના દેવ ! ક્ષત્રીનાં બાણેજ ! રંભા જેવી ઉજળીનું પાણિ મહણ કરવાની રાજાએ ના પાડી. ઉજળીનો શાપ મળતાં રાજાને રૂંધે રૂંધે રક્તપીત નીકળ્યું. રાજા મર્યો, તેના શયની સાથે ઉજળી પણ બળી મરી. આ વાત 'મહર્વજવંશી મહીપમાળા'માં સવિસ્તર, દુહા સહિત મળશે.

૨ બરડાના કુંગરાઓનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર, જેના ઉપર ધુમલી નગર બંધાયેલું.

રા'ના ઘરમાં તે વખતે જેઠવા રાણાની કન્યા હતી. એ રાણીને એક કુંવર અવતર્યો. રા'એ તો હઠ લીધી કે જેઠવાની ખાસેથી કુંવર પછેડામાં હાંક શહેર લેવું! જેઠવો બિચારમાં પડ્યો. પોતાની પુરાતન રાજધાની હાંક કેમ અપાય? અને ભીંતડે ભીંતડે નાગાજણ આપુએ શાલિવાહનની સતી રાણીના હાથની સોનાની ગાર કરાવેલી, એ દેવતાઈ નગરી હાંક કેમ દેવાય? જ્યાં પૂર્વજદેવે ભાટને

૩ એ હજાર વરસ પૂર્વે પ્રેહ પાશુ નામના એક નગર જેઠવા રાણા નાગભાણુ રાજ કરતા. ધુવળીમલ નામના એક યોગીએ, ગામમાંથી પોતાના ચેલાને પેટપૂરતી ભિક્ષા ન મળવાથી ગાપ દીધો કે 'પટ્ટન સો સ્થન.' એ શાપથી ભરતખંડનાં ચોરાસી પાશુ નાશ પામ્યાં, પ્રેહ પાટણ પણ દટાઈ ગયું. નાગભાણુના દીકરા નાગાજણ ઉપર ખુશી થઈને ધુવળીમલના ચેલા સિદ્ધનાથે ફરી એ નગરને સંજીવન કયું. એતું નામ હાંક. સિદ્ધનાથના મંત્રજળથી, મુંગીપુત્રના રાજ શાલિવાહનની સતી રાણીને રાજ રાતે પતંગ સોતી ઉપાડી લાવી, એને ગળેત કહી, એને હાથે હાંક નગરીની દિવાલો ઉપર ગાર કરાવી. હાંક સોનાની બની, પોતાને માથે વાનસા વીતકની વાત રાણીએ શાલિવાહનને કહી. શાલિવાહન સેના લઈ હાંક પર આવ્યો. પણ હાંકને તો અજીત કિલ્લો હતો. પછી શાલિવાહનના એક ભાટે, હાંકમાં જઈ નાગાજણના ભાટ સાથે ચોપાટ ગાંડી. ખેય જણાએ પોતપોતાના રાજનાં માથાં હોડમાં મૂક્યાં. નાગાજણનો ભાટ હાર્યો. નાગાજણને ખબર પડી. સ્વહસ્તે પોતાનું માથું ઉતારી ભાટને સમર્પ્યું. તત્કાલ લઈને ધડ લડવા ઉઠ્યું. સિદ્ધનાથના પ્રતાપથી ધડને છાતીએ આંખો ખુલી. એકલા ધડે આખી સેનાને નસાડી. શાલિવાહન પણ બચત નહીં. પણ રાણીએ આવીને ધડનાં દુખડાં લીધાં. તે દિવસ ગાર કરાવીને વચન દીધેલું, તેનું કાપડું માણ્યું. ધડે હાથ લંબાવ્યો. બહેન કહે કે "માણું છું ભાઈ, કે તું હવે થંભી જ" ધડ ત્યાં જ પડ્યું. પ્રાણ નીકળી ગયા.

માથાતું ફાન દીધું, જ્યાં મસ્લક વિનાતું ધડ લટક્યું, મુંગીપરનો ઘણી શાલવાહલ જ્યાંથી લોઠા પડીને લાગ્યો, એ અમરભૂમિ ઢાંક કેમ અપાય ? પાંચસો વરસની ખંધા-યલી માયા મમતા તોડવાનો વિચાર કરતાં જ જેઠવાની નસો તૂટવા લાગી. બીજી બાબુ જમાઈના રીસામણાનો ડર લાગ્યો, દીકરીના દુઃખની ચિંતા બગી, રા'ના હુમલાની ફાળ પેઠી.

આખરે જેઠવાને ખારી સૂઝી. એને લાંબું કે કાંધલજી મારી આખરૂં રાખશે; રીસાણું છે તો ચ દાંકની એઆખરૂં એ નહીં સાંખે. માની લાજ જાય ત્યારે દીકરા રીસાઈને બેઠો નહીં રહે. એણે રા'ને કહાવ્યું કે “અમારા કાંધલજી ભાઈ ત્યાં છે. આ બાબતમાં એ જે કરે તે અમારે કબૂલ રહેશે.”

રા'ને તો ચેટલું જ બેતું હતું. કાંધલજી તો આપણે આશ્રિત છે! એ બીજું બેલે નહીં! એવો વિચાર કરીને કચેરીમાં કાંધલજીભાઈને રાણાનો કાગળ વંચાવ્યો. વાંચીને ગર્વથી, પ્રેમથી, ભક્તિથી કાંધલજીની છાની એક વેંત પહોળી થઈ, અને એના અંગરખાની કસો કડક કડક તૂટવા લાગી. અંતર્યામી અંતરમાં ધ્રાલી ઉઠ્યો કે “વાહ મારા ઘણી ! મને ગિરનારને આંગણે કેવો ઉજવો કરી બતાવ્યો !”

“કેમ કાંધલજીભાઈ !” રા'એ હસીને પૂછ્યું, “જેવાં તમારા જેઠવાનાં જોર ?”

ઘોળી ઘોળી ક્ષીરસાગરના કીણુ જેવી ઢાઢી ઝાણડીને કાંધલણ બાલ્યા કે “બાપ ! મારો ધણી તો ગાંડીઓ છે. ઢાંકે તો અમારી મા કહેવાય. એને જવાબ દેતાં ન આવડ્યું. દીકરીનાં માગાં હોય, બાચડીનાં માગાં કયાંય દેખ્યાં છે ક્ષત્રી ?” એટલું બોલતાં તો એની આંખમાં અંગારા મેલાઈ ગયા.

રા’ નું ફવાડે ફવાડું ખેંચાઈને ઉભું થઈ ગયું. એણે કહ્યું “કાંધલણ, જુનાગઢના રોટલા બહુ દી’ બાધા. હવે ભાગવા માંડય. ત્રણ દિવસની મહેતલ આપું છું. એથે દિવસે જ્યાં હોમશ ત્યાંથી ઝાલીને પ્રાણ લઈશ.”

કાંધલણ ઉભો થયો. કમરમાં તલવાર ઝુલતી હતી તે કાઢીને એની પીછીથી ભોંય ઉપર ત્રણ લીટા કર્યા.

“આ એક દિવસ, આ બે, અને આ ત્રીજો દિવસ. ત્રણ દિવસ પૂરા થઈ ગયા. લ્યો, હવે આવો, કરો ધા. કાંધલણને મરતાં કેવું આવડે છે તે જરા જોઈ લ્યો, ને શીખી લ્યો.”

“હાં ! હાં ! હાં કાંધલણ !” બોલતી આખી કચેરી ઉભી થઈ ગઈ.

રા’એ કહ્યું કે “એમ માફ તો જગત કહેશે કે ઘરમાં ઘાલીને માર્યો. માટે ભાગવા માંડય.”

ઘોડી ઉપર ચડીને કાંધલણ ચાલી નીકળ્યો. સાથે

પોતાનો જુવાન લાથેજ એરડો હતો. ચાલતાં ચાલતાં
ઘોડી વંથળીને પાદર નીકળી.

તે દિવસે ગામમાં નવસેં નાઘોરી* વરો પરણવા
આવેલા. અત્યારે વરચંદ્ર ને જનૈયાઓ ગામખહાર દિશા
હાતણ કરવા નીકળેલા. ઢાલ ધ્રખૂકે ને કેટલાક જનૈયાઓ
વની પટ્ટાખાણ ખેલે. ગામને ગોંદરે રમ્ભાતી આ વીર
રમતો સહુના કાળજામાં શૌર્યનાં સરણાં વડાવતી હતી.
માર્ગે નીકળેલાં સેંકડો વટેમાર્ગી એ રમતો નિરખવા થંભી
ગયાં હતાં. પણ આ ચાર-પાંચ ઘોડેસ્વાર કાં અપાટાએર
લાગ્યા જાય છે ? ઘોડીના મોઢામાં પ્રીણ છુટયા છે, ઘોડી
પરએવે નીતરી રહી છે, તોય કાં અસ્વાર એના ડેખામાં
એડી મારતા આવે ? પાંચે આદમીના હાથમાં ઉઘાડાં
અડમ કેમ ?

ઘોડી જઇને નવસેં વરચંદ્ર આઠા કર્યા. ઘોડીની
લગામ ઝાલી રાખી. ચમકીને કાંધણી બેઠ્યા, “તમે મને
ઓળખો છો ?

નાઘોરી કહે “ઓળખીએ છીએ. તમે અમારા હે-
માન: ગામને પાદરથી આજ તો તમ જેવો મહેમાન કસુબો
લીધા વિના ન જઇ શકે.”

કાંધણીએ કહ્યું “ભાઈ ! તમે તમારી મેળે જ હમણાં
ના પાડશો. મારી વાંસે જુનાગઢની બહાર ચડી છે.”

---

*નાઘોરી—મુસલમાનોની એક જાત છે. વંથળીમાં અસલ
નાઘોરી જમાદારોની આણુ કરતી.

“ત્યારે તો, બાઈ, હવે સમસામ કરો ! જઈ રહ્યા !
જાવા હઈએ તો નાંધારીની જનેતામાં કંઈક ફેર પડ્યો
જાયો.”

“અરે બાપુ ! તમારે ઘેર આજ વીવા છે. ગઝળ થાય.”

“વીવા છે માટે જ કુલહડે રમશું. કંકુના થાપા તો
વાણીઆ બામણના વીવામાં ચે હોય છે. આપણને તો લોહીના
માપા જ શોભે.”

કાંધલજીને કોઠાની અંદર પૂરી દીધા, અને નવસે
મીંઢળખંધા નાંધારી ગામને પાદર તલવાર ખેંચીને
ખડા થઈ ગયા. જુનાગઢની ફોજ આવી પહોંચી. સાંજ પડી
ત્યાં નવસો ચે મીંઢળખંધા વરરાજાઓ લોહીની કંકુવરણી
પથારી કરીને મીઠી નીંદરમાં પડ્યા. કોઈ કદી ચે ન
જગાડે એવી એ નીંદર ! એવી નીંદર તો નાંધારણીની
સુવંળી છાતી ઉપરે ચ ન આવત.

કોઠા ઉપર બેઠાં બેઠાં કાંધલજીએ કસુંબલ ઘરચોળાવાળી
જેખનવંતી નાંધારણીને હીખકા ભરતી બાળી. મોડીઆનાં
મોતી વીંખતી વીંખતી તરણીઓનાં વેણુ સાંભળ્યાં કે “આ
આપણા ઘણીઓના કાળ ! હજી આંહી બેસી રહ્યા છે !”
કાંધલજીએ કોઠા ઉપરથી પડતું મેલ્યું. માથું ઉતારીને
નીચે મૂક્યું. બે ભુજમાં બે તલવારો લીધી; અને ધડ ધીંગા-
ણામાં ઉતર્યું. લશ્કરને એક ગાઉ સુધી નસાડ્યું. સીમાડ
માથે કાંઈએ ગળીને ત્રાગડો નાખી ધડને પાડ્યું; અને
માથું દરબારગઢમાં રહ્યું.

તું કાંધલજી કાટકચો, ફેબાં અંગ ફેલે;

ઋકાળુઓત ઋમીડો કીચો, ઘોડાં અંગ ઘેર.

(હિ કાળુ મેરના પુત્ર કાંધલજી ! તું ફેબની ઉપર તૂટી પડ્યો. અને તારા થોડા ઘોડેસ્વારથી તે શત્રુઓને ઘેરી લીધા.

અને સહુથી સરસ સંગ્રામ હો ભાણેજ એરડો ખેલ્યો.

હરમ્યું ઉતરીયું હરખથી કાંધલને જોવા કાય,

નાઘોરી વર નોય, અપસર વરીઓ એરડા.

(કાંધલને જોવા સ્વર્ગમાંથી હુરમો (અપસરાઓ) ઉતરી. અપસરાઓને એમ લાગ્યું કે આ યુદ્ધ રૂપી લગ્નમાં નાઘોરીઓ વરરાજા નથી લાગતા. ખરો વરરાજા તો એરડો લાગે છે. તેથી અપસરાઓ એરડાને પરણી.

બુડાધર એરડા તણી લંગરી વધારી લાજ,

કાંધલ આઠો કમાડ આંખો થીચો તું એરડા.

અત્યારે કાંધલજીનું માથું વંથળીના દરબારગઢમાં પૂજાય છે, અને ધડની ખાંભી સીમાડે પૂજાય છે. રા'એ કાંધલજીના માથામાં ઉમેણુ નદીને કાંઠે જમીન આપી હતી તે જમીન અત્યારે નાઘોરીનો વંશજ કોઈ મુન્નવર લોગવે છે.

ઋકાળુમુત. તલનાં ઓથડાં ખગાવાડમાં ખંખેરે ત્યાર પછી તલની ચોપાસ તલના છોડ ગૂંથીને કુંડાળું કરી લે છે. આંહી કાંધલજીએ પોતાના થોડા ઘોડેસ્વારોથી દુસ્મન રૂપી અનેક તલની આસપાસ કુંડાળું (મોકું) કયું, એવું રૂપક છે.

કાંધલજના વંશજોએ દર વિવાહે એક ઠેરી (પાવલું) કર નાગોરીના વંશજોને ખાંધી આપેલો છે, ને પોરની સાલ સુધી એક ફકીર કાંધલજના વંશજો ઓડદરીઆ મેરે પાસેથી પાવલું પાવલું કર ઉઘરાવી ગયો છે.

અને એ ધોંગાણા પછી નાગોરીઓ અને મેરે બે ય “લોહી ભાઈઓ” કહેવાય છે. કાંધલજના વંશજો હજુ ફટાણામાં છે; ને તેનું ફજિયું તે “જફિયું” (‘કાંધલ’ અર્થાદ્વાર) કહેવાય છે.*

કોઈ કહે છે કે મેગને ‘જ’નો ઉચ્ચાર તો રાણી કલાંબાઈએ જ આપ્યો. તો ચારમાં વસ્તુ પૂર્વે કાંધલજ નામ કેમ પડે? તેથી એમ મનાય છે કે કાં તો કાંધલજ જેવા હશે. નહીં તો એ કલાંબાઈ પછી થયા હશે. જેવા હોય તો નાગોરીઓને અને ઓડદરા બંધ સંસ્કૃત નહો. માટે તેમનું જૂઠું પડે છે. અને જો કલાંબાઈની પછી કાંધલજ થયા હોય તો જુનાગઢની ગાદીએ રા’ કયાથી? મુસલમાન રાજાજ હોય. પણ જેવાની દીકરી મુસલમાનના ઘરમાં કદીય ન સંભવે. મને લાગે છે કે વાર્તા લખી છે તે મુજબનીજ સાચી છે. ‘જ’ તો સામાન્ય રીતે સંકેત વરસનો જૂનો માનસ્યક પ્રત્યય છે, તેથી તેટલા ખાતરજ એને કલાંબાઈની પછી થયેલા કલ્પવાની જરૂર નથી.

કાણુલ મેર

કીધી તે' જે કાળવા લાખા વાળી લી',
સૂખો નવસરહું તણો દંડીઓ ઘોળે લી'.

જોતાના આખા પરિવારને લઈને કાણુલ મેર જીન્ન-
ગઢના નવાળને ત્યાં નોકરીએ રહ્યા હતા. એને એક બહુ
ફડી ખેંચેન હતી. મેરની દીકરીઓને તો દીનોનાથ નવરો
હોય તે ટાણે જ ઘડતો હશે ! ઇશ્વરે આપેલા રૂપને ધુમ-
ટામાં સંતાડી રાખવાનું મેરની દીકરીઓ શીખી નથી.
જોરાવર તો એ કોમળ જણાતી ઠાયા, ઉઘાડી
તો એ ધરતી પર ઢળી રહેતી કાળી ભસ્મર જે
આંખો, અને ભયું ભયું તો એ જરી કર્ણાણી છાંટ-
વાળું મુખઃ અને એવી કાયાને ઢાંકવાનો ઢોંગ કરતો—ખરી
રીતે તો ઉઘાડી કરવાની લુચ્ચાઈ આહરતો છૂટો પહેરવેશ;
કેવા ! અર્ધ માથે ટીંગાઈને પગની પાની સુધી ચારે છેડે છૂટું
જીલતું ઓઢણું ઢીલું કાપડું અને દીકરીને વહુથી જુદી
પાડતું સફેદ પેરણું ઘડીક જાણે મેર-કન્યા સાધવી લાગે,
ઘડીક લાગે જોગમાયા, તો ઘડીકમાં વળી જોખનીયું હેલે
ચડચુ હોય એવી નવચૌવના લાગે. ઘરની ઓસરીની ભીંતે
મેરાણી આછા, ઘેરા, ગૂઢા, એવા ભળતા રંગોથી ચિત્રો
આલેખે, માટી લઈને ચોરડામાં નકસીદાર કમાનો કંઠારે,
જોવા જનારને નિર્દોષ હાસ્ય હસી પોતાની કારીગીરી

મતાવે, અને જરૂરી થોડી, ગાય કે બેંચને ઝોરડાની
અંદર જ રાત્રીમાંથી રાખે, અળગી કરે નહીં. મેરાણી
જ્યારે હસે છે ત્યારે એની આંખના તારલામાં બેઠા બેઠા
જાણે એનો આત્મારામ ડોકીયાં કરે છે. હાવભાવ એને
આવડતા નથી. ગાલે આપોઆપ શરમના શેરડા પડે;
એથી વિશેષ શરમની એપ્રાઓ એને કાઢી
શીખવેલ નથી. વાહ રે મેરાણી તારાં રૂપ !
કાંઈ ઉંડી ઉંડી નદીની કારમી લેખડ ઉપર રસ્તો બૂલી,
થોડી થંભાવીને ઉભા રહી, તારી મહદની વાટ જોવાનું
કોને ન ગમે ? આત્માના રંગ જેવું નિર્મળું હાસ્ય
હસીને તું રસ્તો મતાવવા ચાલે એ જીવન-લહાણ કેવી
દોલતી છે ! તેં સુખટો જન્માવ્યા ! પ્રેમિકે પ્રગટાવ્યા !
કાંઈ કાંઈ વખત કામીએને શાપથી ખાળ્યા ! અને કામ-
દેવની આગમાં તું ચે કયાં નથી ખાખ થઈ ?

આવું રૂપ કાળુજીના આંગણમાં બેઠેલું, તે ગુનાગઢના
નવાબે જોયું. જોતાં જ એ બેશાન બન્યો. કાળુજી પાસે
માથું નાખ્યું; હલીલ લડાવી કે “રાણીજીય બી સોઈ,
બીબીજીયા બી સોઈ !”

“નવાબની માગણીનો છાજતો જવાબ આપવા હું
આવીશ.” એમ કહીને કાળુજીએ ઉચાળા ભર્યો. નવાબ
કહે કે નહીં માન તો જોરાવરીથી લઈશ. નવાબે ગઢના
દરબાજા ખંધ કરાવ્યા. થોડી પહેરા બેસાડ્યા. કાળુજી
પોતાની પહેનને પોતાની પછવાડે બેસાડી, થોડી ટપાવી

બંદની બહાર નીકળ્યો. બહેનને નિર્ભય સ્થળે મૂકી આવ્યો. પણ નવાબની માગણીનો સાચો જવાબ નથી અપાયો એવી ઉણપ એનાં અંતરમાં રહી ગઈ. ફકીરને વેશે પાછો જુનાગઢ આવ્યો. નવાબના દરવાજામાં ચાંદ મોલાને કેાંઈ રોકે નહી. કાળુજીને ખબર હતી કે કંઈ મેડી ઉપર શાહજાદો અને વજીરજાદો એકલા રમે છે. ઉપર જઈને દાદરો અંદરથી ખંધ કરી દીધો. અને પછી અંદરથી ત્રાડ નાખી કે “જુનાગઢના નવાબ ! મારી બહેનનું માથું નાખવાનાં મૂલ પણ કેવાં મોઢાં છે તે જોઈ લે. હમણાં તારા શાહજાદાની મૈયત કઢાવું છું.”

મેડીને દાદરે માણસોની ઠંઠું જામ. નવાબ બહાર ઉભો ઉભો મનાવવા લાગ્યો કે “કાળુજી, તું માગ તેટલાં જવાહીર આપું.”

નેજે જે નવાબ ઉભો અરદાશું કરે,

જોરાવર જવાબ કહે મેર કાળવો.

(નવાબ ઉભો ઉભો આજુજુ કરે છે, અને કાળુજી એનો જોરાવર જવાબ કાઢે છે.)

કાળુજીએ જવાબ વાળ્યો કે “જવાહીર જોતાં હોત તો તો મારી બહેનને જ તારા જનાનામાં વેચાતી આપી દેત. પણ અમે જેઠવા વંશનું પડખું સેવ્યું છે. મેરને જવાહીર કરતાં આમરૂ વધુ ંહાલી છે. હવે આપણું ખાતું સરભર થઈ ગયું છે. હેમખેમ જાવા દે જોટલું માથું છું.”

નવાબે કબૂલ કર્યું કે સીમાડા સુધી કાળુજીને હેમજેમ મોકલી આવવા. પણ પેટમાં પાપ હતું. કાળુજીને માટે ઘોડી મગાવી. કાળુજી ઘોડીના પગ હંચા કરીને જુએ ત્યાં ડાબલામાં* નાગફણીઓ જડેલી દેખી. ઘોડી બદલાવી, ખસે મકરાણીઓ સીમાડા સુધી મૂકી ગયા. પછી કાળુજી છૂટો થઈને ભાગ્યો. કારણ કે વાંસે જુનાગઢની વાર ચડી ચૂકી હતી.

નાસતો નાસતો કાળુજી ગોંડળનો આશરો લેવા આવ્યો. ગોંડળમાં વખતે ભા' કુંભાજીનો પહોર ચાલતો હતો.

એવા મરદ કુંભાજીએ પણ જુનાગઢના બહાત્વટીઆને ન સંધયો. ત્યાંથી ભાગીને કાળુજીની ઘોડી મેઠાનાર નદી ટપીને ઓખામંડળના પોહીત્રા ગામમાં પહોંચી. ઓખાના વાઘેરાએ એને આશરો દીધો.

પાછળ જુનાગઢ, ગોંડળ અને નગર, એ ત્રણે રાજની બહાર ચડી. પોહીત્રાની બહાર પડાવ નાખીને દુશ્મનોએ મઠ સુધી સુરંગ ખોદાવી. સુરંગનો અગ્નિ જ્યારે નજીક આવવા લાગ્યો ત્યારે ગઢના કોઠામાં મૂકેલ થાળીમાંથી મગના દાણા થરહરવા લાગ્યા. કાળુજી સમજ્યો કે ધરતી હમણું ફાટશે. એણે પોતાનાં તમામ કુટુંબીઓને નાઠાબારીમાંથી રવાના કર્યા, પણ એનો શુરવીર સુત વેળે બાપની વસતી વેળાએ વેગળો થાય ખરો કે? એણે તો બાપની સાથે

રહીને જ મરવાનો પોતાનો વિચાર પ્રગટ કર્યો. એને આજ મરતો અટકાવવા કાબુજીએ કહ્યું:—“છાકરા, હું તો જગતમાં નામ રાખીને મરું છું; પણ તારાંક તું કાં શુદ્ધ? શીત હેઠે કથરાઈ મરવામાં કાંઈ ફિસ્ત છે? મ્હારો સાથો ફરજાંદ હો તો અપથી સવાયું નામ કાઢી મરજો ને!” આથી બીર વેળે પણ આલ્થો ગયો. કાબુજીએ વિચાર્યું કે વાહ! આવી જાન ફરી કયારે જોડવાની હતી? આજ તો મરવાની પણ મળા છે.

ત્યારપછી પોતે ધીના કુડલામાં બેસીને આગ લગાડી બળી મુવો. પણ શત્રુના હાથમાં ન આવ્યો.

જુનાગઢમાં જ્યાંથી કાબુજીએ થોડી ટપાવી હતી તે જગ્યાએ એક ફરવાળો છે. તે આજ પણ કાબુજીના નામ હિપરથી કાળવા ફરવાળ તરીકે ઓળખાય છે.

છાપો

જખખર આયો જામ, મરદ સાથે મછરાળાં;
કુમકે કોધી કુંલ, સંગ જાલા મતવાલા.
માંહી નર કુંડા નવાબ, ઘોંપ શું કટક ચડીયાં,
હુંડું દિએ હિલોલ, આવી પોત્તીતરે અડીયાં.
ત્રેવઠે વાત મનમાં ત્રી, ધીંગે ધરી ઓખે ધન;
કાળવે મન મી ડો કર્યો, મરવાની આવી મળ.

હાથીઓ મેર

(મોઢવાડીઓ)

કેસવાળા, મોઢવાડીઓ, રાજસખા અને ચોડદરા, એ ચાર વંસના મેરમાંથી મોઢવાડીઓ મેરનું મથક બરડામાં મોઢવાડા નામે ગામડું છે. એ વીરશૂરિને પાદર પાળીઆનો પાર નથી. ત્યાં એક હાથીઓ મેર થઈ ગયો.

એક દિવસ હાથીઓ ખાવાવાવની થઈમાં મામથી આથમણી દિશાએ પોતાના ખેતરમાં હળ હાંકતો હતો. તેવામાં જુનાગઢના નવાબનું પાળ* (સિન્ય) મોઢવાડા ગામની બજારમાં નીકળતું જોણે જોયું. પાળ ટુંકડાને માર્ગે જાતું હતું. સાંઘી થંભાવીને રીડયો પાડતો પાડતો હાથીઓ મારગને કાંઠે પહોંચ્યો, અને પૂછ્યું કે “પાળ કયાંથી આવ્યું ? કયાં જાય છે ?”

પાળના સરકારે આ એકલવાયા મેરની મક્કરી કરીને કહ્યું કે “તાડું મોઢવાડું ભાંગીને ટુંકડે જાઈએ છીએ.”

“હું જીવતે તમે માડું મોઢવાડું ભાંગીને જાશે ?” એમ કહીને જોણે તલવાર તાણી. એકાગ્રતાં ડોરણું ફોડીને રસ્તા આઠો ચોક્કાળ પાથર્યો, અને પછી કહ્યું કે “હાથા આવો, મારી કાયા ઉપર પખ મેલીને ખુશીથી હાથ્યા જાઓ.

*ખંડણી ઉધરાવવા નીકળે તે સિન્યને પાળ કહેવાય.

ધીંગાણું માંડીને એકલે હાથે હાથીએ એકવીસ ચોદા-
એને માર્યો, ત્યાર પછી એનું માથું પડ્યું. પાળ ચાલી
નીકળ્યું. એની પાછળ હાથીઆનું ધડ ઢોડ્યું. ઢોડ ગાઉ
ઉપર ધડ પડ્યું. આજ પણ ત્યાં હાથીઆણીનાં ઢેરાં છે.

નવાથે નેજા તણા, આવીને ઓઘ કીચા;
(પણ) મોઢ! મેલી ના, હાલ્ય તારી હાથીઆ.

ભગત દુદા ધાંગડ

(મોઢવાડા)

મોઢવાડાનો કિલ્લો આજે દરબારી અમલદારોનો ઉતારો બન્યો છે. એના ખજાણી ગએલા પથરો ખડકીને મહે-
માનોતું પાચખાતું કરેલું છે. પાદરમાંથી એક પાળીઓ
લાવીને કડીઆઓએ એને નવા ઉતારાના ઈંબર નીચે ચણી
લીધો છે. હયાના અણુરૂઝયા ધા જેવા થોડાક અક્ષરો હજુ
પણ એ અમલદારોના ચરણ નીચે ધસાતા પાળીઆમાં
અણુબુંદ્યા રહ્યા છે. એવા કેટલા પાળીઆ, કેટલાં કેટલાં
ગામોમાં, નવા ઉતારા અણુવામાં વપરાયા હશે !

એ કિલ્લો મોઢવાડાના મેર દુદા ભગતે બંધાવેલ હતો.
ભગતને રૂપી અને સોઢી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી.

એક વખત ખૂમ પડી કે વાઘેરો ગામની ગયો વાળીને
ભય છે. ગોવાળીઆ ધા નાખતા ભગત પાસે દોડયા.
ભગત પોતાની રોઝી ઘોડી ઉપર ચડી, ભેટમાં તલવાર
અને હાથમાં ભાલું લઈ સહુ મેરોની મોખરે નીકળ્યા.

સાંજ પડી ત્યાં તો કારમી હજુહજુટી દેતી રોઝી ઘેરે
આવી. પલાણુ ઉપર અસ્વાર નહોતો. રોઝી આકાશની
સામે ભેંધને ચીસો પાડવા લાગી, બાણે પોતાના ધણીને
વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગપુરીમાં વિચરતો ભેટી હોય ને !

સોદીએ ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં ઘોડીની હથુડણટીનો લેદ સમજી લીધો. એણે ચીસ પાડી કે “રૂપી, રાત્રીનો ધણી નાખી રણમાં રહ્યો.”

એટલું સાંજળતાં તો “જે અંધે ! જે અંધે !” બોલતી રૂપી ઓરડામાંથી બહાર નીકળી. એની આંખોમાં બહો સતના દીવડા પ્રગટ થયા. એના હોઠ કમ્પવા લાગ્યા. એ ગામને પાદર ચાલી નીકળી. વાંસે આખું ગામ ઉલટયું. બે હાથની તાળી પાડતાં તો અગની જવાળાઓ છુટી. ચિતામાંથી રૂપીએ જોયું કે સોદીનું શરીર ધુજવા લાગ્યું છે, સોદીની આંખોમાં સત લબકવા લાગ્યું છે. એટલે રૂપીએ રાહ નાખી “સોદી, આજ નહીં, ખર્ચે કરી જા બહેન.”

સોદી બોલી, “કાં બાપ, તારે એકલાં જમને ભગતની આકરી કરવી છે, ને મને આ ભવસાગરમાં રજળતી મેલવી છે, રૂપી ?”

રૂપીમાંથી ખડખડ હસવાનો અવાજ આવ્યો. રૂપી બોલી કે “બહેન, તારા ઉદરમાં ઓષાન છે. જા. માફ વચન છે કે એક વરસ વીત્યે ત તને સત અડશે. એક વરસ પૃથ્વીમાં રહીને ભગતના દીકરાને મોટો કરજે, મારા નામની વાવ અણાવજે, પ્રાણોને જમીન દેજે. જા, મારાથી સવાયાં સત તારાં અણાશે.”

રૂપીનો દેહ રાખ બની ગયો, આત્મા હુદા ભગતના આત્મામાં ભળી ગયો. અને સોદીએ રૂપીના નામની વાવ

જાધાવી, પ્રાહ્મણને ચારકેાસી વાડી, ચોવીસ વીધા જમીન
અને ચોવીસ સો ઠેારી રાકડી દીધી. દીકરાને જન્મ દીધો.
પછી ખરોખર એક વરસે એને ય સત ચહ્યું.

આજ મોઢવાડાને પાદર રૂપીવાવ મોજુદ છે. સોદીનો
ચોરો પણ ચણેલો છે. પ્રાહ્મણને દીધેલી વાડી અને જમીન
પણ હજી ઠેાઠએ ઝુટવી નથી લીધી.

રીણા ભોળાણી

(મોઢવાડા)

જામનગરના બારાડી તાલુકામાં સાતબારી નામે સાત ગામો એકબીજાની લગેલગ આવેલાં છે. ત્યાં રાવ રજપૂતો રાજ કરતા હતા. અઠ વખત રાવ રજપૂતો મોઢવાડાને પાદર નીકળ્યા. પાદરની વાવ ઉપર મેરાણીઓ પાણી ભરતી હતી. રજપૂતોએ પનીબારીઓની મશ્કરી કરી.

પનીઆરીઓ ઉઘાડાં માથાં ઉપર હેલ માંડીને ગામની વચ્ચેવચ્ચ નીકળી. બબરે મેર મરદો બેઠલા. તેને આ મલાબા વિનાનું વર્તન જોઇ માઠું લાગ્યું. કોઇએ પૂછ્યું કે “ઉઘાડાં માથાં કેમ ?”

મેરાણીઓ તાડુકી ઉઠી, “માથાં કોનાં ઢાંકીએ ? મેરેમાં મરદ જ કયાં ગયો છે ? નહીં તો સાતબારીના રજપૂત અમારો આળો કરીને જવતા જાય ?”

રીણા ભોળાણી ઠાયરામાં બેઠા હતા તે ઉભો થયો. ઘોડેસ્વારોને લઇને સાતબારી ભાંગી. મેરાણીઓએ ફરી માથાં ઢાંક્યાં.

ભોળાણી તેં ભાંગીયાં કે પાડાનાં કાંધ,
સિંહ ન રાખે સાંધ રીઠ પડતે રીણીઆ.

મૂળુ મેર (મીણુંદનો)

(મોઢવાડીઓ)

ઈ. સ. ૧૭૭૮ ની સાલમાં પોરબંદરના રાણા સરતા-
નજીએ નવા નગરના સીમાડા ઉપર પોતાના વડાળા ગામમાં
એક વડેા કિલ્લો બાંધ્યો, અને તેનું નામ “ ભેટાળી ”*

પાડયું. આજ પણ એ કિલ્લાનાં ખંડેર ગમે તે ઠેકાણે
હલા રહીને જોઈએ, તો ત્રણ કોઠા દેખાય, ચોથો અદૃશ્ય
રહે. એવી એની રચના કરી હતી.

નવાનગરને એક બારોટ ત્યાંથી નકળેલો, તેણે એ
નવો કિલ્લો જોવાની માગણી કરી. કિલ્લાના રખેવાળ મેર
મૂળુ (મીણુંદનો) એ ના પાડી. તેથી ચારણ સ્ત્રીનો વેશ પહે-
રીને જામ સાહેબની કચેરીમાં ગયો. જામ જસાણએ પૂછ્યું
કે “ કવિરાજ, આમ કેમ ? ”

ગઢવી બોલ્યો “ અન્નદાતા, મારો રાજા બાયડી છે,
એટલે મારે પણ બાયડી જ થાવું જોઈએ ને ! ” ગઢવીએ
હાલો કહ્યો.

“ ઉઠ અરે અજમાલરા, ભેટાળી કર ભુકો ”

“ રાણો વસાવશે ઘુમલી (તો) જામ માગશે દુકો ”

જસા જામે ખધી હકીકત જાણી. એને ફાળ પડી
કે નક્કી જેઠવો વડાજાના ગઢની સહાયથી પાછો ધુમલી
હાથ કરી લેશે.

જામે પોતાના જમણા હાથ જેવા જોદા મેરૂ ખવાસને
આજ્ઞા કરી કે લોટાળીને તોડી નાખો. મેરૂએ રાણાને
કહેણ મોકલ્યું કે “વડાળું ભાંગીશ.”

રાણાએ જવાબ વાળ્યો કે “પુશીથી, મારો મૂળ મેર
જમારી મહેમાનગતી કરવા હાજર જ છે.”

એક મહિનો ને આઠ દિવસ સુધી મુદ્દ ચાલ્યું.

એક મહિનો ને આઠ દી' ઝુલાવ્યો તે' જામ,

જણીએ ખરે ગામ માલડ વડાળું મૂળવા.

મેરામણ ખવાસે ‘લક્ષ્મગઢ’ નામનો એક હાલી ચાલી
શકે તેવો કાષ્ટનો કિલ્લો કલાવ્યો. ધીરે ધીરે લક્ષ્મગઢને
લોટાળીની નજીક નજીક લાવતા ગયા. આખરે લક્ષ્મગઢ-
માંથી નીકળીને જામના સૈન્યે લોટાળીની ભીંતે ચઢવા
માંડયું. ત્યાં તો અંદરથી મૂળના સૈન્ય ખંડુકો છટી. લક્ષ્મ-
ગઢમાંથી હારો હારો દાણા સમાય એવડાં નગાસાં મૂળ
(મીથુંદનો) ઉપાડી આવ્યો. અને જામની સેનાને નસાડી.

લાદા તંબુ લુટીયા નગારાં ને નીસાણુ

મોર્યે હરમત મૂળવો ખાંડાં હાથ ખુમાણુ.

જામનું રાવળ ગામ જે નજીક હતું, તેમાં મૂળએ
હાક બેલાવી.

વડાળા સું વેર, શવળમાં રેવાય ને;
 મોટા બાચો મેર, માથાં કાચે મૂળવો.
 શવળ માથે આવીઓ, રવ્ય ઉગમતે રાણ;
 મોથે પૂગો મૂળવો, ખાંડાં હાથ ખુમાણ.
 કળ બાગાં દો વાટ, માળીડાં મેલ્યે કર્યે,
 થોલો મૂળ ઠાઠ, શેકે મેણુંદરાઉત.
 કહીઈ તારે કપાળ, જોગણનો વાસો ને;
 મીટોમીટ મજ્યે, મેરૂ બાચો મૂળવા.

રાણા સુલતાનજી ચોરવાડ પરણ્યા હતા. ચોરવાડના
 બગીરદાર રાયબાદા સંઘજીને માળીઆના અલીઆ હાટીએ
 માચો. રાણાએ ચોરવાડ હાથ કરવા મૂળ મેરને મોકલ્યો.
 ચોરવાડ જીતીને વેરાવળ ઉપર જતાં ધીંગાણામાં મૂળનો
 એક હાથ કાંડેથી કપાઈ ગયો.

મહારાણાએ પૂછ્યું કે “જોલો મૂળ ભગત, ‘કહો’ તો
 એ હાથ રત્નજડિત કરાવી આપું, કહો તો સોનાનો ને
 કહો તો રૂપાનો.”

રાજકચેરીમાં ઉમા થઈને નિરખિમની મૂળાએ જવામ
 દીધો કે “રાણા, કોંક હી મારા વંશમાં બૂખ આવે તો
 સોના-રૂપાનો પળે વેચી નાખે, મારે મારી સાત સાત
 પેઢી સુધી તારી એધાણી રહે એવો લોહનો પળે
 કરાવી દે.”

પોતાના હુંઠા હાથ ઉપર રાણાએ આપેલા એ લોહાનો પંજો ચડાવીને મૂળુ ભગત એમાં લાલું ગાલી રાખતા. જમ્યો દીધો હતો તે કમરમાં પહેરતા, અને એક નેજો ને એ નગારાં દીધાં તે લઈને મળુ :મેર વરસોવરસ દશેરાની સવારીની અંદર પોરખંદરમાં મોખરે ચાલતા.

આજ મોઢવાડાની અંદર એની પાંચમી પેઢીએ સામત-ભાઈ મેર હયાત છે. સામતભાઈના ઘરમાં એ નગારાં, એ એક નેજો, એ લીલા (નીલમ જેવી કોઈ ચીજના બનાવેલા) હાથાવાળો છરો અને એ લોહાનો પંજો મોબૂદ છે. આજ દોઢસો વરસ થયાં એ પંજોને માથે માનતાના સીંદુર ચડે છે. એ છરાનો હાથો ધોઈને પાણી પીવાથી કેટલી ચે સ્ત્રીઓની પેટપીડ મટી છે, અને એ નેજો નગારાં હજી પણ જેઠવા રાજાની સવારીની મોખરે ચાલે છે. નગારાં તૂટી જાય તો તેની મરામતનું ખર્ચ રાજાજી આપે છે. મૂળુની ડેલીમાં વૈભવ વિલાસ નથી. માઠ મેટી નથી. નીચી ઓસરીઆળા, સાદા, માટીના ઓરડાની અંદર એનો પરિવાર વસે છે, ઓસરીની ભીંતે ચિત્રો કાઢે છે, અને સ્ત્રી પુરૂષ બધા ખેડ કરે છે. ડાશીઓ ચેંટીઆ કાંતે છે.

નિરભિમાનીપણું તો એના વંશજોના મહોં તરતરતું દેખાય છે.

ભાણુજનું લોહી

વિક્રમ સંવત ૧૯૩૦ ના વર્ષમાં એક દિવસે નવા-
નગરના જામ સત્તાજીના દરબાર ગઢમાં એક ચારણુ રથ-
વાયો બનીને આમ તેમ દોડતો હતો. દરબારગઢના દરેક
માણસને, પશુને, અને પત્થરને જઈ પૂછતો હતો કે
“મારો રાણો કયાં ?”

“મારો રાણો કયાં ?” “મારો રામદેવજી કયાં ?”
“રાણાને પાછો લાવો.” એવી એ ચારણુની કળકળતી
બુમોથી દરબારગઢના પત્થર ધણુધણી ઉઠ્યા, ને આખો
ગઢ કેાંઈ ઉજ્જડ ભૂતખાનાની માફક સામો પડ્યો પાડીને
પ્રછવા લાગ્યો કે “રાણો કયાં ?” માણસો એકબીજાને
પ્રછવા મંડયાં કે “રાણો કયાં ?”

કેાઈએ ચારણુને કહ્યું કે “રાણાની મામીઓ એને
મળવા જાંબતી હતી તે રાણો ગઢમાં ગયા છે.”

કરકે શ્વાસ લેતો ચારણુ થોડીવાર વાટ જોઈને ઊઠો.
પણ રાણો મામીઓના ખોળામાંથી પાછો વળ્યો જ નહીં.
રાણીઓના માઢમાંથી નીકળનારા એકેએક માણુજનું મોં
કાળું શાહી જેવું થઈ ગયેલું હતું. ચારણુ પ્રજ્ઞતો કે “રાણો
કયાં ?” માણુસો અભિલ બનીને ચાલ્યાં જતાં હતાં

દરબારગઢના અડખા સામે ઉભો રહીને ચારણુ સડ
ચાડી ઉઠ્યો કે “રાણા ! રાણા ! બાપ, નીચે ઉતર તારી

માને મેં જોળાધરી દીધી છે. મારા રાણાને લાવો ! રાણાને પાછો લાવો ! ”

ચારણ બંદાવરો બન્યો. ઝરખાની લીંત સાથે : માથું પછાડવા મંડ્યો. પણ રાણાએ જવાબ દીધો નહીં.

“ દે આ તારો રાણો ” એવો એક અવાજ આબેહા અને તે સાથે જ ઝરખામાંથી એક ગાંસડી ધબકીને ધરતી ઉપર પડી. લોહીમાં તરબોળ એ ગાંસડીને ચારણે ઠોડી. અંદર જુએ તો રાણા રામદેવજીના કટકા ! હાથ નોખા, પગ નોખા, ઘડ નોખું, અને બાણે મામીઓનાં મીઠકાં લેવરાવવા હસીને હમણાં જ નમ્યુ હોય તેવું તાણું કાપેલું માથું પણ નોખું.

“ બસ મારા બાપ ! કયાંય મેઢા નહોતો મેલતો ! અને આજ જંગલ ગયો તેટલી વાર તું રહી ન શક્યો ? મમીનાં તેડાં બહુ મીઠાં લાગ્યાં ? એમ મારી અણમોલી થાપણ ! પોરબંદરની રાણીને હવે હું તને શું જવાબ આપીશ ? ”

ચારણ ખૂબ રોયે, દરબારગઢ આખો બાણે એની સાથે સાદ પૂરાવવા લાગ્યો.

આ ચારણનું નામ કાંવીદાસ લાંગો. જામ સત્તાજીને એ દસોદી. પોરબંદરના રાજા જેઠવાનો કુમાર રામદે સત્તાજીનો સગો ભાણેજ હતો. સત્તાજીને નગરનું રાજ વિસ્તારવું હતું. નાના ભાણેજને તેટલા ખાતર ટુંકો કરવો હતો ઘણી ઘણી વાર બોલાવે પણ ભાણેજ આવે નહીં, કેમકે જહેનને ભાઈની

મતલબનાં પડઘા વાગી ગયા હતા. આખરે કાંવીદાસને જામે કહ્યું કે “આપણે આંગણે લગન છે. ભાણેજ ન આવે તો દુનિયા શું કહેશે ? ગઢવી, જાઓ, તમારી જોળાધરી દહને ખડેનના ભાણીઆને તેડી આવો.”

ચારણની જોળાધરી એટલે તો વિધાતાને લેખ ! પોતખંદરની રાણીએ દીકરાને દુઃખણું લઈને ભાઈને વેર લગન ઉપર વળાવ્યો. મામાએ લગનમાં ભાણેજને લોહીથી નવડાવ્યો તે આ રીતે.

ચારણ ઘેર ગયો. એકનો એક દીકરો જમલદાસ હતો, તેને કહ્યું કે “બાપ ! આપણા ઘણીને આજ ભાણેજનાં લોહીની તરસ લાગી છે. આજ વિશ્વાસઘાતથી ઘૂણ ઉઠેલી નગરના ધરતી ધા નાખી રહી છે. આપણા ઘરમાં નહાનાં મહોટાં અઢાર માણસો છે. તો આવો, આપણે જામને લોહીથી ધરવી દઈએ.”

કાંવીદાસ લાંગાના એકના એક દીકરાએ છાતીમાં કપર ખાધી, રૂધિરનો ધારીઓ છુટ્યો, એમાંથી જોમા ભરી ભરીને કાંવીદાસે નગરના દરબારગઢ ઉપર છાંટ્યા. ચારણાઆણીઓએ સ્વહસ્તે પેતાના થાનેલા કાપી કાપીને “લેજો રાણાજી” કહી ગોઝારા ગઢની ભીંતો પર ફેંક્યા. વળી દૂધીઆ ઢાંતવાળાં બાળકોનાં નાનકડાં માથાં શ્રીફળો વધેરે તેમ દરબારગઢની ભીંતે વધેરી વધેરી શેષ મેલી. પછી એક ગાડું જોડયું. એમાં કપાસીઆ ભર્યા. ઉપર ઘી ફેડયું. એની કપર તેલમાં તર-

ધાળઃ કરેલાં લૂગડાં પહેરી, પોતાનાં બાકીનાં પાંચ માણસો
આથે કાંઠીદાસ બેઠા. હાથમાં માળા લઈને “હર ! હર !
હર !” ની ધૂન સાધી. ઠાળીનો એક છોકરો ચાડું હાંકતો
હતો, તેને ચારણે કહ્યું કે “બાપ ! ગાઠાને આગ લગાડીને
તું બાપો નીકળી જા.”

ઠાળી બોલ્યો “બાપુ ! તમે એમ માને છો કે હું
અગ્નિની બાળ દેખીને આખરને વખતે લાગીશ ને તમારા
ત્રાગાને લોંઠામણુ આપીશ ? એમ ખૂંટીક હોય તો જુઓ,
નજર કરો મારા પગ ઉપર.”

ચારણ જુએ ત્યાં તો ઠાળીએ લોઠાની નાગફળ્ગ્યો
ઠાકીને પોતાના પગ ગાઠાની ઉંધ સાથે જડી લીધેલા !

ગાડું દરબારગઢમાં ચાલ્યું. કપાસીયા સળગ્યા.
માઠાને આગ લાગી, ચારણ પરિવારનાં લૂગડાં સળગ્યાં,
ઠાયા ચડ ચડ ચડ બળવા લાગી. દેવતા હાઠકામાં ઢાખલ
થયો ત્યાં તો ફડ ફડ ફટાકીઆ ફુટવા લાગ્યા. છતાં એ
પાંચ માણસોની જીવતી ચિતામાંથી કેવો સ્વર આવે છે ?
હર ! હર ! હર ! હર ! પાંચે માનવી જ્યાં બેઠાં હતાં ત્યાં
ને ત્યાં થંભી ગયાં, અને છેવટે અગ્નિએ હાથ પાડી
નાખ્યા ત્યારેજ હાથમાંથી માળા નીચે પડી. ઠાળીનો છોકરો
ઉંધ ઉપર જ સળગી ગયો. સત્તાજી જામના દરબારગઢે તે
દિવસ અદાર + દેવીબાળકોના અમોલા ભરખ લીધા.

+ એ કાવિદાસ લાગાના વંશજો હાલ જાયામાં રહે છે; ને
જેવા રાણાના આશ્રિતો થઈ રહ્યા છે.

ભાણેજને પતાવીને જામ સત્તાજીએ રાણાની ધરતી
ધબેઠવા માંડી. અરળી સમુદ્ર ને બરડા પર્વત વચ્ચે આવેલો
ભાણેજનો તમામ મુલક મામો ગળી ગયો. ને શાખીરાની
ખાડીને તેણે પોતાની રાજ્યસીમા બનાવી. મરનાર રાણાનો
પુત્ર રાણો ભાણજી બરડો છોડીને પોતાની રાણી કલાંબાઈ
અને ન્હાનકંડા કુમારને લઈ ભાગવા મંડ્યો, જંગલોમાં
સંતાયો, ને આખરે એનો દેહ છુટી ગયો.

નિરાધાર રાણી કલાંબાઈને અને કુંવર ખીમાજીને ઉંચે
આભ ને નીચે ધરતી વિના બીજું કંઈ શરણ દેનાર ન
રહ્યું. ધરતીમાંથી પણ ડગલે ડગલે જાણે જામના
પગના ધબકારા સંભળાતા હતા. ત્યાં તો મેરોમાં હાક
ગાલી કે “હાં! માટી થાઓ! આપણી રાજમાતા રમળી
પડી; આપણા બાળ રાજાની હમણાં હત્યા થશે.” ત્રણસો
મેરોએ જામના સીંકાગ ગામ પાસેથી રાજમાતાને અને
બાળરાજાને હાથ કર્યાં. ઓડદરમાં લાવીને ઓરડા કાઢી
આપ્યા. મેરોએ કહ્યું કે “મા, મન હેઠું મેલીને રહેજે.
આંહી તારા દીકરાનો વાળ પણ કોઈ વાંકો નહીં કરે.”

એક દિવસ ઓડદરને કાંઠે એક ભાંગેલું બહાણ ઘસડાઈ
આવ્યું. બહાણમાં ઇંટો ભરી હતી. મેરોએ રાણીમાને
એ ઇંટોતું એક પાણીઆડું કરાવી દીધું. એક દિવસ કલાં-
બાએ જ્યું તો એક ઇંટનો ખુણો ટોચાએલો દેખાણો. અને
એમાંથી પીળું પીળું સોના જેવું કંઈક ચકચક કરતું હતું,

રાણીએ તપાસ્યું તો ઉપરના પઠની નીચે આજે આખી હેમની ઇંટ હતી. બધી ઇંટોમાં એ જ લોહ જડયો. ધણીની ધરતી હાથ કરવા માટે સ્વપ્નામાં એ જાંખતી રાણીને હેયે હવે હિંમત આવી.

એક દિવસ રાણીએ પછ્યું કે “આ રખારીઓ લેંસોને રાતમાં કયાં લઈ જાય છે ?”

મેરોએ જવાબ દીધો કે, “માડી, પહર ચારવા.”

“પહર એટલે ?”

“એટલે અધરાતથી સવારે સવાર લગી લેંસોને લીલાં ખડ ચારીને ધરવ કરાવે. એટલે લેંસો દોણાં ભરી ભરીને ફૂંધ કાઢે.”

“ત્યારે હું મેરોને અને રખારીઓને પહર ચાડું તો ?”

“તો તને તારું રાજ ઘેર કરી દે !”

હેમની ઇંટો વટાવા વટવી કલાંબાઈએ મેરોને અને રખારીઓને સુખડી ખવરાવવા માંડી. ખવરાવવા પીવરાવવામાં કાંઈ ખામી ન રાખી. છ મહિના થયા ત્યાં તો મેરોએ અને રખારીઓએ હાથીનાં કાંધ જેવા કાંધ કાઢયાં લોઢાની ભાગોળ જેવા બધાના હાથ બન્યા શરીરનું જોર ફાટ ફાટ થવા લાગ્યું. ત્યારે પછી મેર રખારીઓએ કહ્યું કે “માડી, હવે હુકમ કર, હવે નથી રહેવાતું.”

રાણીનો હુકમ થયો. મેરોની ફાજ ચડી. જામ સત્તા-
જનો લાઈ ખેંગારજી બાર જામ લઈને નગરથી ઉતરેલા
તેના મુખ્ય ગામ રાવળ ઉપર વૃત્તી પડ્યા. કેમકે રામદેવજીને
મરાવી નાખનાર ખેંગારજી હતો. મેરોએ ગઢ લેળી લીધો.
પણ ખેંગારજી કોઠા ઉપરથી નીચે ઉતરતો નહોતો.

ત્યારે ચારણે કહ્યું કે “આજ ખેંગારજી કોઠામાં ન
હોય, કોઠો ખેંગારજીમાં હોય.”

ખેંગારજી ઉતર્યો, ને મરાયો. એનું માથું કાપીને
મેરો કલાંબાઈ પાસે લાવ્યા. રાવળ ગામ લૂંટીને ખેંગાર-
જીનાં નગરાં લઈ ગયા. આજ પણ રાણાને ઘેર “ખેંગાર
-નગરાં” પડ્યાં છે.

ત્યાર પછી મેરોએ બરડામાંથી જામની ફાજ તોડવા
માંડી. બાપીરામાં જામનો દાણી રહેતો હતો તેને ઉડાડ્યો.
જામની સેના સામે લડતાં લડતાં ૨૪૫૦ મેર મુવા. એમાં
કેસવાળીઆ, મેઢવાડીઆ, રાજસૂઆ અને ચોડહરા, એમ
ચારે વંશના મેર સામેલ હતા. કેસવાળા મેરને માટે
કહેવાય છે કે

“કે’દી’ કેસવાળા તણો, નર નરસો ન થાય,

“પડકાર્યો પડમાંય કુંજર ઢાળે કેસવો.”

“કેસવાળા કેસવ તણો પોરસ અંગ પોતે

“દજડે બલ દાખ્યે કુંજર ઢાળે કેસવો.”

આખો મુલક હાથ કરીને કલાંબાધને કહ્યું કે “લે
ખા, તારું રાજ સંભાળી લે.”

રાણીએ કહ્યું કે “વીરાઓ ! જાઓ, આજ એક રાતમાં
તમે જેટલાં ગામને તોરણ ખાંધો તેટલાં તમારાં.”

રખારી તો જોવા રાજ રાજ થઈ ગયા કે રાત બધી
સૂઈ રહ્યા, અને મેરોએ *ચાલીસ ગામનાં તોરણ ખાંધ્યાં.
રખારીઓ બળકડે ઉઠ્યા, અને માત્ર કાળીખડું અને રાંધાણું,
એ બે ગામને જ તેઓ પહોંચી શક્યા.

આ વાર્તાના સંબંધમાં લોકો ગાય છે કે—

ખીમાજી સું ન ખાટીએ નાગર
જેઠવો જોરાશીળ,

બરડે બેઠા ૧ ખીલનાથ બંકા
દીએ નગારે ઠોર.

દીએ નગારે ઠોર : ક્યેણે, ને સોળસેં ખાંધી તેજણુ હણેણે;
આત સાચર ને સૂઝવે સાગર, ખીમાજી સું ન ખાટીએ નાગર.

૨

વર રવડાળું ને ડરાવળું કન્યા,
વગતે વીવા થાય,

*અત્યારે મેરોનાં મુગંગ ગામ સોળ જ રહ્યાં છે. એમ કહે-
વાય છે કે વિક્રમાજીત રાણાના વખતમાં પ્રેમજી કામદારે કુંવરના
જન્મ-ઉત્સવ ઉપર મેરોને પોરબંદર બોલાવ્યા, પણ સાથે ચારણોને
ન આવવા દીધા. પછી મેરોને ખુમ ખવરાવી ખીવરાવી ફોસલાવીને
કુંવર પછેડામાં ઘણાં ગામ લખાવી લીધાં. ત્યારપછી ક્રમે ક્રમે મેરોએ
સોળ સિવાયનાં તમામ આખો ગુમાવ્યાં.

૧ ખીલનાથ મહાદેવ. ૨ જેઠવાનું ગામ. ૩ જામનું ગામ.

પ્રથમ કંકેતરી કુલી આવે મોકલી

જુનેગઢ ખખડે જાય.

જુનેગઢ ખખડે જાય તે જાયે, અમરજી દિવાન લેળા મારે,
તમે આવ્યે આંહી ભાજયે જાન્યા, વર વડાજીને રાવજી કન્યા.

૩

રૂડી રથ રાવજે મંડાણી

સુનેરી ગઢ ચણાય,

વૈલોજી જામ ભેઠા ગોખમાં

જેઠવી ફેણું જાય.

જેઠવી ફેણું જાય તે જાણી, યોખીરે ભેઠા જામના ફાણી;
ખાણે કાંકરો લીધો તાણી, રૂડી રથ રાવજે મંડાણી.

આઈ જસલ

(‘રસધાર’ માટે લખનાર—જગજીવન કાલિદાસ પાઠક, પૌરખંદર)

*“આ તેજશુ તરસે તલવલાંસ; થાળામાં બે કળહા
પાણી નાંખાંસ બીન ?”

“ભલે, નાંખાંસ ભણ !”

તેજશુની તરસ છીપી ત્યાં લગી પનિયારીએ સીંચી
સીંચી થાળામાં પાણી ઠાલવ્યું. તરસ છીપતાં ઘોડીએ મ્હોં
હિંચું કરી જોરથી હણહણાટી નાંખી. કેમ જાણે એના
ધણીને સાન કરી હોય, કે “હવે હું તૈયાર છું !”

એ પીઠપર બેઠેલો સ્વાર તે ફૂછડીનો પ્રતિષ્ઠિત મેર
લાવ્યો. *ખાશડીમાંનાં પેતનાં સગાંને મળવા ગયેલો
તે આજે ફૂછડી લણી પાછો વળ્યો હતો. રસ્તો કાટવાણા
પાસે થઈને પસાર થતો હતો; તેથી અત્યારે તે કાટવા-
ણાના પાદર સુધી આવ્યો હતો. અને તરસી થએલી ઘોડીએ
જોર કરી સ્વારને ડેરવાવ તરફ લાવતાં તે વાવની નજીક
આવ્યો હતો. તે સમયે પાણી ભરવા આવેલી પનિયારી તે

---

*મેરોની ભાષા છે. અર્થ—આ તેજશુ ઘોડી તરસે ટળવળે છે.
થાળામાં બે કળસીઆ પાણી નાંખીશ, બ્લેન ?

*જમસાહેબની હદમાં આવેલો બર્ડ પ્રાંતનો વિભાગ ‘બાગડી’
નામથી ઓળખાય છે.

ચારણીઆણી જસલ હતી. અને તેને સ્વાર સાથે ઉપર લખી વાતચિત થઈ હતી.

ચહેલો ઋણભાર શીટાડવા સારૂ લાધવે પાંચ ઠેરીઓ પનિચારીના ચરણારવિન્દ તરફ થોડે દૂર ફેંકી. અને બોલ્યો:—“લે ખીન, તારા લાધવાનો આ કમખો. જો ના પાડે તો તુંને આ તારા ભઈના સ્હમ છે.”

પનિચારી:—“લાધાભઈ, એની કંઈ જરૂર નથી. મારે ઘરે પરભુનો પરતાપ છે. તમે સ્હમ દીધા એટલે લાસાર, હું કમખો લાંસ; પણ એક વાતે. ખરા અખોરા થયાસ, એટલે શીરામણ દીધા વના ખીનને ઘરેથી ભઈએ ભુજ્યાં ના જવાય.”

લાધવે ઘણી આનાકાની કરી, પણ ખરા ભાવના આંધ પાસે છટકનાર કોણ છે? ધીમે ધીમે તેણે પોતાની ઘોડી જસલની પાછળ હાંકી, અને બેનને મકાને આવ્યો. એની ઓસરીની થાંભલીએ ઘોડીને બાંધી. અને જસલે ઓસરીમાં નાખી આપેલા ચાકળા ઉપર તે બેઠો.

જસલની ઉમ્મર આશરે વીસ વર્ષની હતી. એ નવયૌવનાના રૂપનાં વખાણ શાં કરવાં? એની ગાર કાંતિ. કૃષ્ણ દેશ-રાણી, અને અનુપમ અંગોપાંગો વર્ણવવાને કોઈ અઢો કવિ જાઈએ.

જસલના પતિનું નામ ચારણ ધાનો ભેડો હતું. જસલ એ ધાના ભેડાની નવી પરિણીતા પત્ની હતી. પોતાની

બની સી પુનસરીને ૪૫:૫૫ લગી કાંઈ સંતતિ ન થઈ, ત્યારે ધાના લેણાએ પુત્રની લાલસાએ બે વર્ષથી આ બહુ લાલ કંઈ હતું. અને બન્ને શોકયો વચ્ચે સારો બનાવ ન રહેવાથી તેમને થોડે થોડે દૂર નોખાં નોખાં ઘરોમાં રાખી હતી. ધાનો મોટે ભાગે નવા ઘરનો અતિથિ હતો. પુનસરીને વિશેષ ઈર્ષ્યાનું કારણ આ પણ હતું. નશીબ ભેગે આજે ધાનો ઘેર નહોતો. કાંઈ કામ બહારમાં ગયો હતો.

બસલે લીલાછમ રંગના, બડા, બાજરાના બે રાટલા, તાંસળી ભરી દૂધ, ગદીઆ ગોળનું એક મોટું દહણું, અને ડુંગળીનું શાક-જે પહેલેથી તૈયાર જ હતાં તે પૂરે ભાગે ખરાણાને પીરસ્યાં. લાધવો પણ પોતાનું પાકડું સાંગામાંથી ઉપર મૂકી, કોમળા કરી તથા પગ ધોઈ ચોરડામાં જમવા બેઠો.

બસ, પુનસરીને બેઠતું હતું તેવું નિંદાનું પ્રબળ કારણ મળી આવ્યું. “બલી એઇ, બે બે, એ લોંડો કુંજુ સે ? એ કુંજુને તાંજ કરી કરીને પીરહે સે ” ઇત્યાદિ ચર્ચા તેણે ચાલુ કરી. ચેપકાં બેવામાં ચતુર ચારણીઆણી-એણાં ટોળાં એકઠાં થઈ બિચારી નિર્દોષ બસલની મન-લાવતી નિંદા કરવા લાગ્યાં.

જમી રહ્યા પછી લાધવે બેનને ઘેર બે ઘડી લડકો ગાળ્યો. તે સમયે બસલના પછવાથી, આત્મસ્તુતિ ન લાગે તે રીતે, લાધવે ટુંકામાં પોતાની સાંસારિક સ્થિતિ કહી-વાચકોની બહુ ખાતર તે સંક્ષિપ્તમાં કહીને છીએ:

લાધવો એ ફૂંછીનો મેર હતો. ઉમ્મર લગભગ આલીશ વર્ષની: તેને ત્યાં રૂપમાં રંભા જેવી રૂપી નામની આથેડ ધર્મપત્ની: પુત્રપૌત્રાદિમાં તેમજ સંપત્તિમાં પણ પ્રભુની પુષ્કળ કૃપા: પોતાની રીતભાતથી તથા ઉદારતાથી ગામમાં, નાતજાતમાં અને રાજદરબારમાં સાફ સન્માન: આ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ હતી.

બહેનનું મફત ન ખવાય, એવી માન્યતાથી વિદાય થતી વખતે લાધવે જાણના હાથમાં પચ્ચીશ ઠેરી મૂકી. પણ તે પાછી આપતાં જાસલ: બોલી:—“ભઈ, આ જગતમાં મહીખરમાં મ્હારે કાંઈ નથી. જાજથી તું મ્હારો ધરમનો ભઈ ! જો સાચો ભાવ હોય તો કાંઈ વસમી વેળાએ આવી ઉભો રહેજે, પરબુ તને ખેમ રાખે.” એટલું બોલી સજળ નયને તેણે લાધવાનાં દુઃખણું લીધાં. દુઃખણું લેતાં મગફળી જેવી તેની કામળ અંગુલીઓમાંથી કુટેલા અનેક ટથાકા વિદાય લેતા લાધવાએ સાંભળ્યા. બેનને પગે લાગી લાધવો સ્વાર થઈ રવાના થયો. રવાના થતાં થતાં તેણે સજળ નયને જાસલને હાથ જોડ્યા.

એ વખતે આથે ઉભેલા સ્ત્રીઓના એક ટોળામાંથી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ થયો.

પરનિંદા જેવું મીઠું જગતમાં બીજું શું છે ? કાંઈ જ નહીં. પુનઃસરીએ પ્રસરાવેલી જાસલની નિંદા આખા ગામમાં ફેલાઈ.

એ દહાડે ધાનો લેડો ઘેર પાછો આવ્યો. તેને જોઇને એક સ્ત્રીએ હાસ્ય કર્યું, બીજીએ મોઢું મરડ્યું, અને ત્રીજીએ કાંઈક સ્પષ્ટ બળડાટ પણ નાગણી જેવી વેરણ શોકય પુનસરીએ તો બધી વાત ચોકએ ચોકખી ધાના લેડાને કહી. ચારણનો મજાજ હાથથી ગયો. તેના બળતા અંતઃકરણમાં ધીની આહુતી અપાઇ.

ધાનો લેડો એક તો બહારગામથી થાક્યો પાક્યો આવેલો, વગડાનો વા તો તેના માથામાં ભરાયેલો હતો જ; તેમાં અધુરામાં પૂરું આ દારૂણ વાત સંભળી. એટલે બાકી શું રહે ? ધુવાંધુવાં થયેલો ચારણ હાથમાં ચાખખો લઇ ફાટી આખે જાસલના મન્નન તરફ ચાલ્યો.

એ દહાડાથી ન જોએલા-જીવ જેવા વહાલા પોતાના ઘરવાળાનો સત્કાર કરવાને જામલ સામી ચાલી; અને હસતે મુખે ઓશરીની ધાર પાસે આવી ઉભી રહી. પણ ત્યાં તો કાંઈજ પૂછ્યા ગામ્છ્યા વિના વિકાળ મુખમુદ્રાવાળા લેડાએ તેના અંગ પર ચાખખાનો પ્રહાર કર્યો. શરીર સાથ વોંટાતો હોય, તેમ ‘ફડાક’ બવાજ કરતો ચાખખો. એ ત્રણ આંટા જાસલના કુમળા શરીર ઉપર વોંટળાયો. અને તેજ પ્રમાણે બીજા અને ત્રીજા ફટકાનું પણ થયું. જાસલની કનકવર્ણી કાય.માંથી લોહીની શેડો વહુટી !

આ દશ્ય જોવા યોગમ મેઢની માતી નહોતી; અને તેમાં પણ આજે પુનસરીના હરખનો પાર નહોતો ! એના મુખમાંથી “ રાંડ વાલામુઠ, મેરને ઘરમાં ઘાલીને અમારું નાક વઢાવ્યું ! ” એવાં મેણાંનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો.

પહેલાં તે પવિત્ર જાસલ, પતિના અચાનક કોપનું કારણ સમજી શકી નહીં. પણ શોકનાં વચનોએ તેને બધી વાત હીવા જેવી સમજાવી. પોતાની પવિત્ર વૃત્તિ ઉપર થતા અન્યાયી અત્યાચારે તેના મનમાં અકથ્ય ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો. એ આવેગમાં તે બોલી:-હે જગદંબા, હે માવડી, જો હું પવિતર હોઉં, તો તારા સાચના એ છાંટા મહારા પર નાંખીને મહારૂ સતીપણું સાચવજે. આઈ, વધારે કાઉં કહું ?”

આવે ઉચ્ચાર કરી પોતાનાં લોચનો બંધ કર્યો. વાર લગી તો તેનું અંગ સ્થિર જણાયું; પણ ધીમે ધીમે નેની મુખકાંતિમાં તથા સમગ્ર અંગમાં કંપનો તથા ક્રિચ્ચકાંતિને સંચાર થયો ! રૂપેરી ટોટીઓથી મંડિત થયેલા તેના બન્ને શ્રવણોમાંથી કંકુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો !

આ અદ્ભુત પ્રભાવ જોતાંજ તમાસો જોવા ઉભેલી માનવ-મેદિની અંખવાણી પડી ગઈ; અને “આઈ, ખમૈયા પ્રો, અમે તમારાં છોડે છીએ, અમારી ભૂલ થઈ,” “છોડે કછોડે થાય, પણ માવિતર કમાવિતર ન થાય,” “વડાંને વડાર ન શોભે.” “માવડી, તારે જે જોઈએ, તે માગી લે જગદંબા ! પણ અમારી ઉપર અમીનો છાંટો નાખજે ” ઇત્યાદિ વચનો બોલી પગે પડી જાસલન વિનવવા લાગી.

જાસલ:-“તમારામાંથી કેઈ સ્વાર કૂચડીએ જાઓ, ને મહારા ભાઈ લાવવાને કહો કે:-

(સોરઠો)

સત ચડીયું શરીર, અધધડી ઉભાએ નહિ;
માડી માયલા વીર, (તું) વહેલો આવે લાધવા !

હે લાધવા, મહારા શરીરમાં સત ચડયું છે; એટલે હવે
સંસારમાં અધધડી પણ ઉભાચ એમ નથી. આ નસલ
તારી વાટ જીવે છે, તો વીરા, તું વહેલો આવ.

(સોરઠો)

સળગી સમદર માંદા, એકલ ઓલાણી નહિ;
ફૂંછડીઆ કુળ-લાણ, વે' લો વળજે લાધવા !

સંસાર—સમુદ્રમાં સળગી ગઈ છું, એકલી છું, એ
લાક્ષ ઓલવાણી નથી. હે કુળભાણ કુછડીઆ, તું વહેલો
આવજે. (અથવા—મારો ધણી પોતે જ મારા માટે વહેમ
આણે, એ તો સમદ્રમાં આગ લાગ્યા જેવું જ થયું કહે-
વાય. એ વડવાનલની આગ શી રીતે ઓલવાય ? અર્થાત
ખુદ પતિના મનની શંકા શી રીતે ટાળી શકાય ?)

(સોરઠો)

અગરને અગીલ, બાતું બે જીવવીઉં;
ફૂંછડીઆ હે વીર, લેતો આવે લાધવા !
સસ્વાદીલું સગા, લોજનમાં લઈ ભેળવીએ;
(તે) સોર'લી સગા, લેતો આવે લાધવા !

હું આવ, ત્યારે ખાલી ન આવતો. હું સતી થાઉં છું તો તેને લાચકનો સામાન પણ જોઈશે. જુદીજુદી જાતના હોવા છતાં પણ સાથેજ વપરાતાં અગર અને અખીલ જોઈશે. લોજનમાં લેજવાતું સ્વાદ અને સોડમ વાળું ધૂત પણ જોઈશે. તે તમામ લેતો આવજો.

આજ્ઞા સાંભળતાંજ ગામોટ ઘોડીએ ચડીને ફૂછડી જરફ ખાયો. લાધા મેરને મળ્યો, અને તેને ખડેનનો સંદેશો કહ્યો.

પોતાને માટે ખડેનને માથે આવી પડેલી આકૃતથી લાધવાના કેમળ કાળજામાં ભારે આઘાત થયો, પણ શું કરે? ખડેને મંગાવેલી સામગ્રી-મળી આવ્યાં તેટલા અગર ચંદનનાં કાપ્ટો, અખીલ ગુલાલનાં પડા, કંકુ, નાડાછડી, ચૂંદડી, મોડી, શ્રીફળો અને ધીના ભરેલા બે ડબ્બા નાંખીને તેણે બે સાંઢણીઓ કાટવાણા ભણી વિદાય કરી. અને પોતે પણ સાચો કેમજો લઈ પોતાની ઘરવાળી રૂપી સાથે ઘોડીએ ચડીને બેનનાં છેલ્લાં દર્શન માટે આવ્યો.

લાધયો કાટવાણે પહોંચ્યો, પણ આજે તે ગામનો રંગ અદલાધ ગયો હતો. બે દહાડા પહેલાં જોએલું નીરવ કાટવાણું આજે નહોતું. આજે તેમાં અનેક શરણાઈઓનો ચહ-ચહાટ થતો હતો, અને અનેક વંખાળુ ઢાલો ધ્રુષ્ટી ધ્રુષ્ટી દિગંતોને ડોલાવી રહ્યા હતા. કલકંડી કામિનીઓ મંગળ ગીતો ગાતી હતી, અને સોને મોખરે લાંબા અને છુટા કાળા કેશવાળી, વિશાળ લલાટમાં કેસરની પીયેજવાળી

અને લગ્ન મુખમુદ્રાવાળી બસલ હાથમાં શ્રીફળ લઈ મંદ પગલે ચાલતી હતી. આજે એની નિંદા કરવાની તો શું, પણ તેની તેજપુર્ણ મુખછળી સામે જોવાની પણ માનવીઓની તાકાત નથી ! જાણે આરાસુરી જગદંબા સાક્ષાત પ્રકટ થઈ હોય તેવી તેની કાંતિ ઝળહળી રહી હતી.

ગામને પાદર સતી માટે ચહે બઠકાણી છે. ત્યાં જવા તે નીકળી છે. આગળ તંબુરાના ઝલેણાટ ને મંજીરાના ઝલેણાટ સાથે લકતમંડળી લજનની ધ્રુમ મચાવી રહી છે. આંધળાં, પાંગળાં, વાંઝીઆં અને એવાં એવાં અનેક દુઃખીઆં સતીને રસ્તામાં આવી પગે લાગે છે, આશીર્વાદ મેળવી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે ! અને સતી પોતાને માટે ગામ બહાર બઠકાવેલી ચિતાએ પહોંચવા આગળ ચાલે છે.

બસલ ચિતા પાસે પહોંચી નહોતી, ત્યાં તો લાધવો પત્ની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એની આંખમાં આજે આવશ્ય લાદરવો રેલી રહ્યા હતા.

સતીને પગે લાગતાં તે બોલ્યો, “આઈ માફ કરજો. મારાં ગોઝારાં પગલાંએ તરી આ દશા કરી છે.”

એને આશીર્વાદ અને સન્નિવન આપતી બસલ બોલી, “ભાઈ, એવું એણું ના બોલ તારાં પાવન પગલાંએ તો જગતમાં હું પાવન થઈને-બરે આઈ થઈને-પૂજાઈ. વળી મારા બંને લોક સુધર્યાં. હવે હું માણું ત્યારે પાસે આવી છેલ્લો કરિયાવર કરજો.”

એક ચારણ બોલ્યો, ‘આઈ જાસલ, શેર માટીની ખોદે
મારા ભાઈ ભેડાએ તમને આણેલાં, પણ તમે ના સિધાવો
છો, હવે મારા ભાઈની શી ગતિ ?’

આ વાણી સાંભળી જાસલ થંભી અને બોલી, “પુન-
સરી ક્યાં ? એને મારી પાસે લાવો.”

શરમની મારી પુનસરી તો અત્યારે બાઈડીઓના ટોળા
પાછળ ક્યાંઈ સંતાઈ ગઈ હતી. પોતાનું કાળું મોઢું એ
સતીને શી રીતે ખતાવી શકે ? છતાં વકરાએલા વાઘની
પેઠે છલંગો મારતો ભેડો સ્ત્રીઓના ટોળામાં ગયો.
ને પદપ્રહાર કરતો તથા ચાટલો ઝાલી ખેંચતો પુનસરીને
તે જાસલ પાસે લઈ આવ્યો. વળી પોતાની જૂલની પણ
ક્ષમા માગતો હોય તેમ તે પાઘડીનો છેડો અંતરવાસ કરી
સતી પાસે નીચે મુખે ઉભો.

ગભીર સ્વરે જાસલ બોલી, “ચારણ, પુનસરીને પુણશો
ના. એ બિચારીનો વાંક શો ? વાંક મારો નસીબનો. એન
પુનસરી, માફ વરદાન છે કે આજથી નવમે મહિને તારે
ઘર પારણું બંધાશે, ને ઘણીનો વંશ રહેશે. પણ ભોળા
લરથાર ભેડા ! ખબરદાર, જે વંશ હલાવવો હેય તો હવેથી
ડેર વાવનું પાણી અગ્રાજ (અગ્રાહ્ય) કરજો એ માફ
વચન છે. ”

વળી ઠાલ જોશથી ધડુકવા લાગ્યા. કાચરને પણ શર
વીર કરે એવા શરણાઈના સિંધુડા સ્વરે ચાલવા લાગ્યા.

ને “ જો અંધ ” “ જો અંધ ” ના આકાશભેદી સ્વરો નીકળતાં ચારણપુત્રી જાસલ ચિતા પર ચડી. તેના ચરણોની હશે અંગુલિઓમાંથી એક સાથે અગ્નિની જ્વાલાઓ નીકળી ને તેણે ચિતાને જાડજાડટ પ્રજ્વલિત કરી. થોડીવારમાં સર્વજ્વાળી અગ્નિદેવની રંગભેરંગી જ્વાલાઓ જાડક જાડક અવાજ કરી ચિતા પર ખેલવા લાગી, એવામાં ઝુંપડીમાંથી—ચિતા ઉપરની ઝુંપડીમાંથી—સતીનો સ્વર આવ્યો.

“જીરા લાધવા ! તું મારો સાત જન્મારનો લાઈ છે. જહીના વિના તું ચિતા પર આવ; ને ખેનને છેલ્લીવારનો કમખો આપી પાછો સિધાવ.”

ખરો મદદ, પવિત્રચરિત્ર મેર લાધવો છલંગ મારી ચિતા પર ચડ્યો. પણ અમત્કાર ! અગ્નિની જ્વાળા તેને ઠંડકઢાતા લાગી ! ખેનના ખોળામાં તેણે શ્રીફળ, કમખો ને ચુંદડી મુક્યાં. તથા ખેનના પવિત્ર શરીર ઉપર ધૂતનો હોમ કર્યો. ને અત્યુપ્સુ નયને હાથ જોડી તે ઉભો રહ્યો !

સતી જાસલ બોલી:—“લાઈ, તને શું આપવું ? તારે માયા મિલકત છે, િયાં છોકરાં છે, ને લાજ આખરૂં પણ છે; પરંતુ મ્હાઈ વચન છે કે જે તારા કુળનો હશે તે કદિ સત નહિ ચૂકે.”

“તથાસ્તુ આઈ” એટલે ઉચ્ચાર કરી રોતો રોતો લાધવો વગર આંચે ચિતા પરથી નીચો ઉતર્યો.

જોત જોવામાં સતી જાસલનું સ્થુલ શરીર લક્ષ્મી-
જૂત ખની ગયું. પણ તેનું અમર નામ તો લક્ષ્મીજૂત
નજ થયું.

નવ મહિને પુનસરીને પુત્ર સાંપડ્યો. તેના વંશજો
હજી કાટવાણામાં છે, તેમજ લાધવાના વંશજો હજી કુછ
ડીમાં જોવાય છે.

ચારણીઆણી જાસલ આઘનો પાળિયો હજી કાટવાણાને
પાદર ઉભો છે. અને એની એ ઠેરવાવનાં જળ પણ હજી
જાસલની કીર્તિ અસ્પષ્ટ સ્વરે ગાઈ રહેલ છે. સર્વભક્ષી
કાળ કીર્તિને ખાવા અશક્ત છે, એ કવિકથન ઘણું સત્ય છે.

કામળીનો કેલ

કચ્છમાં નાગડસાળા નામે એક ગામડું છે. સાઠા ચારસો વરસ પહેલાં એ ગામમાં સાંગો ગોડ કરીને એક જીવાન રજપૂત રહેતો હતો. ગરીબ સાંગો ગામના વાછડા ચારા ગુજરાન ચલાવતો.

ગામના વાછડાની સાથેસાથ ગામના કેટલાંબના વજી વાછડા પણ સાંગો ચારતો. એક મહિને ચારીને એ કેટલાંબની પાસે ચગઈના પેસા લેવા ગયો ત્યારે કેટલાંબે રાત્રી આંખ કરીને કહ્યું કે “મારાય પેસા ?”

સાંગે જવાબ દીધો કે “પેસા તો દેવા જ પડશે. નહીં છોડું.” કેટલાંબે પેસા તો ફડ દીધા, પણ પેટમાં ડાંખ રાખ્યો.

એક દિવસ નાગડસાળાને પાદર એક ચારણ આવ્યા. મારવાડમાં ભાદ્રેજ ગામના એ રહેવાશીઃ અને નામ હસિર-દાનજી. કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને આખી મારવાડ આજ ‘હસિરા પરમેસરા’ બોલીને સાઠા ચારસો વરસ પુર્વેના એ ભાઈ-ચારણને સંભારે છે પંદર વરસની અવસ્થામાં એણે ‘હસિરસ’ રચ્યો. કેવો એ હસિરસ “હસિરસ ગવાય ચાં હરિને હાજર થવું પડે એવો. ભાદ્રજના ગોવાળીયા વજજમાં અથડતા આથડતા એ ‘હસિરસ’ ગાતા હતા, ત્યારે પ્રભુને એ ગાનારાએની પાછળ ભ્રમવું પડતું. ને સાંજે લક્ષ્મીજીને પ્રભુના પગ ચાંપવા પડતા.

એ ભક્ત ઇસરે રાવળ જામના કોડપસાબને
 છોડી, એક રજપૂતાણીનું સ્વમાન સાચવવા ખાતર ગસીબ
 વળ સરવંચાનો ઘોઠો સ્વીકાર્યો; એ ઇસરે વળનઃ પુત્ર કર્ણને
 અમરેલીના સ્થાનમાં બેસીને જીવતો કર્યો; ભાદ્રેજમાંથી
 વીંછીનો વંશ કાઢ્યો અને દ્વારકાધીશનાં દ્વાર ખરે બપોરે
 ખોલાવ્યાં.

મારવાડમાં રાડધર નામનો મુલક છે. ત્યાંના ઠાણ
 રાઠોડ રાજાએ એક મુસલમાનની શીખવણીથી ઇસ્લમાન
 જના જામના એક ધનવાન વાણીયાને લૂંટ્યો. એ પાપે
 ઇસરને આત્મા હુલાયો.

ગોલાં પ્રજા. ગોલા ધણી, સહ ગોલાંરો સાથ

રખે દેખાડે રાડધર, નજરે દીનાનાથ.

એવો દુહો કહી, પોતાની જન્મભુમિનું પાણી પણ
 અગરાજ કરીને એ સત્યવાદી ચારણ ચાલી નીકળ્યા.
 એને દ્વારકા જવું હતું. રસ્તામાં એક દિવસ નાગડસાળાને
 પાદર રાત પડી. પોતાનાં માણસોને ગામ બહાર રસોઈ
 પકાવવાનું કહીને પોતે ગામમાં કોઈ રજપૂતનું ઘર ગોતવા
 નીકળી પડ્યા. રજપૂતના ઘર વિના કોઈ વર્ણનું પાણી પણ
 એ નહોતા લેતા. પોતાના ઘરનો રોટલો પણ એણે તળ્યો
 હતો. તે કારણે તે ભાદ્રેજમાં સાડા ત્રણસો રજપૂતો આવીને
 વસ્યા હતા. રોજ અકકેક રજપૂતને ઘેરે કવિ ભોજન લેતા.
 કોઈ ના પાડે તો આઠ પહોર સુધી બીજે આંગણે ચડતા નહીં.

ગામના કાટવાળનો જ બેને લેટો થયો. કાટવાળે કહ્યું કે “હા, હા, બારોટજી, સીધે રસ્તે ચાલ્યા બાબો. ત્યાં સાંગાલાઈ દરબારની ડેલી આવશે. આપને ત્યાં જમાડશે.”

કાટવાળના મનમાં ઘણા વખતની દાઝ હતી. ચારણ સાંગાને ઘેર બાય, ખીબાય, ને એનું કાંઈક વાંકું ગીત બોડે તે ગામનાં છોકરાં ગાય, એવો કિન્નો લેવાની એને ઘણી હોશ હતી.

સાંગાની નાની ઝુંપડીને ઓટલે જઈને બારોટજીએ સાદ કર્યો. ફાટલ લગડાંવાળો, અડખૂત સાંગો દોડીને હાજર થયો. બારોટ બોલ્યા કે “બાપ, તારે ઘેરે ખાવા આવ્યો છું.”

“ઓહોહો ! મારાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી ! દેવીપુત્ર મારે ઘેરે ક્યાંથી ?” કહીને સાંગે ચારણનો સતકાર કર્યો. સાંગાની બુઢી માતા દોડી, તે આડોશી પાડોશીને વેરથી ચોખ્ખા, સાકર ને ઘી, ઉછીનાં લઈ આવી. બલી ભાતની રસોઈ કરીને ચારણને જમાડ્યા.

જમીને ઇસરદાનજીએ કહ્યું, “ભાઈ, મારે નીમ છે કે એક વરસમાં એકજવાર દાન લેવું. આજ તારી પાસે હાથ લાંબો કરું છું.”

“માગો દેવ ! મારી પાસે હશે તે બધું આપીશ.”

“આ તારી ઉનની કામળી દે. એ પવિત્ર કામળી ઉપર બેસીને હું ઇશ્વરની પૂજા કરીશ.”

“લલ્લે બાપુ! પણ મને એક વચન આપો.”

“વચન છે.”

“હું વિનવું છું કે દારકાથી પાંછા વળો ત્યારે આંહી પધારો; હું આપને માટે એક નવી કામળી કેરી રાખીશ. આ તો જૂની થઈ ગઈ છે”

ઈશ્વર ખારોટ વચન આપીને દારકા તરફ ચાલી નીકળ્યા. આંહી સાંગાએ કામળાની ઉન કાંતવા માંડી. વગડામા કેાઈ નદીને કાંઠે વાછડા ચરતા ફેરે, વાછડાને ગળે બાંધેલી ટોકરી રણકયા કરે. અને હરિનાં ભજનો ગાતો ગાતો સાંગો એની ચરકલી ફેરવી ફેરવીને ઉનનો ઝીણો તાંતણો કાંત્યા કરે. આઠે પહોર એના ઘટમાં એકનું એકજ રટણ ચાલતું કે ‘મારી કામળી ઉપર બેસી ખારોટજી પ્રભુની પૂજા કરશે. હું તરી જઈશ.’

ચાર મહિને કામળો તૈયાર કરીને સાંગો ખારોટજીની વાટ ભેવા લાગ્યો. વાછડા ચોમાસાની વાટ ભેવા લાગ્યા.

વાછડાને ચોમાસું લો આવી મળ્યું, પણ સાંગાને હજી ખારોટજી ન મળ્યા. એક દિવસ આકાશમાં મેઘાડમ્બર મંડાયો. વાબાજોડું મચ્યું. મનગધાર મે વરસવા માડ્યો અને ગામની નદી બેચ કાંઠે પ્રલયકારી પાણીના કેાગળા કાઢવા લાગી. સાંગો એના વાછડા લગને સામે કાંઠેથી નદીમાં કૂતર્યો. એને ગામમાં આવવું હતું. બીજા બધા વાછડા લો ઉતરી ગયા, પણ સાંગાએ જેતું પૂછડું ઝાલ્યું હજું લે વાછડો લથડ્યો. સાંગો તણાયો. કાંઠે ઉભેલાં લોક ચોકાર

કરી ઉઠ્યાં કે “એ ગયો, એ તણાયો.” પણ એને ખ્યાલ
વધા કાંઈ ન ગયું. પાણીમાં ગળકાં ખાતો ખાતો સાંગો
પૂરની વચ્ચેથી શું બોલે છે ?

જળ ડુબન્તે જાય, સાદ જ સાંગરીએ દીધા,
કહેલો મોરી માય, કવિને દીલો કામળી.

(પાણીમાં ડુબતો ડુબતો સાંગો સાદ કરે છે કે “એ
ભાઈઓ ! મારી માને કહેલો કે કવિરાજ આવે ત્યારે
પેલી કામળી દેવાતું ન બૂલે.)

નદીમાં વેળું, નાગ; સાદ જ સાંગરીએ દીધા.
તો’શો કાંઈ ત્યાગ, મન જોલો માવતણું.

(નદીમાં કારમી વેળ આવી છે, ચારે તરફ સર્પો ફેણ
માંડી રહ્યા છે; છતાં તેની વચ્ચેથી પણ સાંગો સાદ વે છે
કે “કવિને કામળી દેવાતું ન બૂલે.” એને ખીલું કાંઈ
નથી સાંભરતું. હે સાંગા ! કેવો તારો ત્યાગ ? માઢવ રાજ
રાજ ચારણોને લાખપસાવ હતો, છતાં તારા દાનની તોલો
એ ન આવે.)

સાંગરીએ દીધા શબ્દ વહેતે નદ પાણી,
હેલો ઇસરદાસને કામળ સહેલાણી.

(વહેતા પૂરમાં તણાતાં તણાતાં સાંગે શબ્દ કહ્યા
કે ‘કવિ ઇસરદાસજીને મારી યાદી રૂપે એ કામળી હેલે.’

માને એટલો સંદેશો મોકલાવીને સાંગો અલોપ થઈ ગયો.

થોડે દિવસે ઇંસરદાનજી આવી પહોંચ્યા. દીકરા વિના
ઝૂરતી ડાસીએ પોતાની પાંપણોનાં પાણી લૂછીને
કવિને રોટલો જમાડવાની તૈયારી કરી. જમવા બોલાવ્યા.
ઇંસરદાને પૂછ્યું કે “સાંગો કયાં ?”

ડાસી કહે “સાંગો પરગામ ગયો છે. આપ જમી
લ્યો, ખારોટજી !”

ચતુર ચારણ ડાસીનાં આંસુ દેખી ગયો. એણે સાંઘા
વિના ખાવું પાંવુ હરામ કર્યું. ડાસીએ છેવટે કહ્યું કે
“સાંગાને તો નદી-માતા તાણી ગઇ.”

ચારણ કહે, “એમ બને જ નહીં. રજપૂતનો દીકરો
દીધે વચને કરી બાય કે ?”

“અરેરે દેવ ! સાંગો તો ગયો. આખું ગામ સાક્ષી
છે. પણ બતાં બતાં તમને કામળી દેવાનું સંભારતો
ગયો છે હો !”

“સાંગાના હાથથી જ કામળી ન લઉં તો ચારણ નહીં.
ચાલો, બતાવો, કયાં ડુબ્યો સાંગો ?”

ડાસી કવિને નદીને કાંઠે તેડી ગઇ, અને કહ્યું કે
“સાંગો આંહી તણાયો.”

“સાંગા ! બાપ સાંગા ! કામળી દેવા હાલ્ય !” એવા
આદ કરી કરીને કવિ બોલાવવા લાગ્યા. નદીના નીરમાંથી બાણે
કોઈ પડધા દેતું હતું. કવિને ગાંડા માનીને ડાસી હસતી

બય, વળી પાછી રેઈ પડે. ત્યાં તો નહીંમાં પૂર ચડયું. પાણીનક
લોઢ પછાડા ખાઈ ખાઈ કોઈ રાક્ષસીની જેમ ગર્જના કરવા
લાગ્યા. ફરી કવિએ સાદ હીથો કે “સાંગા ! બાપ સાંગા !
કામળી દે ! મારી કામળી ! હારિની પૂજાને મોડું થાય છે !”

“અ.વું છું દેવ, આવું છું !” આદેશી એ અવાજ
આવ્યો. જુએ ત્યાં એ જ વાજડાનું પૂછડું ઝાલીને સાંગો
તરતો આવે છે. બહાર નીકળીને સાંગો ચારણને બાઝી
પડ્યો. ઘેરે જઈ, રાટલા જમી, સાંગાએ કવિને પોલાની,
હોશી-હોશી તૈયાર કરેલી કામળી સમર્પી. ઇસર બારાટે
ફહો કહ્યો કે

લીધારી દેવળ ચડે, મત કોઈ રીસ કરે;

નાગરસાળાં ઠાકરાં, સાંગો ગોડ સરે.

(નાગર સાળાના હે ફરબારો ! તમે કોઈ રીસ કર્યો
મા કે હું સાંગાને એક કામળીને ખાતર એટલો બધો
વખાણીને તમારો પણ શિરોમણિ શા માટે બનાવું છું-
કારણ કે એ તો ખરેખરો, દિલનો હાતાર ઠર્યો. દિલનો
હાતાર હોય બેનું જ ઇંડુ કીતના દેવળ ઉપર ચડી શકે
છે. આમાં દાનની વસ્તુની કિંમત નથી, પણ એક વાર
મુખથી કહેલું દાન મરતાં મરતાં પણ દેવા માટે તરફડણું
એની બલિહારી છે.)

પરણેતર

જેઠવા રાજઝાની દેવ-ભૂમિમાં રાણાવાવ નામે એક ગામ આવેલું છે. 'રાણાવાવ' નામની એક વાવ ઉપરથી જ ગામનું નામ પણ રાણાવાવ પડ્યું હતું. એક વખત ત્યાં હળવાં કુલ જેવાં, ખેડુતોનાં નાજુક ખોરડાં હતાં. માના ચાનેલા ઉપર ચડીને જેમ નાનાં બાળકો ધાવતાં હોય, તેમ કણ્ણીનાં કુટુંબો ધરતી માતાને ખોળે ઘસીને ધાન ઉગાડતાં ને પેટ ભરતાં. તે દિવસોની આ વાત છે. ગામમાં ખેતો પટેલ કરીને એક કણ્ણી રહે. એને ઘેરે એક દીકરી: નામ તો હતું અજવાળી, પણ એને 'અંબુ' કહેતાં. અંબુ મેંડાં મલકાવે તે ઘડીએ ચોમેર અજવાળાંનાં ફિરણો છવાય. ભળકડે ઉઠીને અંબુ રોજ દસ બાર રોટલા ટીપી નાખે, બન્ને લેંસોની છાશ ઘમકાવી કાઢે, ચાર ચાર બળદોનું વાસીદું ચપટીવારમાં પતાવીને પુલ જેવું આંગણું કરે, અને કાંડા કાંડા જેવાં, એ લેંસોનાં આંચળને જ્યારે મૂઠી વાળીને અંબુ ખેંચતી હોય ત્યારે શું એ દૂધની શેડો વહુટતી ! ઘણાય મહેમાન આવતા, ને ખેતાની પાસે અંબુનું માથું નાખતા. ખેતો કહેતો કે 'હજી દીકરી નાની છે.'

ખેતા પટેલને આંગણે એક દિવસ એક જીવાન કણ્ણી સાથી રહેવા આવ્યો. અંગ ઉપર લૂગડાં નહોતાં, મોઢા ઉપર નૂર નહોતું, પણ માયા ઉપજે એવું કાંઈક એની.

આંખમાં હતું. ખેતા પટેલે એ જુવાનને સાથી રાખ્યો. ત્રણ ટક પેટીઉં, બે જોડ લૂગડાં, એક જોડ કાંટારખાં, અને મોલ પાકે ત્યારે એક દિવસની અંદર એકલે હાથે લણી લ્યે તેટલાં ડુંડાં આવો કરાર થયો. કણ્ઠી કામે લાગ્યો.

સાથીને ભાત આપવા અંબુ પોતે જાતી. બપોરે વાડીએ ભાત લઈ જવાની હોંશમાં ને હોંશમાં અંબુ હવે તો બે પહોર ચડે ત્યાં બધું કામ આટોપી લેતી. બે જાડા રોટલા, ઉપર માખણનો એક પીંડો, લીંબુના પાણીમાં ખાસ પલાળી રાખેલી ગરમરના બે કટકા, અને દોણી ભરીને રેડા જેવી ઘાટી છાસ; એટલું માથે મેલીને બપોરે અંબુ જ્યારે વાડીએ જાતી, ત્યારે એનું મોં જેવું રૂડું લાગતું તેવું ક્યારેય ન લાગે. સાથીની પડખે બેસીને અંબુ તાણુ કરી કરી ખવરાવતી. “નો ખા તો તારી મા મરે.”

“મારે મા નથી.”

“તારો ખાપ મરે.”

“ખાપે ચ નથી.”

“તારી ખાયડી મરે.”

“ખાયડી તો મા જણતી હશે.”

“જે તારા મનમાં હોય તે મરે.”

છેલ્લા સમ સાંભળીને છોકરો ફરીવાર અરધો ભૂખ્યો થઈ જતો. એને શરીર રોજ શેર શેર લોહી ચડવા માંડ્યું.

એક દિવસ છોકરાએ પૂછ્યું “તું મારા ઉપર આટલી બધી દયા કેમ રાખ છ ?”

“તું અનાથ છે, તારે માબાપ નથી માટે.”

* * * *

એક દિવસ કેસ ચાલતો હતો ત્યાં ડીયુડ ડીયુડ અવાજ સાંભળીને અંબુએ પૂછ્યું કે “મેપા, આ પેટું ને ગરેડી શું વાત કરતા હશે ?”

મેપા બોલ્યો “ પેડાને એનો પર્વ જન્મ સાંભરે છે. ગરેડીને એ કહે છે કે “ગરેડીબાઈ ! એલ્યે ભવ તું હતી પટેલની છોકરી, ને હું હતો સાથી...”

“ મેર રોયા. હવે ફાટ્યો કે ? માકડને મેહું આબ્યું કે ? કહેવા દેજે મારા આતાને ! ”

એવી એવી ગમ્મતો મંડાતી.

એમ કરતાં ઉનાળો વીતી ગયો, મેપાએ ખેતર ખેડી ખેડીને ગાદલા જેવું સુંવાળું કરી નાખ્યું. ઘીરડીનું એક ઝાળું તો શું, પણ ખડનું એક તરણુંય ન રહેવા દીધું. સાંડીઓ સૂડી સૂડીને હાથમાં લાંબોલા ઉકયા. અંબુ આવીને એ લાંબોલા ઉપર કુંકતી, અને મેપાના પગમાંથી કાંટા કાઢતી.

ચોમાસું વરસ્યું. જાણે મેપાનું ભાગ્ય વરસ્યું. દોશમાં પણ ન સમાય એવાં તો બાર બાજરનાં ડુંડાં નીંધલ્યાં. બપોરે જ્યારે મેપો મીટ માંડીને મોલ સામે ટાંપી રહેતો ત્યારે અંબુ પૂછતી કે “શું જોઈ રહ્યો છે ?”

“એમ તો રહો છું કે આટલામાંથી એણે ખાયડી પર-
ચાશે નહ ?”

“પણ તને મફત ખાયડી મળે તો ?”

“તો તો હું અનાથ કહેવાઈ ને !”

* * *

લાણીને દિવસ નક્કી થયો. કેટલાય દિવસ થયાં
મેપો રોજ રોજ લીલા લીલા ખડની અકકેક ગાંસડી
વાદીને આમના એક લુવારને ઈઈ આવતો. લુવારની સાથે
એને ભાઈબંધી જામેલી. લુવારે એને એક દાતરડી બનાવી
દીધી. દાતરડીને રાણાવાવનું પાણી પાચું. અને એ દાતરડી
કેવી બની ? હાથ પગ આવ્યો હોય તો ખટકાં ઉડાડી
નાખે તેવી.

લાણીને દિવસે સવાર થયું, ને મેપો ડુંડાં ઉપર, દાત-
રડી લઈને મંડાણો. બે પહોર થયા ત્યાં ત્રીજા ભાગનું
ખેતર કોઈ ધાકેર ! પટેલે આવીને નજર કરી ત્યાં આંખો
ફાટી રહી. ઘેર જઈને પટેલે પટલાણીને કહ્યું કે “નખખોદ
વળ્યું ! મેપો સાંજ પડશે ત્યાં એક ડુંડું પણ આપણા
નસીબમાં નહીં રહેવા દે. આખું વરસ ખાશું શું ?”

અંબુએ એના આતાના નિસાસા સાંભળ્યા. એણે
એની સેના સજવા માંડી. આભલાનાં ભરત ભરેલો હીરવણી
અણીઓ, અને માથે કમ્પબલ ચુંદડી; મીંઠલા લઈને
માથું ઓળચું. સેનામાં હીંમતો ભર્યો. ભાત લઈને અંબુ

આજ તો ઝેલો ઝેલો ચાલી નીકળી. ભાતમાં ધીએ
ઝાંઝાળેલી લાપસી હતી.

મેપો ખાવા બેઠો, પણ આજ એનું હૈયું હેઠું નથી
જેસતું. અંબુએ ખૂબ વાતો કાઢી, પણ મેપો વાતોએ ન
અડ્યો. ગલોફામાં બે ચાર કોળીઆ આડા અવળા ભરીને
મેપે હાથ વીંછ્યા. ચુંદડીને છેડે એક એલચી બાંધી હતી
તે છોડીને અંબુએ મેપાને મુખવાસ કરાવ્યો. પણ મેપાને
આજ એલચીની કિંમત નહોતી. એ ઉઠ્યો.

“ બેસને હવે ! બે ડુંડાં એછાં વાલીશ તો નહીં ખાયડી
વિનાનો રહી જા.”

મેપો ન માન્યો. મોઢું ય ન મલકાવ્યું.

“આજ અંબુથી યે તને તારા ડુંડાં બહાલાં લાગ્યાં કે ?”

મેપાનું હૈયું ન પીગળ્યું.

“એલા, પણ તને મફત ખાયડી પરજાવી દઇશ. ઘડીક
તો બેસ ! આમ આમું તો જો !”

મેપો ઉંધું ઘાલીને મોલ લણી ચાલવા જાય છે.

“ હજો રહે, એમ તું નહીં માને; ” એટલું કહીને અંબુ
દોડી. મેપાના કેડીઆમાં ભરાવેલી દાતરડી ખરાબર ગળે
લટકતી હતી.* હેતના ઉમળકામાં ને હમળકામાં એણે એ

---

*લાણી કરનારા માણસો ન્યારે વિસામો ખાય ત્યારે દાતરડી
હમેશાં ગરદનના લાગ ઉપર કેડીઆમાં ભરાવે. અને હાથો બહાર
લટકતો રાખે.

દાતરડીનો હાથો અલ્થો, અલીને ખેંચ્યો, મ્હોંમાંથી બોલીઃ
કે “નહીં ઉલો રહે એમ ?”

અરેરે ! મેપો ઉલો રહ્યો. સદાને માટે ઉલો રહ્યા.
દાતરડી જરાક ખેંચાતાં તો મેપાની ગરદન કપાકપને માથું
નોખું જઈ પડ્યું. મેપો જરાક મલક્યો હતો. તે હાસ્ય મોઢા
ઉપર રહી ગયું.

એ દાતરડી ! મેપાને પરણવું હતું. મેપો પડ્યો. એ
ને એ વસ્ત્ર અંબુ મેપાના શબની સાથે ચિતામાં સૂતી.
અગ્નિ દેવતાએ બેયને ગુલાબ જેવા અંગારાનું બિછાતું
કરી કીધું.

ત્યારથી દુહો ગવાતો આવે છે કે,

દાતરડી દળદાર, ધઠ વાઢી ઢગલા કરે;

રૂડી રાણાવાવ, કુંવારી કાટ* ચડે.

ત્યારથી એ વાવ પૂરી દેવામાં આવી આજ એ જગ્યાએ
એક મોટી ઇમારત ઉભી છે. આ દુહો સિવાય રાણાવાવનું
એકેય નામ નિશાન નથી રહ્યું.

ખુલાસો

રસધારના પ્રથમ ભાગની તારીફ કરનારાઓ તો મળ્યા એ પરમાત્માની કરેલા. પંડ એની ત્રૂટિઓ બતાવનારા એ સ્નેહીઓની સલાહ મને તારીફ જેટલી જ મીઠી લાગી. સૌરાષ્ટ્રની જૂની વાર્તાઓમાં સાંગોપાંગ એરફી શબ્દ-પ્રયોગ, સોરઠી અલંકારો અને શૈલીનો ઝોક પણ સોરઠી હોવો જોઈએ, એ એમની ભલામણ હતી. મેં આ ભાગમાં એને અનુસરવાનો ચત્ત કર્યો છે. ખીનસૌરાષ્ટ્રીઓને સહાયક બનવા જેવો તંવો કાષ પણ આપ્યો છે.

આ સંગ્રહમાં ચક્રકંક ગામડાનું ઐતિહાસિક પાત્ર ઉભું છે. દતકથા પણ અણુલખ્યે અને અણુશોધ્યે ઇતિહાસ જ છે. એને નવલકથા બનાવવા માટે વર્ણનાર્થી કે કલ્પિત વાર્તાલાપોથી લાદવા કરતાં પ્રત્યેક પાત્રને એની સાદી રીતે જ મૂકવું સારું. તમામ વાતોમાં પાત્રોના વિકાસ નથી, કારણ કે એ પાત્રોનાં જીવનની માત્ર એક બે ઘટનાઓ જ હાથ લાગે છે, બાકી બધી અધકારમાં વીંટળાયેલ હોય છે. વળી તમામ વીરાંગનાઓનું ચરિત્ર સર્વોગ સુંદર પણ ન હોય. એ યુગ લૂંટફાટને હતો. આંહી બતાવેલી તેઓની ભવ્યતા જીવનની અમુક દિશા પૂરતી જ સમજાવી.

સંપાદક.

કેટલાક કાઠીઆવાડી પ્રયોગો

બહુવચનમાં નામને છેડે “ઓ” ને બદલે “ઉ” પ્રત્યય લાગે છે. જેમ કે, ભાઇઉ, બાવડીઉ, કાઠીઆણીઉ.

જવાણું, કરાણું, દેવાણું; અને બદલે જવાણું, કરાણું, દેવાણું, એવાં ૩૫ વપરાય છે.

બાપા, બાપ, બા, આપા, ઠાકોર, એવા શબ્દો સંબોધન રૂપે “ભાઇ”ના અર્થમાં વપરાય છે. કાઠીને ‘આપા’ ગરાસીઆને ‘દાશ’ અથવા ‘ઠાકોર’.

કાઠીઆવાડી ૩૯ શબ્દો.

અ
અધમાળે=વચ્ચે
ઓડા લગાવવા=મેરચા માંડવા
આરદા=પ્રાર્થના
ઓત્યો=પેલો
અટાણુ=અત્યાર
અશીશુનો ઉતાર=અશીશુનો નશો
ઉતરી જવાનો વખત
આડુ આવ્યું=એને પ્રસવ થતી
વખતે બાળક આડું આવે
છે તે

આડુ ભાંગ્યું=પ્રસવ થઇ ગયો
ઓરીઓ=માટી
ઓળીપો=ગાર

ઉ
ઉપરવાસ=નદીનું એક આવડું
રૂપ તે દિશા

ક
કડાકા=કાંધણું
કૂખા=કુંપડાં
કસટાવું=કષ્ટ પામવું અરર ! અરર !
કરવું.
કામ આપ્યા=મરામા
કેની કોર=કંઈ બાળુ
કીરત=કીર્તિ
કુડલો=ધાડલો
ખ
ખેપટ=ચુંગ.

ગ
ગભૂડા=નાનાં નિર્દોષ બાળકો.
ગલદેરા=કાઠી દરબારો.
ગલદો=ધરડો.
ગઢવા=ચારણુ—ચારણુ લોકોના
હાથમાં પૂર્વે ગઢ લગાવવું
વામાં આવતો.

ગીત=જોગ.

મથુ=મથુ, ઉપકાર.

મળ=જોળ.

ઘ

ઘેરા=ટોળું.

ઘેઝ ઘેર્યા=ઘોડાને પાણી પાવા.

ચ

ચળો=સન્નિપાત.

ચાડીકા=તપાસ રાખનાર.

ચોપ=ઝડપ.

છ

છાઈફાડ=લાકડામાંથી છાઈ ઉતરે

તેટલો=લગાર.

જ

જાટકા=તલવારના ધા.

જુપી=ચિતા.

ટ

ટોળો=ગામ બંધાયું હોય તે જગ્યા.

ટાટકું=હલ્લો કરવો.

ઠ

ઠાંઠ ઠાપલી=તમાચો.

ડ

ડણક=સિંહની ગળના.

ડકું=કષ્ટ પામવું. 'અરર' 'અરર' કરવું.

ઢ

ઢીચણ=સાથળ.

ત

તગડું=હાંકી મૂકવું

તાતા=ગરમ લોહીવાળા. વેગવાન.

તોરીગ=ધોડા.

તાડકું=ચુસ્તથી બોલવું.

તરેલું=ખળદની જોડી.

તરધાચો ઢોલ=ધોંગાણાનો ઢોલ.

તેરમુ=ચતુ પછી તેરમા દિવસનું

સાત-ભોજન.

તેવ તેવડ=સરખે સરખા.

થ

થાનેલો=સ્તન.

ન

નેવળ=ડામણ.

નેરું=નાની, ઉંડી નદી.

પ

પ્રાગડના દોરા=પ્રભાતના કિરણ.

પંછીત=ભોત.

પટાધર= થોમાદાર=શુરવીર.

પોરસ=હોંશ, મર્બલર્યો આનંદ.

પેડા=દોણાં.

(ત્રણ) પરજ=કાઠી કોમની ત્રણ

શાખા: ખાચર,

ખુમાણ, ને વાળા.

પાટીએ નાખવો (ધોડાને)=દોડાવવો.

પેટ પીડ=પેટનો દુઃખાવો.

પોરો=વિસામો.

બ

બગમણું=મ્હોસજણું-dawn

બાનડી=દાસી

બાન પકડવું=મહારવટીઆ લોકો

કોઈ ધનવાન માણસના કુટું-

બીને પકડી જાય, પછી એના

બદલામાં પૈમા લઈને જાય

લ

ભંકાર=ભયંકર

ભેળવું=ખાઈ જવું. દોર ખેતરમાંથી
જાનાંમાંનાં ચરી જાય, ત્યારે
“ખેતર ભેળ્યું” કહેવાય.

ભગદાળું=ખાડો

ભંભોલા=ફેલા.

મ

માળીડાં=મુકામ

માલ=દોર

માલધારી=દોર ઉપર નભનાર ભર-
વાડ, કાઠી ચારણ વ.

માલ વાળવો=દોર લૂંટી જવા

માદ=મેઢી

મોકળા=છૂટા

ર

રાંગ વાળવી=રંગ ઉપર ચડવું

રોળી ટોળી: વાત રોળી ટોળી
નાંખવી=વાત જતી કરવી

લ

લોચ ખવરાવવી=ધોડાને ખાંભુ ઉપર
વાળવો

વ

વાળાક=વાળા. જપૂત અને વાળા
કાઠીઓને પ્રદેશ

વાવડ=ખખર

(ધામી) વેતરાઈ ગયા=ખુશ ખખી
થયા

વરડી=વરવડી દેવી (જુઓ રસાધાર
ભા. ૧-૨૧ નવમયુ)

સ

સોતી=સહિત

સાંકળ=ડોક (જુઓ પા-૧૦૨)

હ

હાકલો=હાકલ

હૈયારખી=

હાંસડી=ડોક પહેરવાનો, રપાનો
વાળો

માત્ર રૂપિયા પાંચ આપો.

બદલામાં

ડેઝી આઠ પેજ ૧૫૦૦ પાનાનાં સગલગ

૮-૧૦ પુસ્તકો.

ઉપરાંત,

આશરે ૨૦૦ પાનાનું લેટનું પુસ્તક.

પુસ્તકોનાં નામ તો જુઓ;

(૧) રાજા રાણી (૨) કાન્તનાં અપ્રકટ નાટકો (૩) રવીન્દ્રનાથનાં અન્ય નાટકો (૪) રસધાર (૫) ખૂબતો દીપક (૬) રૂશીઆનો ઇતિહાસ (૭) હંગેરીની કથા વગેરે વગેરે

લખો. સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર.

ਯੇ ਪੁਸਤਕੋ:

ਸ਼੍ਰੀਰਾਏਸ਼ੀ ਭਾਖਯੇ ਅਕਰਯ ਰਾਖਵਾਂ

ਸ਼੍ਰੀਰਾਏਸ਼ੀ ਰਸਾਖਾਰ

ਭਾਗ ੧ਲੇ ਫਿਰਮਾਤ ੧—੮—੦

ਸ਼੍ਰੀਰਾਏਸ਼ੀ

ਫਿਰਮਾਤ ੦—੧੨—੦

" ਉਥਾ ਫਿਰਮਾਤ " ੧—੦—੦

ਸ਼੍ਰੀਰਾਏਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਅਨਿਲ ਰਾਏ

